

**KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

MİMARLIK ANABİLİM DALI

**DOĞU KARADENİZ'DE BİR MİMARİ TEMSİLİYET OKUMASI: HAZİNE DARZÂDELER'İN
İMAR FAALİYETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mimar Merve YAVRU

**OCAK 2021
TRABZON**

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MİMARLIK ANABİLİM DALI

**DOĞU KARADENİZ'DE BİR MİMARİ TEMSİLİYET OKUMASI:
HAZİNE DARZÂDELER'İN İMAR FAALİYETLERİ**

Mimar Merve YAVRU
ORCID : 0000 - 0001 - 8977 - 8932

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsünce
“YÜKSEK MİMAR”
Unvanı Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 29 / 12 /2020
Tezin Savunma Tarihi : 27 / 01 /2021

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ömer İskender TULUK
ORCID : 0000 -0001 - 5129 - 6129

Trabzon 2021

ÖNSÖZ

“Doğu Karadeniz’de Bir Mimari Temsiliyet Okuması: Hazinedarzâdeler’in İmar Faaliyetleri” isimli bu araştırma, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır.

Tez çalışmam süresince, danışmanım olmayı kabul ettiği günden beri bilgi ve deneyimleriyle beni yönlendiren, desteğini ve sabrını esirgemeyen, kendisinden çok şey öğrendiğim ve öğreneceğim sayın danışman hocam Prof. Dr. Ömer İskender TULUK’a teşekkür ederim.

Çalışmam kapsamında arşivlerini benimle paylaşan Ünye Belediyesi ve Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü’ne,

Trabzon Vakıflar Bölge Müdürü İsmet ÇALIK’a,

Kaynaklarını benimle paylaşan Yeşim GÖRMÜŞ, İrfan DAĞDELEN ve Servet KELEŞ’e,

Hazinedarzâde ailesi hakkında önemli bilgiler veren ve yardımlarını esirgemeyen Hazinedarzâde ailesinin torunlarından Prof. Dr. Ayşe HAZNEDAR YALIN’a,

Maddi ve manevi desteklerini gördüğüm tüm yakınlarıma ve arkadaşlarıma,

Hayatımın her anında ve her kararında beni destekleyen, varlıklarıyla bana güç veren babam Turan YADİGAROĞLU, annem Refika YADİGAROĞLU ve kardeşim Burak YADİGAROĞLU’na,

Tezi yazdığım süreç boyunca hep yanımda olan eşim Tayfur Emre YAVRU’ya teşekkür ederim.

Merve YAVRU

Trabzon 2021

TEZ ETİK BEYANNAMESİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Doğu Karadeniz' de Bir Mimari Temsilîyet Okuması: Hazinedar zadeler ' in İmar Faaliyetleri" başlıklı bu çalışmayı baştan sona kadar danışmanım Prof. Dr. Ömer İskender Tuluk' un sorumluluğunda tamamladığımı, verileri/örnekleri kendim topladığımı , deney leri/analizleri ilgili laboratuvarlarda yaptığımı/yapt ırdığımı, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallara uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 29/12/20

Merve YAVRU

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
ÖNSÖZ	III
TEZ ETİK BEYANNAMESİ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET	IX
SUMMARY	X
ŞEKİLLER DİZİNİ	XI
TABLolar DİZİNİ.....	XVI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XVII
1. GENEL BİLGİLER.....	1
1.1. Giriş	1
1.2. Amaç ve Kapsam.....	3
1.3. Yöntem	4
1.4. Kaynak.....	5
1.5. Literatür	12
1.5.1. 18. Yüzyıl'da Trabzon Eyaleti.....	14
1.5.1.1. Trabzon Sancağı	15
1.5.1.2. Canik Sancağı	19
1.5.2. Ayanlık Sistemi	22
1.5.3. 18. Yüzyıl'da Karadeniz Bölgesinde Etkili Ayan Aileleri	25
1.5.4. Hazine-darzâdeler	27
1.5.4.1. Ailenin Kökeni ve İlk Yılları.....	27
1.5.4.2. Ailenin Bölgede Etkin Konuma Gelmesi	29
1.5.4.3. Aileye Ait Vakıflar	32
1.5.4.3.1. Aileye Ait Vakfiyelerin Niteliği	32
1.5.4.3.2. Vakıfların Menkul ve Gayrimenkulleri	37
2. YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	39
2.1. Hazine-darzâde Süleyman Paşa (D.? / Ö. 1818).....	39
2.1.1. Hayatı ve Kişiliği.....	39
2.1.2. Siyasi Kimliği	42
2.1.3. Ekonomik Faaliyetleri	44
2.1.4. İmar Faaliyetleri	45

2.1.4.1.	Ünye Süleyman Paşa Sarayı	46
2.1.4.2.	Ünye Saray Hamamı.....	66
2.1.4.3.	Samsun Hazine Darzâde Süleyman Paşa Medresesi	70
2.1.4.4.	Samsun Medrese Camii	81
2.1.4.5.	Samsun Hazine Darzâde Süleyman Paşa Mektebi	88
2.1.4.6.	Samsun Pazar Camii	90
2.1.4.7.	Samsun Süleyman Paşa Bedesteni	94
2.1.4.8.	Çarşamba Hazine Darzâde Süleyman Paşa Külliyesi (Medrese, Camii, Kütüphane ve Mektep)	99
2.1.4.9.	Muvakkithane	105
2.1.4.10.	Çarşamba Hassa Bahçe Medresesi	105
2.1.4.11.	Faş Kalesi Onarımı	106
2.2.	Hazine Darzâde Osman Paşa (D.? /Ö. 1841)	108
2.2.1.	Hayatı ve Kişiliği.....	108
2.2.2.	Siyasi Kimliği	110
2.2.3.	Ekonomik Faaliyetleri	113
2.2.4.	İmar Faaliyetleri	115
2.2.4.1.	Trabzon Çarşı Camii.....	116
2.2.4.2.	Trabzon Hacı Kasım Camii	126
2.2.4.3.	Trabzon Fetvahaneye Kütüphanesi	129
2.2.4.4.	Trabzon Osman Paşa Sebili	131
2.2.4.5.	Trabzon Osman Paşa Çeşmesi.....	132
2.2.4.6.	Trabzon Hükümet Konağı Tadilatı.....	132
2.2.4.7.	Samsun Osman Paşa Sarayı Mektebi	135
2.2.4.8.	Samsun Osman Paşa Medresesi	136
2.2.4.9.	Osman Paşa'nın İnşa Ettirdiği Diğer Medreseleri	137
2.2.4.10.	Ordu Osman Paşa Şadırvanı	138
2.2.4.11.	Ünye Saray Çeşmesi	141
2.2.4.12.	Şehir İmar ve Altyapı Çalışmaları	142
2.3.	Hazine Darzâde Abdullah Paşa (D.? / Ö. 1860)	144
2.3.1.	Hayatı ve Kişiliği.....	144
2.3.2.	Siyasi Kimliği	146

2.3.3.	Ekonomik Faaliyetleri	147
--------	-----------------------------	-----

2.3.4.	İmar Faaliyetleri	148
2.3.4.1.	Trabzon Hatuniye Kütüphanesi	148
2.3.4.2.	Trabzon Abdullah Paşa Çeşmesi	150
2.3.4.3.	Samsun Abdullah Paşa Külliyesi (Camii, Medrese, Kütüphane) ..	153
2.3.4.4.	Samsun Abdullah Paşa Mektepleri	157
2.3.4.5.	Samsun Hançerli Camii	159
2.3.4.6.	Samsun Hacı Halil Mescidi	161
2.3.4.7.	Samsun Abdullah Paşa Çeşmeleri	162
2.3.4.8.	Samsun Pazar Camii Muvakkithanesi	165
2.3.4.9.	Çarşamba Abdullah Paşa Camii	166
2.3.4.10.	Şehrin İmarı ve Altyapı Çalışmaları	170
2.4.	Ailenin Diğer Önemli Şahsiyetleri	171
2.4.1.	Memiş Paşa (D.? / Ö. 1841)	171
2.4.2.	Ahmed Paşa (D.? / Ö. 1867)	173
2.4.3.	Hazinedarzâde Nurettin Paşa (D.? / Ö.?)	174
2.4.4.	Ünyeli Şair Mahmut Mazhar Bey (D. 1849/ Ö. 1894)	175
2.4.5.	Şair Fıtnat Hanım (D. 1842/ Ö. 1911)	175
2.4.6.	Hazinedarzâde Mustafa Bey	176
2.4.7.	Cumhuriyetten Günümüze Hazinedarzâde Ailesi	177
2.5.	Hazinedarzâde Ailesine Ait Diğer Yapılar	178
2.5.1.	Bolaman Haznedaroğlu Konakları	178
2.5.2.	Aileye Ait Diğer Konaklar	192
2.5.3.	Trabzon Ortahisar Kütüphanesi	199
2.5.4.	Samsun Kışla ve Hastane	201
2.5.5.	Bafra Taçlı Çeşme	205
2.5.6.	Bafra Taşlı Çeşme	207
2.5.7.	Bafra Mescid Çeşmesi	209
2.5.8.	Bafra Nuri İbrahim Camii	210
2.5.9.	Ailenin Diğer İmar Faaliyetleri	211
3.	BULGULAR VE DEĞERLENDİRMELER	220
3.1.	Hazinedarzâdeler'in Doğu Karadeniz'deki Mimari Temsiliyeti ...	220
3.2.	Ailenin Maddi Gücünün Temsiliyeti	222
	VII	
3.3.	Ailenin İnşa Ettirdiği Yapıların Konum Temsiliyeti	227
3.4.	Ailenin Mimari Zevklerinin Temsiliyeti	234

3.5.	Ailenin Merkezi Otoriteyle Kurduğu Temsiliet İlişkisi	242
3.6.	Ailenin Yerel Unsurlarla Kurduğu Temsiliet İlişkisi	245
4.	SONUÇLAR.....	248
5.	KAYNAKLAR.....	252
6.	EKLER	268
ÖZGEÇMİŞ		

Yüksek Lisans Tezi

ÖZET

DOĞU KARADENİZ’DE BİR MİMARİ TEMSİLİYET OKUMASI: HAZİNE DARZÂDELER’İN İMAR FAALİYETLERİ

Merve YAVRU

Karadeniz Teknik Üniversitesi
Fen Bilimleri Enstitüsü
Mimarlık Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Ömer İskender TULUK
2021, 267 Sayfa, 3 Sayfa Ek

Osmanlı Devleti’nde XVI. yüzyıldan başlayarak, Anadolu’nun birçok şehrinde idari, askeri ve ekonomik yönden güçlerini arttıran ayan aileler birer hanedanlık halini almıştır. Ayan ailelerin hakimiyet kurduğu bölgelerden biri de Karadeniz olmuş, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren yarım asırlık bir süreçte Hazine Darzâde ailesinin egemenliği sürmüştür. Merkezi otoriteyle iyi ilişkiler kuran Hazine Darzâde aileleri, idari ve askeri başarılarının yanı sıra kurdukları vakıflar yoluyla, bölgenin ihtiyaçları ve halkın talepleri doğrultusunda birçok imar faaliyeti de gerçekleştirerek, bölgenin gelişiminde önemli rol oynamışlardır. Doğu Karadeniz bölgesindeki en büyük vakıflaşma hareketlerinden birini gerçekleştiren aile, çalışma kapsamında ele alınarak, inşa ettirdikleri büyük konaklar ve medrese, cami, mektep, çeşme gibi kamusal yapıların envanterinin çıkarılması ve ailenin inşa faaliyetlerinin konum, fiziksel yapı ve mimarileri üzerinden değerlendirilerek bir temsiliyet okuması yapılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda çalışma dört bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde çalışma alanının incelendiği dönemde içinde bulunduğu sosyal, ekonomik, kültürel durum ve aileye ait genel bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde Hazine Darzâde ailesine mensup bireyler hakkında bilgi verilmiş ve ailenin gerçekleştirdikleri imar faaliyetleri analiz edilmiş, inşa edildikleri dönem, konum ve mimarileri hakkında ulaşılan veriler sunulmuştur. Üçüncü bölümde, Hazine Darzâde ailesinin imar faaliyetlerine dair değerlendirmeler farklı başlıklar altında ele alınarak tartışılmıştır. Dördüncü bölümde tüm incelemeler ve değerlendirmeler neticesinde çalışmanın sonuçları ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hazine Darzâde aileleri, Banilik, Doğu Karadeniz, İmar faaliyetleri, Vakıf

Master Thesis

SUMMARY

A READING OF ARCHITECTURAL REPRESENTATION IN THE EAST BLACK
SEA:
ZONING ACTIVITIES OF THE HAZİNEDARZADES
Merve YAVRU

Karadeniz Technical University
The Graduate School of Natural and Applied Sciences
Architectural Graduate Program
Supervisor: Prof. Dr. Ömer İskender TULUK
2021, 267 Pages, 3 Pages Appendix

Starting from the XVI century in the Ottoman Empire, notable families, who increased their military and economic power, became a dynasty. One of the regions where noble families dominated was Black Sea region. The ruling of the Hazinedarzade family continued for a half century from the end of the XVIII century. Hazinedarzades, who established good relations with the central authority, played an important role in the development of the region by performing many zoning activities toward the needs of the region and demands of the people through the established foundations as well as their administrative and military achievements. The family realizing one of the biggest foundations in the Eastern Black Sea region was handled within the scope of the study, it was aimed to inventory the large mansions and public buildings such as madrasas, mosques, schools and fountains, and make a representation reading by evaluating the family's construction activities through their location, physical structure and architecture. In this sense, the study consists of four parts. In the first chapter, the social, economic, cultural situation and general information about the family in the period of study are included. In the second chapter, information has been given about the members of the Hazinedarzade family, the zoning activities carried out by the family were analyzed, and the data obtained about the period, location and architecture of their construction are presented. In the third chapter, the evaluations on the subject covered in the study are discussed under the different headings. In the fourth chapter, the results of the study are presented as a result of all examinations and evaluations.

Keywords: Hazinedarzades, patronage, Eastern Black Sea Region, zoning activities, Foundation.

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa No

Şekil 1.	1861 yılında Trabzon Vilayetinin sancakları: Trabzon, Lazistan, Canik, Gümüşhane, Turkey in Asia, Transcaucasia	14
Şekil 2.	Ganita ve Moloz limanları,	16
Şekil 3.	Trabzon eskizi.....	17
Şekil 4.	Trabzon.....	18
Şekil 5.	XVI. yüzyılda Karadeniz bölgesi haritası.....	19
Şekil 6.	Samsun şehir haritası	20
Şekil 7.	Dr. JF Moor tarafından çizilen Samsun şehri	21
Şekil 8.	Samsun şehrinin genel görünümü.....	22
Şekil 9.	Hazinedarzâde ailesinin soyağacı	28
Şekil 10.	Hazinedarzâde Süleyman Paşa	39
Şekil 11.	Hazinedarzâde Süleyman Paşa mezarı, Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresi.....	41
Şekil 12.	Jules Laurens'in 1847 yılı Ünye Hazinedarzâde Süleyman Paşa Sarayı çizimi.....	47
Şekil 13.	Hazinedarzâde Süleyman Paşa Sarayı şehir içi konumunu gösterir hâlihazır harita	49
Şekil 14.	Ünye Süleyman Paşa Sarayı çizimi	52
Şekil 15.	Jules Laurens'in 1847 tarihli Ünye Hazinedarzâde Süleyman Paşa Sarayı çizimi, 1825- 1901.....	54
Şekil 16.	Kırım Hansaray kompleksi yerleşim şeması	56
Şekil 17.	Jules Laurens'in 1847 tarihli avlu iç cephe detay çizimi	57
Şekil 18.	Hazinedarzâde Süleyman Paşa Sarayı muhtemel yerleşim ve plan şeması	59
Şekil 19.	Ünye mütesellimi Seyyid Salih Efendi ve mahkeme marifetiyle tespiti yapılan Ünye Sarayı mefruşatı.....	62
Şekil 20.	Hazinedarzâde Süleyman Paşa Konağı surları ve sonradan inşa edilen konaklar	64
Şekil 21.	Ünye Saray Camii Planı ve Günümüzde Ünye Saray Camii.....	66
Şekil 22.	A Tipi Haçvari Dört Eyvanlı ve Köşe Hücreli Hamamlar ve Günümüzde Ünye Saray Hamamı çatı kubbeleri.....	67
Şekil 23.	Ünye Saray Hamamı planı ve Ünye Saray Hamamı iç mekân.....	68
Şekil 24.	Ünye Saray Hamamı restorasyon öncesi	69

Şekil 25.	Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medrese ve Camii, Samsun	70
Şekil 26.	Süleyman Paşa Medrese ve Camii restorasyon projesi vaziyet planı.....	72
Şekil 27.	Süleyman Paşa Medresesi; Günümüzde Süleyman Paşa Medresesi	73
Şekil 28.	Hazinedârzade Süleyman Paşa Medresesi restitüsyon projesi zemin kat planı.....	75
Şekil 29.	Hazinedârzade Süleyman Paşa Medresesi restitüsyon projesi 1. kat planı	76
Şekil 30.	Hazinedârzade Süleyman Paşa Medresesi restitüsyon projesi kesit ve görünüşler	77
Şekil 31.	Samsun Süleyman Paşa Medresesi, günümüzdeki görünümü.....	78
Şekil 32.	Samsun Süleyman Paşa Medrese ve Camii	81
Şekil 33.	Samsun Medrese Camii restitüsyon projesi kuzey ve batı cepheleri; Samsun Medrese Camii ve çeşme	82
Şekil 34.	Medrese Camii restitüsyon projesi bodrum kat ve zemin kat planı.....	83
Şekil 35.	Medrese Camii restitüsyon projesi kesitler	84
Şekil 36.	Medrese Camii 2008 yılı ve günümüzdeki görünümü	85
Şekil 37.	Samsun Medrese Camii iç görünüm.....	86
Şekil 38.	Samsun Medrese Camii iç görünümü.....	87
Şekil 39.	Süleyman Paşa vakfına ait çeşme	88
Şekil 40.	Süleyman Paşa Mektebi'nin muhtemel yeri.....	89
Şekil 41.	Samsun Pazar Camii planı	91
Şekil 42.	Samsun Pazar Camii kuzey girişi ve batı cephesine sonradan eklenen şadırvanlı avlu	92
Şekil 43.	Samsun Pazar Camii iç görünümü.....	93
Şekil 44.	Bedesten ve Samsun Kalesi'nin doğu surları	95
Şekil 45.	Bedesten.....	97
Şekil 46.	Samsun Süleyman Paşa Arastası	98
Şekil 47.	Samsun Süleyman Paşa Arastası	99
Şekil 48.	Çarşamba Süleyman Paşa Camii giriş cephesi	100
Şekil 49.	Çarşamba Süleyman Paşa Cami Planı	101
Şekil 50.	Çarşamba Süleyman Paşa Camii iç görünümü	102
Şekil 51.	Çarşamba Süleyman Paşa Camii ve yeni okul binası.....	103
Şekil 52.	Mingrelien, Der Phasis	107
Şekil 53.	Hazinedarzâde Osman Paşa	109
Şekil 54.	Hazinedarzâde Osman Paşa mezarı, Trabzon Sülüklü Mezarlığı.....	110

Şekil 55.	Trabzon Çarşı Camii, 1945.....	116
Şekil 56.	Çarşı Camii ve Bedesten, 1890.....	119
Şekil 57.	1926 yılı hâlihazır haritasında Çarşı Camii, muvakkithane ve çeşme....	121
Şekil 58.	Çarşı Camii zemin kat ve mahfil katı planı	123
Şekil 59.	Çarşı Camii kuzey ve batı cepheleri	124
Şekil 60.	Çarşı Camii kesitleri	125
Şekil 61.	Çarşı Camii son cemaat yeri ve harim	125
Şekil 62.	Çarşı Camii mihrap, minber	126
Şekil 63.	Trabzon Hacı Kasım Camii	127
Şekil 64.	Hacı Kasım Camii zemin kat ve kadınlar mahfili kat planları ve kesit ..	128
Şekil 65.	Hacı Kasım Camii mihrap, minber ve Kürsü	129
Şekil 66.	Trabzon Osman Paşa Sebili kitabesi	131
Şekil 67.	Trabzon Osman Paşa Çeşmesi kitabesi, Ayasofya Müzesi Bahçesi	132
Şekil 68.	XX. yüzyılda hükümet konağı binası ve hapishane	135
Şekil 69.	Ordu Osman Paşa Şadırvanı planı; Ordu Osman Paşa Şadırvanı 1900'lü yıllar.....	139
Şekil 70.	1900'lerin başında Osman Paşa Şadırvanı; Yeniden inşa edilen Osman Paşa Şadırvanı	140
Şekil 71.	Saray çeşmesinin günümüzdeki görünümü	142
Şekil 72.	1926 hâlihazır haritasında Gülbahar Hatun Külliyesi; Hatuniye Medresesi	149
Şekil 73.	Trabzon Taksim su maksemi ve Abdullah Paşa Çeşmesi	151
Şekil 74.	Abdullah Paşa Çeşmesi	152
Şekil 75.	Trabzon Abdullah Paşa Çeşmesi kitabesi.....	153
Şekil 76.	Günümüzde Samsun Abdullah Paşa Camii	155
Şekil 77.	Cami-i Kebir'in yerini gösterir harita.....	157
Şekil 78.	Cumhuriyet yıllarında Devrim İlkokulu	158
Şekil 79.	Önde Süleyman Paşa Medrese ve Camii, arkada Hançerli Camii minaresi	159
Şekil 80.	1943 depreminden sonra Hançerli Camii	160
Şekil 81.	Günümüzde Samsun Hançerli Camii	161
Şekil 82.	Hazinedarzâde Abdullah Paşa Çeşmesi.....	163
Şekil 83.	Samsun Abdullah Paşa Çeşmesi	164
Şekil 84.	Çarşamba Abdullah Paşa Camii	166

Şekil 85.	Çarşamba Abdullah Paşa Camii (onarım sonrası)	167
Şekil 86.	Çarşamba Abdullah Paşa Camii iç mekân görselleri.....	168
Şekil 87.	Günümüzde Çarşamba Abdullah Paşa Site Camii	170
Şekil 88.	Memiş Paşa mezarı, Trabzon Sülüklü Mezarlığı.....	172
Şekil 89.	Ahmed Paşa mezarı, Trabzon Sülüklü Mezarlığı	173
Şekil 90.	Hazinedarzâde Nurettin Paşa, Terme 1880'ler	174
Şekil 91.	Hazinedarzâde Şair Fıtnat Hanım	176
Şekil 92.	Hazinedarzâde Cüce Mustafa Bey, 70'li yaşlarda iken, Terme	177
Şekil 93.	Bolaman Hazinedarzâde ailesine ait konakların vaziyet planı	179
Şekil 94.	Laurens'in 16 Ağustos 1847 tarihli Kara Kale Çizimi.....	180
Şekil 95.	Bolaman Haznedaroğlu Konağı.....	181
Şekil 96.	Bolaman Konağı batı cephesi, konak ve kilise girişi.....	182
Şekil 97.	Şapele ait görseller.....	183
Şekil 98.	Haznedaroğlu Konağı restitüsyon projesi kesit ve görünüşler	184
Şekil 99.	Haznedaroğlu Konağı restitüsyon projesi zemin kat planı	185
Şekil 100.	Haznedaroğlu Konağı restitüsyon projesi 1. kat planı.....	187
Şekil 101.	Haznedaroğlu Konağı iç mekân detayları.....	188
Şekil 102.	Bolaman Haznedaroğlu Konakları silueti; Bolaman Haznedaroğlu Konakları	189
Şekil 103.	Haznedaroğlu Konaklar 1. kat planları	190
Şekil 104.	Bolaman Mehmet Emin Bey Konağı 1992 yılı; Günümüz	191
Şekil 105.	Bolaman Hazinedarzâde ailesine ait konak 1992 yılı; Günümüz.....	192
Şekil 106.	Laurens'in 1847 yılında Çarşamba çizimi	195
Şekil 107.	Laurens'in 1847'de Çarşamba'da bir evde ocak çizimi	196
Şekil 108.	Merhum Abdullah Paşa Konağı	197
Şekil 109.	Merhum Abdullah Paşa Konağı	198
Şekil 110.	Trabzon Ortahisar Camii Planı; Trabzon Ortahisar Camii	200
Şekil 111.	Ortahisar Kütüphanesi kitabesi.....	201
Şekil 112.	Samsun Kışlası olduğu düşünülen yapı	202
Şekil 113.	Karantina binasının yerini gösterir harita	203
Şekil 114.	Samsun Kışla ve hastane planı	204
Şekil 115.	Bafra Taçlı Çeşme rölöve planı; Sezgin Yurduseven'in 1995 tarihli çizimi.....	205
Şekil 116.	Mustafa Uslu Arşivinden Taçlı Çeşme; 1995 yılında Taçlı Çeşme	206

Şekil 117. Günümüzde Taçlı Çeşme.....	207
Şekil 118. Taşlı Çeşme rölöve çalışması	208
Şekil 119. Bafra Taşlı çeşme geçmişte ve günümüzdeki görünümü	208
Şekil 120. Geçmişte ve günümüzde Bafra Mescid Çeşmesi.....	209
Şekil 121. Günümüzde Bafra Nuri İbrahim Camii	210
Şekil 122. Samsun gümrük çevresini gösterir harita	212
Şekil 123. Samsun Şeyh Seyyid Kutbettin Camii.....	213
Şekil 124. Samsun İsa Baba Türbesi ve Camii	214
Şekil 125. Hacı Hatun Camii konumunu gösterir harita.....	215
Şekil 126. Hacı Hatun Camii 1930 yılı; Günümüzdeki görünümü.....	217
Şekil 127. Hacı Hatun Camii iç görünümü	218
Şekil 128. Hacı Hatun camii rölöve plan çizimi	219
Şekil 129. Yapıların bölgeye dağılımını gösterir harita.....	227
Şekil 130. Yapıların Samsun Çarşamba ilçesindeki dağılımı	229
Şekil 131. Yapıların Trabzon şehrindeki dağılımı	231
Şekil 132. Samsun merkez yapıların konumunu gösterir harita	233
Şekil 133. Ünye saray kompleksini gösterir harita	236
Şekil 134. Bolaman Haznedaroğlu Konakları Vaziyet Planı.....	237
Şekil 135. İstanbul Nur-ı Osmaniye Camii ve planı; Trabzon Çarşı Camii ve planı	239
Şekil 136. Yıkılmadan önce Osman Paşa Şadırvanı	240
Şekil 137. Trabzon Abdullah Paşa Çeşmesi	241

TABLÖLAR DİZİNİ

	<u>Sayfa No</u>
Tablo 1. Süleyman Paşa'nın imar faaliyetlerini gösterir tablo	223
Tablo 2. Hazinedarzâde Osman Paşa'nın imar faaliyetleri	224
Tablo 3. Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın imar faaliyetleri.....	225
Tablo 4. Hazinedarzâdeler ailesinin diğer üyelerinin imar faaliyetleri.....	226

KISALTMALAR LİSTESİ

A.MKT.DV.	: Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakı
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.UM.	: Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı
C. AS.	: Cevdet Askeriye
CDABOA	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri
C. DH.	: Cevdet Dahiliye
cm	: Santimetre
çev.	: Çeviren
DH.MKT.	: Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
Dr.	: Doktor
Ed.	: Editör
EV.d.	: Evkaf Defterleri
H.	: Hicri
HAT.	: Hatt-I Hümayûn Tasnifi
İ. DH.	: İrade Dahiliye
İ.EV.	: İrade Evkaf
İ.HUS.	: İrade Hususi
İ. MVL.	: İrade Meclis-i Vala
K.K.A.	: Koruma Kurulu Arşivi
K.K.E.	: Karadeniz Kültür Envanteri
KTÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
K.T.V.K.K.	: Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
MF. İBT.	: Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi
MVL	: Meclis-i Vala Risayeti Belgeleri
No	: Numara
P.L.K.p.	: Plan-Proje
Prof.	: Profesör
s.	: Sayfa

S.Ş.S.	: Samsun Şer'iyye Sicilleri
T.Ş.S.	: Trabzon Şer'iyye Sicilleri
Ü.Ş.S.	: Ünye Şer'iyye Sicilleri
vd.	: ve diğerleri
VGMA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
vr.	: varak
Y.PRK.AZJ.	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâl ve Jurnaller

1. GENEL BİLGİLER

1.1. Giriş

“Mimarlığın tarihi, esas olarak mekânı şekillendiren insanın tarihidir.”¹

Nikolaus Pevsner

Osmanlı tarihi literatürünün genel geçer yargılarından birisi Osmanlı İmparatorluğunun XVI. yüzyıl itibariyle bir duraklama ve gerileme dönemine girmesidir. Gerek askeri ve teknik alanda Avrupa’nın gerisinde kalınmasının yarattığı mali bunalımlar, gerekse leventlerin kapı halkı haline gelmesi, mirî sistemin bozulması, iltizam ve mukataa sistemine geçilmesi ve tahrir usulünün terk edilmesi gibi iç sorunlar bu duraklama ve gerilemenin başlıca nedenleri olarak zikredilmiştir. Bu durum, ayanların kendi adlarıyla anılan bir dönemi başlatmalarına da neden olmuştur (Özkaya, 1994). Başlarda merkezi otoritenin taşradaki temsilcisi konumunda bulunan ayanlar, zamanla bulundukları bölgede idari, sosyal ve askeri alanda güçlerini arttırmışlar ve kimi zaman merkezi otoriteye bir tehdit haline gelmişlerdir.

İlk olarak İslam devletlerinde ortaya çıkan ayanlık, Osmanlı Devleti’ne Selçuklulardan aktarılmış ve şehrin ileri gelenleri olan ulema, imam gibi din adamları, zengin tüccarlar, esnafın yaşlıları ve ünlü tarikat liderleri ayan olarak adlandırılmıştır. Devlet ile halk arasında bir köprü görevi gören ayanlar, savaş zamanı devlete asker ve erzak temin edilmesi, ihtiyaç duyması durumunda köylülere borç verilmesi gibi misyonlar üstlenmişlerdir (Üstündağ, 2018).

Osmanlı klasik döneminde merkezi otoritenin güçlü olması sebebiyle etkinlikleri sınırlı kalan ayanlar, XVI. yüzyıl itibariyle devlet yapısındaki bozulmalar neticesinde güçlerini arttırmışlardır. Açık artırmaya çıkarılan mukataalara genellikle İstanbul’da yaşayan memur, ulema, tüccar ve sarraflar rağbet göstermiş, ancak toprak sahipleri uzakta olmaları sebebiyle bu mukataalara bölgenin yerel ağalarını mültezim olarak atamışlardır. Bu durum yerel ailelerin bölgede güçlenmesine sebebiyet vermiştir. Buna ek olarak 1726 yılında çıkan fermanla sancak ve kazalara merkezden atanan valiler yerine bölgede güçlü konumdaki ağaların getirilmesi ve vergilerin toplanmasında yerel ağaların

¹ Pevsner, N., An Outline of European Architecture, Londra, 1943.

görevlendirilmesi, ayanların taşrada idari ve ekonomik yönden etkinlik kurmasını sağlamıştır. Bulundukları bölgede söz sahibi olan bu ayan ailelerin bir kısmı devletin otoritesinin taşradaki temsilcisi konumunda bulunurken, bir kısmı merkezi otoriteye karşı gelerek mütegalibe ve eşkıyalık hareketlerine girişmiş ve halka zulmetmeye başlamıştır (Bay, 2007).

Osmanlı devletinde ayanlar taşradaki idari ve askeri faaliyetlerinin yanı sıra bulundukları bölgenin imarına da önemli katkılar sağlamışlardır. Osmanlı devletinde belediyeçilik anlayışının çok geç dönemlerde ortaya çıkması sebebiyle, günümüzde belediyelerin gerçekleştirdiği birçok kamu hizmeti, o dönemde vakıflar yoluyla ortaya konulmuştur. Taşrada güçlerini arttıran birçok ayan aile de kurdukları vakıflar yoluyla bulundukları bölgede çeşitli imar faaliyetleri gerçekleştirmişler, şehirlerin kalkınmasında önemli roller üstlenmişlerdir (Karagöz, 2009). Hatta kimi zaman bu aileler, güçlerinin birer göstergesi olan görkemli yapılar inşa ettirmişlerdir.

Osmanlı'da birçok bölgede olduğu gibi Karadeniz bölgesinde de XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Karadeniz kökenli ailelerin hâkimiyeti artmaya başlamıştır. Bölgenin İran ve Rus savaşlarında bir ikmal noktası olması nedeniyle ayan aileler devlete sık sık asker, para ve erzak yardımında bulunmuş, bu durum da bölgede güçlenmelerinde önemli rol oynamıştır (Yürük, 2016). Bölgenin köklü ailelerinin bir kısmı merkezi otoriteden yana tavır sergilerken önemli bir kısmı da mütegalibelik hareketlerine girişmiş ve halka zulmetmiş, bölgenin engebeli yapısının sağladığı doğal sığınaklar ve inşa ettikleri kale benzeri yüksek yapılar sayesinde uzun süre bölgede eşkıyalık ve zorbalık yaparak etkinlik göstermişlerdir (Öksüz, 1987).

Bölgenin köklü ailelerinden olan ve XVIII. yüzyılda yaklaşık yarım asır boyunca bölgede hâkimiyet kurmuş Caniklizâdeler de başlarda hükümetten yana tavır sergilerken zamanla taraf değiştirmiş ve otoriteye isyan etmiş, bu da ailenin sonunu getirmiştir. Caniklizâdeler'in bölgedeki egemenliği sona erince aynı bölgede, XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başları arasında uzun süre boyunca Hazinedarzâde ailesi hâkimiyet kurmuştur. Aslen Ordulu olup sonraları Samsun'a yerleşen aile, Orta Karadeniz'den Kafkasya'ya kadar uzanan bölgede etkinlik göstermiştir (Özger, 2007). Ailenin birçok ferdi uzun süre bu sancak ve çevresinde mültezimlik² ve valilik vazifelerinde bulunmuş, bölgenin

² Osmanlı'da belirli bir yıllık bedel karşılığında devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplayan şahıslar mültezim adı verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Genç, M., 2000. "İltizam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 22, 154-158.

kalkınmasına önemli katkılar sağlamışlardır. Bölgedeki diğer ayan ailelerin aksine merkezi otoriteyle olan iyi ilişkilerinin de etkisiyle kısa sürede bölgenin en güçlü hanedanlarından biri haline gelmişlerdir.

Hazinedarzâdeler, kurdukları vakıflar yoluyla bölgenin gelişmesine de önemli katkılarda bulunmuşlardır. Sosyal ve kültürel hayatın gelişmesinde önemli rol oynamışlar, özellikle eğitim alanında büyük harcamalar yapmışlardır. Yaptırdıkları çok sayıda medrese, mektep, kütüphane, cami, çeşme ve suyu ile şehir imarına büyük katkılar sağlamışlar, bulundukları bölgenin mimarisini önemli ölçüde etkilemişlerdir.

1.2. Amaç ve Kapsam

Doğu Karadeniz Bölgesinin köklü ailelerinden olan Hazinedarzâdeler, bölgedeki diğer ailelerin aksine merkezle iyi ilişkiler kurmuş, merkezi otoritenin taşradaki temsilcisi konumunda bulunmuşlardır. Bölgedeki mütegalibe ve eşkıyalık hareketleriyle mücadele etmeleri ve halktan yana bir tavır izlemeleri nedeniyle halk tarafından sevilen ve hükümet tarafından desteklenen bir konuma gelen Hazinedarzâdeler, bölgedeki gücünü kısa sürede arttırmıştır.

Aslen Ordulu olan Hazinedarzâdeler, sonrasında Samsun'a yerleşmiş ve zamanla Orta Karadeniz'den Kafkasya'ya kadar olan bölgede hâkimiyet kurmuşlardır. Ailenin birçok ferdi bölgede mültezimlik ve valilik mertebelerine ulaşmış, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile taşraya merkezden valiler atanmasına karar verilene kadar geçen süreçte de bölgede hâkimiyet kurmuşlardır. Aile bölgede her dönem etkinliğini göstermesine karşın asıl yükselişini Süleyman Paşa ile yaşamış, Süleyman Paşa'nın oğulları Osman ve Abdullah Paşalar dönemlerinde, XIX. yüzyılın başlarında da devam ettirmiştir.

Hazinedarzâdeler, bölgedeki idari başarılarının yanı sıra gerçekleştirdikleri imar faaliyetleri ile de birçok dini, sosyal ve eğitim yapısı inşa ettirmişler, bölgenin kalkınmasına önemli katkılar sağlamışlardır. Osmanlı'da belediyeçiliğin geç dönemlerde ortaya çıkması nedeniyle bölgedeki altyapı çalışmalarını da üstlenmişler, şehirlere su getirilmesi, yol ve kaldırımlar yapılması gibi birçok kamu hizmetinde bulunmuşlardır. Ailenin birçok ferdi kurdukları vakıflar yoluyla bölgede sosyal ve kültürel hayatın gelişmesinde önemli rol oynamış, özellikle eğitim alanında büyük harcamalar yapmışlardır. Özellikle Süleyman Paşa ve oğulları Osman ve Abdullah Paşalar mültezimlik ve valilik görevleri süresince

yaptırdıkları çok sayıda medrese, mektep, kütüphane, cami, çeşme ve su yolu ile dikkati çekmişlerdir.

Bu bağlamda bu tez çalışması, bölgedeki diğer ailelerin aksine merkezi otoriteyle kurdukları iyi ilişkiler ve eşkıyalık hareketleriyle mücadeleleri sayesinde bölgede asayişin sağlanmasına katkıları ile dikkati çeken Hazinedarzâde ailesi üzerinden, ayanların hâkimiyet kurdukları bölgede sosyal, ekonomik ve kültürel gelişime sağladıkları yararlar, kurdukları vakıflar yolu ile gerçekleştirdikleri kamusal hizmetler ve mimari eserler üzerinden bir temsiliyet okuması yapılmasını amaçlamaktadır. Bir başka ifadeyle, Hazinedarzâdeler'in bölgedeki etkinliğinin, imar faaliyetlerinin, şehir mimarisine katkılarının, dönemin toplumsal dinamikleri bağlamında değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Hazinedarzâde ailesinin bölgedeki etkinliğinin en güçlü olduğu XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başları arasını kapsayan Süleyman Paşa ve oğulları Osman ve Abdullah Paşalar dönemi ise çalışmanın dönemsel sınırları olarak belirlenmiştir.

Ayrıca bu çalışma ile Hazinedarzâde ailesinin sözü edilen dönemdeki imar faaliyetlerinin derli toplu bir envanterinin oluşturulması, bölgesel dağılımın tespiti ve haritalandırılması da hedeflenmektedir.

1.3. Yöntem

“Doğu Karadeniz’de bir Mimari Temsiliyet Okuması: Hazinedarzâdelerin İmar Faaliyetleri” adlı tez çalışması, temelde Hazinedarzâde ailesinin bölgedeki imar faaliyetlerini inceleyerek envanterinin oluşturulmasını ve bir mimari temsiliyet okuması yapılmasını amaçlamaktadır.

Bu bağlamda çalışma iki temel adımdan oluşmaktadır. Ailenin inşa ettirdiği yapıların envanterinin çıkarılması amacıyla kapsamlı bir arşiv ve literatür taraması yapılarak günümüze ulaşan ya da ulaşamamış yapıların tespiti gerçekleştirilmiştir. Konumları belirlenen mevcut yapıların ya da yıkılmış ancak yeri bilinen yapıların tespiti için alan çalışması yapılmış, ayakta olan yapılar fotoğraflanmış, yıkılmış olan yapılar ise literatürde yer alan bilgiler ve yapılara ait vakfiyelerden ulaşılan plan şemaları ve görselleri doğrultusunda değerlendirilmiştir. Yapılan araştırmalar ve alan çalışmalarının ardından literatürde yer almayan yapılar olup olmadığı kontrol edilerek eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır.

Envanter çalışmasının tamamlanmasının ardından Hazine-darzâde ailesinin imar faaliyetlerinin konumları, işlevleri, geçirdikleri onarımlar ve fiziksel özellikleri ve mimarileri ortaya konularak, bu yapılar üzerinden bir temsiliyet okuması yapılmıştır.

1.4. Kaynak

“Doğu Karadeniz’de Bir Mimari Temsiliyet Okuması: Hazine-darzâdelerin İmar Faaliyetleri” adlı tez çalışması her ne kadar Hazine-darzâde ailesini ve imar faaliyetlerini konu edinmiş olsa da dönemsel dinamiklerin etkisi tartışmasıdır. Ailenin bölgedeki konumunu ve faaliyetlerini anlayabilmek için öncelikle araştırmanın gerçekleştirildiği yer, zaman ve dönemin dinamikleri, ekonomik yapısı, idari durumu, ayanlık ve vakıf kurumları hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Ailenin inşa ettirdiği yapıların işlevlerinin nedensellik ilkesi ile ele alınması, dönemin mimari yapı kültürüyle ilişkisi, yerle bağlantısı ve simgeselliği irdelenmelidir.

Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde Hazine-darzâde ailesinin ortaya çıktığı ve hâkimiyet kurduğu Trabzon eyaletinin XVIII. yüzyılda içinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve idari yapı hakkında bilgi verilmiştir. Melek Öksüz’e ait “1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon’da Sosyal ve Ekonomik Hayat” adlı doktora tez çalışması, XVIII. yüzyılda Trabzon sancağı hakkında başvurulacak önemli bir kaynaktır. Ailenin asıl yurdu olan ve uzun süre mültezimlik faaliyetlerinde bulunduğu, birçok imar faaliyeti gerçekleştirdiği Canik Sancağı da incelenen diğer bir başlık olmuştur. Orhan Kılıç tarafından hazırlanan “Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik’in Yönetimi ve Yöneticileri” adlı çalışma Canik sancağı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Çalışmanın gerçekleştirileceği bölge ile ilgili bilgiler verildikten sonra dönem ile ilgili incelemeler yapılmıştır. Dönemin ekonomik, idari ve sosyal yapısı bağlamında önemli bir yere sahip olan ayanlık ile ilgili konulara değinilmiş, ayanlığın Karadeniz bölgesindeki yansımaları aktarılmıştır. Bu bağlamda Yücel Özkaya’nın “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık” adlı kitabı ayanlık hakkında bilgi edinilebilecek önemli bir kaynaktır. Melek Öksüz’ün kaleme aldığı “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon’da Âyan, Eşkıya ve Göç Sorunları” adlı çalışma ise ayanlığın Karadeniz bölgesindeki yansımaları hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde genel bilgilerin verilmesinin ardından ikinci bölümde doğrudan ailenin önemli şahsiyetleri ve bölgedeki imar faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

Hazinedarzâde ailesinin kökeni, bölgede etkin konuma gelmesi, siyasi faaliyetleri ve aileye ait vakıflar da verilen bilgiler arasındadır. Bu bağlamda aileyle ilgili yapılmış en detaylı çalışmalardan biri, Abdullah Bay'ın hazırlamış olduğu “Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850)” adlı doktora tez çalışmasıdır. Tezin bir bölümü Hazinedarzâde ailesine ve bölgedeki faaliyetlerine ayrılmıştır. Ailenin vakıf faaliyetleri ile ilgili başvuru olan önemli kaynaklar ise yine Abdullah Bay'ın kaleme aldığı “Hazinedarzâdelerin Vakıf Faaliyetleri” ile Muhammed Okudan'ın hazırladığı “Sosyal Statülerine Göre Samsun Canik Sancağında Vakıf Kurucuları” adlı çalışmalar olmuştur. Rıza Karagöz'ün kaleme aldığı “Karadeniz’de Bir Hanedan Kurucusu: Haznedarzâde Süleyman Paşa” adlı kitap, ailenin imar faaliyetleri ve özellikle çalışma kapsamında ele alınan, ailenin inşa ettirdiği önemli yapılardan olan Ünye Süleyman Paşa Sarayı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Sami Bayraktar'ın hazırladığı “Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri” ve Muhammed Okudan'ın hazırladığı “Vakfiyelere Göre Osmanlı Döneminde Samsun’da Vakıflar” adlı tez çalışmalarının yanı sıra yine Muhammed Okudan'ın kaleme aldığı “Vakıf Şehir İlişkisi Çerçevesinde Haznedarzâdelerin Vakıfları ve Canik’in Şehirleşmesine Katkıları” da ailenin Samsun ve çevresindeki imar faaliyetleri ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır.

Tez kapsamında Hazinedarzâde ailesinin fertleri üzerinden bir mimari yapı envanteri çıkarılarak, bölge mimarisine katkıları, mimari yapıların konum, işlev, fiziki yapı ve geçirdikleri onarımlar hakkında bilgilerin aktarılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda ailenin bölgedeki imar hareketliliğini tespit edebilmek için mevcut literatürde aile ile ilgili yapılmış modern araştırmaların yanı sıra, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri, aileye ait vakfiyeler, seyahatnameler, Şer’iyye Sicilleri, salnameler, haritalar ve gravürler gibi birçok yazılı ve görsel kaynaktan yararlanılmıştır.

- Vakfiyeler: Vakfın kurucusu tarafından düzenlenen, vakfın işleyişi, vakfedilen malın hangi hayır işlerinde kullanılacağı, ne şekilde yönetileceği hakkında bilgiler içeren senet niteliğindeki resmî belgelerdir (Özdüzenli, 2012). Bu belgelerde vakfedilen malın arazi, konut, dükkân, para vb. türü belirtilmekte, tahsis edildiği dini ya da sosyal tesise dair bilgiler yer almaktadır (Gökbilgin, 1992). Vakfın nasıl idare edileceği, kaç kişinin çalışacağı, ne kadar maaş alacakları, harcama giderlerinin nasıl sağlanacağı gibi birçok konuda bilgi vermektedirler. Vakfiye kayıtlarından Hazinedarzâde ailesinin inşa ettirdiği mimari yapılar, inşa tarihleri, banisi ve geçirdiği onarımlarla ilgili birçok bilgiye ulaşılmaktadır. Tez kapsamında incelenen başlıca vakfiyeler Süleyman Paşa, Osman Paşa ve Abdullah Paşa’ya

ait olan vakfiyelerdir. Bu vakfiyeler sayesinde bu isimlerin vakfettiği mülkler, vakıflarının gelir kaynakları, inşa ettirdikleri tesislerin fiziksel özellikleri ve geçirdiği onarımlar gibi birçok bilgiye ulaşmak mümkündür. Ayrıca yapıların inşa tarihi ve bulunduğu konum hakkında da bilgi vermektedirler. Vakfiyelerin bir diğer önemi ise bulundukları dönemin en güçlü konumundaki bu kişilerin otoritesi, sosyoekonomik gücü, serveti ve ortaya koydukları temsil gücü hakkında önemli bilgiler sunmalarıdır.

Çalışma kapsamında Hazine Darzâde ailesine ait vakfiyelerin hâlihazırda transkripsiyonuna yer veren çalışmalar incelenerek, aile bireyleri ve inşa faaliyetleri ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda yararlanılan başlıca kaynaklar Abdullah Bay'ın hazırladığı “Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850)” adlı doktora tez çalışması, Murat Yüksel'in hazırladığı “Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler”, Muhammed Okudan'ın hazırladığı “Vakfiyelere Göre Osmanlı Döneminde Samsun'da Vakıflar” adlı tez çalışması ve yine Muhammed Okudan'ın kaleme aldığı “Sosyal Statülerine Göre Samsun Canik Sancağında Vakıf Kurucuları” adlı çalışmalar olmuştur. İncelenen bu çalışmalarda özellikle Süleyman Paşa, Osman Paşa ve Abdullah Paşa'ya ait vakfiyelerin transkripsiyonu gerçekleştirilmiş ve bu vakfiyeler üzerinden vakıfların değerlendirilmesi gerçekleştirilmiştir.

- Şer'iyye Sicilleri: Osmanlı Devleti'nde şahıslar arası hukuki ilişkilere dair kayıtları içeren Şer'iyye Sicilleri, Osmanlı'da aile, toplum ve ekonomi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Uğur, 2010). Osmanlı dönemi mahkeme kayıtları olan Şer'iyye Sicilleri sayesinde, kadınların bulundukları bölgenin sosyal, idari ve askeri hayatının yanı sıra hukuki anlaşmazlıklar, inşaat ve tamirat işleri gibi şehir yaşamıyla ilgili birçok bilgiye ulaşmak mümkündür (Danacıoğlu, 2001). Osmanlı tarihi çalışmalarında önemli bir yere sahip olan bu belgeler, bölgedeki günümüze ulaşmış veya ulaşamamış mimari yapıların isimleri, banileri, konumları, inşa tarihleri ve geçirdikleri onarımların belirlenebilmesi açısından önemli kaynaklardır (Üstün, 2008). Osmanlı dönemine ait Şer'iyye sicilleri, tereke kayıtları, ferman, emir, tezkere gibi çok çeşitli belgeleri içeren, nikâh ve vergi kayıtları, tayinler, lonca davaları, vakfiye ve vakıf muhasebe verileri gibi önemli konuların yer aldığı belgelerdir. (Uğur, 1988). Şehir tarihi açısından önemli belgeler olan Şer'iyye sicilleri günümüzde mevcut olan veya olmayan yapılar, banileri, konumları, inşa tarihleri ve fiziksel özellikleri gibi birçok konuda aydınlatıcı kaynaklardır.

Tez çalışması kapsamında, XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılı kapsayan, Samsun, Ünye ve Trabzon Şer'iyye sicillerinin transkripsiyon ve değerlendirilmesini içeren çok sayıda tez

çalışması incelenmiştir. Bu metinlerden çalışmanın konusu olan kişilerin mülkleri, tereke listeleri, alacak verecek meseleleri, imar faaliyetleri, vakıf eserleri, vakfettikleri malları, yapıların konumları, geçirdikleri onarımlar gibi birçok bilgiye ulaşılmıştır. Bu bağlamda On Dokuz Mayıs Üniversitesinde bünyesinde Samsun Şer'iyye sicillerinin transkripsiyonunu gerçekleştiren Meryem Güneş'in "1764/10 No'lu Samsun Şer'iyye Sicil Defterlerinin (Vr.1a-30b) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" adlı yüksek lisans tezi, Mehmet Beşirli'nin "XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iyye Siciline Göre, H. 1200-1255; M. 1785-1839)" adlı yüksek Lisans tezi, Dilek Kaleli'nin "1857-1863 Yıllarına Ait 1764/10 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicil Defterinin (Vr.31a-60b) Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi" adlı yüksek lisans tez çalışması ve Miraç Kıran'ın "1757/3 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" adlı yüksek lisans tez çalışması Samsun Şer'iyye sicillerinin incelenmesinde başvurulmuş önemli kaynaklar olmuştur. Sabri Bacacı, İrfan Dağdelen ve Osman Doğan tarafından hazırlanan "Ünye Şer'iyye Sicilleri" adlı çalışmanın yanı sıra Osman Keskiner tarafından hazırlanan "Kadı Sicillerinde Samsun" adlı çalışmalar da Şer'iyye Sicilleri 'ne ulaşılan diğer kaynaklar olmuştur. Yine Ayşegül Şahiner tarafından hazırlanan "1964/150 No'lu Trabzon Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili" adlı tez çalışması da Trabzon Şer'iyye Sicillerinin incelenmesinde başvurulmuş bir transkripsiyon çalışması olmuştur.

- Salnameler; Osmanlı' da merkezi yönetimin, askeri kurumların, vilayetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin bilgilendirme amaçlı çıkardıkları yıllık yayınlardır (Aydın, 2009). İl yıllıkları olan salnameler, şehrin idari yapısı, coğrafi özellikleri, tarihi eserleri, imar faaliyetleri, ekonomisi, nüfusu, okulları ve kütüphaneleri hakkında sayısal bilgiler sunan kaynaklardır. Bir yıl içinde geçen tüm olayların takip edilebileceği salnameler, ilk defa Tanzimat döneminde, 1864 yılında yayınlanmaya başlamıştır. Salnamelerin kapsamı yıllar içerisinde genişlemiş, ilk salnameler 100 sayfa civarında iken son yıllarda basılanlar 700 sayfaya ulaşmıştır (Danacıoğlu, 2001). Salnameler, vilayetin idari yapısı, coğrafi özellikleri, köy, kaza, sancak gibi bağlı olan birimlerin sayısı, il nüfusu, dini dağılımı gibi hususlarda bilgi vermesinin yanı sıra, şehrin imar faaliyetleri hakkında da birçok bilgi sunmaktadır. Hane sayısı, kütüphane, medrese, mektep gibi kamu yapılarının sayıları ve yapılış tarihi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Çalışma kapsamında Canik Sancağı ve Ünye kazasının da bağlı olduğu Trabzon Vilayeti Salnameleri incelenmiştir. Kudret Emiroğlu tarafından çevrilen, 1869-1904 yılları arasını kapsayan Salnameler, Trabzon Vakfı tarafından Osmanlıca orijinal metinleriyle

birlikte yayınlanmıştır. Trabzon Vilayeti Salmeleri ile Trabzon Vilayetinin tarihi, medrese, cami, mektep ve kütüphane, hamam, çeşme gibi birçok yapısının bilgisine ulaşılmıştır. İbrahim Topal tarafından hazırlanan, “Salmelere Göre Trabzon Vilayetinde Dini ve Sosyal Yapı” adlı yüksek lisans tez çalışması da başvurulmuş bir diğer kaynak olmuştur. Tez kapsamında incelenen Hazinedarzâde ailesi de kamu yararına birçok imar faaliyetinde bulunmuş olduğundan, salmeler bu yapıların ortaya çıkarılmasında başvurulmuş önemli bir kaynak olmuştur.

- Seyahatnameler; Bir seyyahın gezip gördüğü bir coğrafyaya ve tarihi bir döneme ait izlenimlerini metne aktardığı yazılardır. Seyahatnameler bir şehrin tanınmasında önemli kaynaklar olup o yerin tarihi ve kültürel özellikleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Tunç, 2010). Osmanlı Devleti, kurulduğu ve yayıldığı coğrafya itibariyle dikkat çeken ve birçok seyyahın uğradığı bir ülke olmuştur. Özellikle XV. yüzyılda devletin gücünün doruk noktasında olduğu dönemde birçok seyyah ülkeye gelmiş ve hayran kaldıkları bu coğrafyayı anlatan seyahatnameler kaleme almıştır. Ancak XVIII. yüzyıl itibariyle Osmanlı’nın güç kaybetmesiyle bu durum değişmiş, gelen seyyahların sayısında büyük artış yaşanmasına karşın bakış açısının değişmesinin etkisiyle objektiflikten uzaklaşmış, temkinli değerlendirilmesi gereken metinler ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2006).

Seyahatnamelerde, Osmanlı toplumunun günlük yaşamı, gelenekleri, meslek gruplarının yanı sıra mesire yerleri, hamamlar, sokaklar, pazarlar, mahalleler ve şehir abideleri gibi mimari öğeler hakkında da bilgi sahibi olmak mümkündür. Zaman zaman seyyahlar yazılarını gravürler, haritalar ve resimlerle de desteklemişlerdir (Yılmaz, 2006). Osmanlı dönemine ait seyahatnameler, dönemin kaynaklarıyla doğrulanması koşuluyla şehirlerin kuruluşu, mimarisi, kitabeleri ve kentsel doku hakkında önemli bir kaynaktır.

Çalışma kapsamında da Karadeniz bölgesini ziyaret eden birçok seyyaha ait seyahatnameler incelenmiştir. Mimari bir temsiliyet yapabilmenin gerekliliklerinden biri olarak konu edilen ailenin bireylerinin kişisel özellikleri, karakterleri ve otoriteleriyle ilgili seyyahların gözlemlerine başvurulmuştur. Bu bağlamda Trabzon Valiliği yaptığı dönemlerde şehre gelen seyyahların Osman Paşa ve Abdullah Paşa hakkındaki izlenimlerine yer verilmiş ve dönemin şartlarında sahip oldukları güç ve olanaklar hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Osman Paşa’nın valiliği döneminde şehre gelen Elli Smith, Horaito Southgate, Justin Perkins ve Abdullah Paşa’nın valiliği döneminde şehirde bulunan Robert Curzon, Moritz Wagner ve Karl Koch’un seyahatnamelerini derlemiş olan Ayşegül Kuş’un “Batılı

Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi” adlı tez çalışmasından yararlanılmıştır.

Çalışma kapsamında seyahatnamelerden yararlanılan bir diğer konu ise ailenin imar faaliyetleri olmuştur. Bir şehre gelen seyyahın dikkatine çeken ilk şeylerden biri şüphesiz ki görkemli mimari eserler olmuştur. Bu bağlamda birçok şehirde adlarına yakışacak büyüklük ve gösterişte konaklar, kamu yapıları inşa ettiren ailenin eserleri de seyyahların dikkatinden kaçmamıştır. Özellikle Süleyman Paşa’nın Ünye’de inşa ettirdiği ve döneminin en büyük ayan konaklarından olan Süleyman Paşa Sarayı birçok seyyahın yazısına konu olmuştur. Bu bağlamda en önemli kaynak Xaviere Hommaire Hell ve birlikte geldiği Jules Laurens’in seyahatnamesidir. Saray hakkında birçok bilgi veren iki isimden Laurens, günümüzde yanarak ortadan kalkmış olan sarayı çeşitli açılardan resmederek, günümüze ulaşan tek görsellerini sunmuştur. Yine saraya yolu düşen John McDonald Kinneir ve Murad Efendi de sarayın mimarisi ve dekorasyonu hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Tez kapsamında başvurulmuş bir diğer önemli seyahatname ise Minas Bijıskyan’ın seyahatnamesidir.

- Kitabeler; Cami, medrese, mektep hamam, köprü, kale gibi birçok taşınmaz eserin genellikle girişinde bulunan, mermer veya taş üzerine yazılmış, yapının inşa tarihi, mülkiyeti, geçirdiği tadilatlar gibi konularda tarihli bilgiler veren metinlerdir (Üstün Demirkaya, 2014). Çalışma kapsamında da başvurulmuş önemli bir kaynak olup, Halil Edhem’in “Trabzon’da Osmanlı Kitabeleri” ve Murat Yüksel’in hazırladığı beş ciltlik “Trabzon’da Türk İslam Eserleri ve Kitabeleri” isimli çalışmaları, Osmanlı dönemi yapıları ile ilgili başvurulmuş çalışmalar olmuştur.

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri; 16 Temmuz 2018 tarihinde 30480 sayılı Resmî Gazete ’de yayınlanan Cumhurbaşkanlığı Kararnamesine göre kurulan Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri, Osmanlı Devleti’nden günümüze ulaşan arşiv belgelerinden oluşan önemli bir kaynaktır (Babul, 2019). Çalışma kapsamında İradeler (İ) adındaki padişahın emir ve fermanlarını içeren belgeler, Evkaf (EV), Hususi (HUS), Sadaret Mektubî Kalemi Belgeleri (A. MKT) denilen sadrazamın çeşitli yerlere gönderdiği önemli konularla ilgili yazışmalar, Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL), Hatt-ı Hümayun (HAT) başlıca incelenen belgeler olmuştur. Bu arşiv belgelerinden çalışmada incelenen isimlerin ölümleri, atanma, asker toplama gibi önemli yazışmaları, inşa edilen binalar ve bu yapıların geçirdiği onarımlarla ilgili birçok bilgiye ulaşılmıştır.

- Görsel Belgeler (Haritalar, Gravürler, Resimler, Fotoğraflar); Çeşitli sanatçılar, ressamlar, gravürcü ve fotoğrafçıların saptadığı görüntüler ve eski haritalar, şehrin çalışılan dönemdeki yapısı, günümüze ulaşmış veya ulaşmamış yapıların mimarisi, geçirdikleri onarım ve değişimler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Üstün, 2008). Görseller yazı ile aktarılan bilgilerin daha iyi anlaşılmasını sağlayan, metni güçlendiren ve yorumlanmasını kolaylaştıran önemli kaynaklardır.

Resim, kartpostal ve fotoğraflar; Resimler, ressam gezginlerin gördüklerini o anda tuvale aktarmasıyla ortaya çıkan, şehrin eski dokusu, mimarisi hakkında bilgi veren önemli kaynaklardır. Diğer görsel malzemelerden farklı olarak objektif birer kaynak olup, görüneni olduğu gibi aktarmaktadırlar. Özellikle XIX. yüzyılda fotoğrafların sayısının da artmasıyla başvurulacak görsel kaynak sayısı artmıştır. Bu bağlamda tez kapsamında da incelenen şehirlerin ve yapıların çok sayıda resim, fotoğraf ve kartpostalına yer verilmiştir. Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu esnasında resmettiği Ünye Süleyman Paşa Sarayı'nı anlatır resimler oldukça önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Yine Samsun şehrinin Fruchterman editörlüğünde 1899 yılında basılmış kartpostalı da şehrin o dönemdeki görünümünü hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Bir diğer görsel malzeme olan fotoğraflar ise yapıların geçmişteki ve günümüzdeki görünümünü, geçirdikleri onarımlar hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Yapılara ait eski fotoğraflar ve günümüzde çekilen fotoğraflar ile bu yapıların nasıl bir süreçten geçtiği açıkça görülmektedir.

Haritalar, kâşiflerin, denizcilerin, fatihlerin bilinmezi bilinir kılma arzusu sonucunda ortaya çıkmıştır (Danacıoğlu, 2001). Haritalar, çalışılan bölgenin eski yerleşim isimleri, değişim ve gelişimi, topografyası, mimari yapıların yerleri ve birbirleriyle ilişkilerini ortaya koymakta önemli kaynaklardır. Çalışma kapsamında incelenen dönemde şehirlerin sınırları, birbirleriyle ilişkileri, ailenin hâkimiyet kurduğu bölgenin sınırlarının belirlenmesi açısından önemli kaynaklar olan haritalar, yapıların konumlandırıldıkları alanların jeopolitik konumları hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda Trabzon Vilayetinin sancakları olan; Trabzon, Lazistan, Canik ve Gümüşhane'yi gösterir, Johnston, Alexander Keith tarafından çizilmiş 1861 tarihli harita bize dönemin vilayet sınırları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Yine Finlay'a ait 1850 tarihli Trabzon Şehri ve CDABOA'den alınan 1856 tarihli Samsun şehir haritaları o dönemde şehrin sınırları, yapısı ve fiziksel gelişimi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Çalışma kapsamında yapı özelinde kullanılan 1964 tarihli hâlihazır harita ise bize Ünye Hazinesdarzâde Süleyman Paşa Sarayı'nın Şehir İçi Konumu hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca çalışma kapsamında ailenin inşa ettirdiği tüm

yapıların şehir içi konumlarını gösterir haritalar da oluşturulmuş, bölgede gerçekleştirdikleri imar faaliyetlerinin hangi bölgelerde yoğunlaştığı tespit edilmiştir.

Yunanca yazmak ve çizmek anlamlarını içeren “*grafikes*” kelimesinden türeyen gravür, farklı baskı teknikleri ve malzemeler kullanarak sanat ürünlerinin ortaya çıkarılmasına yarayan bir yöntemdir. En eski baskı tekniklerinden olan gravürler, seyahatnamelerdeki yazınsal anlatımları destekleyen görsellerdir (Babul, 2019). XV. yüzyılda ortaya çıkan gravürler, genellikle yazarlarla seyahat eden ressam seyyahların gördükleri şehirlerin, insanların, mimarı yapılar ve yaşam biçimleri ile ilgili aldıkları notlar ve çizdikleri eskizleri döndüklerinde gravür olarak basmasıyla seyahatnamelere eklenmektedir (Üstün, 2008). Dolayısıyla kişinin sonradan hatırladığı kadarıyla ve öznel yorumlarını da kattığı bir kaynak olduğu için temkinli yaklaşmakta ve doğruluğunu kanıtlamakta yarar olan kaynaklardır. Çalışma kapsamında da gerek şehir ve gerekse yapılarla ilgili başvuru kaynaklarından biri de gravürlerdir. Bu bağlamda 1701 yılında Trabzon'a uğrayan Tournefort' un gravürü başvuru bir kaynak olmuştur.

- Mevcut Yapılar; başvuru bir diğer kaynak ise mevcut yapıların yerinde incelenmesidir. Hazinedarzâde ailesi, hâkimiyet kurdukları süre boyunca bölgede mimarının gelişmesine büyük katkılar sağlamışlar, güçlerinin sembolü olacak büyüklükte yapılar ortaya koymuşlardır. Şüphesiz ki bir kısmı günümüzde mevcut olan bu yapıların yerinde görülmesi, ailenin temsil gücünü anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda bir envanter çalışması gerçekleştirilerek mevcut yapılar saptanmış, yerleri tespit edilmiş ve yerinde görülerek fotoğraflanmıştır. Özellikle Samsun merkez, Çarşamba, Ordu ve Trabzon merkezli imar faaliyetlerinde bulunan Hazinedarzâdelerin inşa ettirdiği günümüzde ayakta olan bu yapılar, yapılan okumalardan sonra yerinde de görülerek yeni yorumlar ve tespitler yapılması sağlanmıştır. Günümüzde mevcut olmayan yapılar hakkında ise özellikle vakfiyeler ve Şer'iyye Sicillerinin transkripsiyon çalışmalarından yararlanılarak bilgi sahibi olunmuştur.

1.5. Literatür

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın ortalarından itibaren taşrada etkinliklerini arttıran ayan aileler, kurdukları vakıflar yoluyla güçlerinin temsili olarak birçok mimari eser inşa ettirmiştir. Bu ayan ailelerden biri olan Hazinedarzâdeler, Karadeniz bölgesinde şehirlerin silüetinde önemli rol oynamış ve kimi zaman temsil gücü yüksek mimari yapılar

inşa ettirmiştir. Ancak Hazine-darzâde ailesinin imar faaliyetleri ile ilgili yapılmış derli toplu bir çalışma bulunmamaktadır. Ailenin bölgedeki imar faaliyetleri özel olarak incelenmemiş, bu yapılara çoğunlukla bölgedeki Osmanlı dönemi mimari eserleri başlığı altında yer verilmiştir.

Hazine-darzâde ailesiyle ilgili modern literatürde yer alan çalışmalar genellikle ayanlık kurumu üzerinden ailenin bölgedeki siyasi faaliyetlerini konu almaktadır. Aile ile ilgili bir diğer kaynak grubu ise özellikle Ünye ve Ordu yerel gazetelerinde yayınlanmış çalışmalardır. Bu gazetelerde bölgenin köklü ailelerinden olan ve günümüzde de varlıklarını sürdüren Hazine-darzâdeler ile ilgili yapılmış çalışmalara rastlanmaktadır. Ayrıca çalışma kapsamına giren ve inşa edildiği dönemde Anadolu'nun en büyük saray yapılarından olan Ünye Süleyman Paşa Sarayı'nın günümüzde yeniden inşa edilmesi de yerel gazetelerde gündeme getirilmiştir.

Hazine-darzâde ailesinin imar faaliyetleri ile ilgili modern literatürde yapılmış önemli çalışmalardan biri de Rıza Karagöz'ün yazmış olduğu “Karadeniz’de Bir Hanedan Kurucusu: Hazine-darzâde Süleyman Paşa” adlı kitap olup, ailenin kökeni, bölgede etkin konuma gelmesi, Süleyman Paşa'nın hayatı, ailenin vakıfları ve Ünye Süleyman Paşa Sarayı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Abdullah Bay'a ait “Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlık (1750 -1850)” adlı doktora tezi ve Mehmet Emin Yolalıcı'nın hazırladığı “Hazine-darzâde Abdullah Paşa'nın Terekesi'ne Göre Samsun'un İktisadi ve İctimaî Yapısı” adlı çalışmalar da Hazine-darzâde ailesi ve vakıf faaliyetleri ile ilgili başvurulacak önemli kaynaklardır. Muhammet Okudan'ın hazırladığı “Vakıf Şehir İlişkisi Çerçevesinde Hazine-darzâdeler'in Vakıfları ve Canik'in Şehirleşmesine Katkıları” adlı çalışma da vakfiyeler üzerinden ailenin bölgedeki imar faaliyetleri ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Doğrudan Hazine-darzâdeler'e odaklanan bir çalışma olmamasına karşın, Sami Bayraktar'ın hazırladığı “Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri” ve Muhammet Okudan'ın hazırladığı “Vakfiyelere Göre Osmanlı Döneminde Samsun'da Vakıflar” adlı tez çalışmaları da ailenin Samsun ve çevresindeki imar faaliyetleri ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmalardan ailenin inşa ettirdiği çok sayıda cami, medrese, mektep gibi mimari yapılarla ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Naci Yüngül'ün hazırladığı “Abdullah Paşa Çeşmesi” adlı makale de tek yapı ölçeğinde incelenmesi gereken önemli bir çalışmadır.

1.5.1. 18. Yüzyıl'da Trabzon Eyaleti

Doğu Karadeniz bölgesinin en eski liman şehirlerinden biri olan Trabzon, kadim ticaret yolları ile ilişkili konumu sayesinde tarih boyunca önemini korumuştur. Osmanlı idaresine girdiğinde de sınır bölgesinin merkezi olmasından dolayı şehre ayrı bir önem verilmiş, merkezden gönderilen idareciler ile şehirde devletin otoritesinin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. İlk yıllarda fethinin tam anlamıyla tamamlanmamasının da etkisiyle herhangi bir beylerbeyliğine bağlanmayan şehir, bağımsız bir sancak olarak kalmıştır. 1486 yılına ait tahrir defterlerinde uzun bir süre uç sancağı olarak görünen şehir, XVI. yüzyıldan itibaren sancak ve eyalet sınırlarını genişletmiştir. Son haliyle, Giresun, Kürtün, Torul, Of, Rize, Pazar, Arhavi, Hemşin kazaları ile Batum ve Gönnye sancaklarının eklenmesiyle beylerbeyliğine dönüşen Trabzon, doğuda Anapa, batıda ise Niksar'a kadar sınırlarını genişleterek Canik sancağını da içine almış ve Trabzon Eyaleti adını almış, bu durum XIX. yüzyıldaki idari düzenlemelere kadar devam etmiştir (Emecen, 2020).

Yapılan çalışma kapsamında Hazine-darzâde ailesinin imar faaliyetlerinin yoğunlaştığı Trabzon Eyaleti, Trabzon Sancağı ve Canik Sancağı alt başlıklarında incelenmiştir. Şekil 1'de Trabzon eyaletinin sınırlarını gösterir harita yer almaktadır.

Şekil 1. 1861 yılında Trabzon Vilayetinin sancakları: Trabzon, Lazistan, Canik, Gümüşhane, Turkey in Asia, Transcaucasia, (Johnston, Alexander Keith, 1804-1871)

1.5.1.1. Trabzon Sancağı

Trabzon, tarih boyunca birçok seyyah ve devlet adamını ağırlayan, Avrupa ve Asya arasında bir köprü görevi üstlenen, siyasi, askeri ve ticari açıdan önem arz eden bir şehirdir (Aygün, 2008). Ayrıca coğrafi konumu itibariyle önemli bir liman şehri olan Trabzon, Doğu Anadolu ve İran üzerinden gelen ticaret yollarının denizaşırı yerlere ulaşımının sağlandığı bir merkezdir (Seyyar, 2010).

Şehirde ilk yerleşmeler Değirmendere vadisinin batısında Boztepe'nin eteklerinde kurulmuştur. Zağnosdere ve Kuzgundere vadileriyle kesilerek üç parçaya bölünmüş olan yerleşme, denizden basamaklı bir şekilde yükselmektedir. Şehrin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, M.Ö. 756 yılında Milet kolonisi olarak ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Trabzon ile ilgili bilinen ilk yazılı kaynak olan Anabasis'ten edinilen bilgilere göre o yıllarda şehir, Sinop' a bağlı bir durumdadır ve vergi ödemektedir (Lowry ve Emecen, 2012).

İlkçağlardan itibaren hareketli bir iktidar savaşına maruz kalan şehir, bir süre Perslerin hâkimiyeti altına girmiştir. Bir dönem bağımsızlığını ilan eden şehir, III. yüzyılın başlarında Pontus egemenliğine girmiştir. M.Ö. 66 yılında Roma İmparatorluğu'nun topraklarına katılmış, Roma'nın ikiye ayrılmasıyla Bizans sınırları içinde kalmıştır. 1204 yılında İstanbul'un Haçlı seferleri neticesinde Latin istilasına uğraması üzerine Trabzon'a kaçan Aleksios, burada Komnenos Krallığı'nı kurmuştur. Zaman zaman Türk akınlarına uğrayan şehir, 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilerek Osmanlı İmparatorluğu idaresine girmiştir (Lowry ve Emecen, 2012). Trabzon, fethedildikten sonra Osmanlı fetih politikasının bir sonucu olarak hızla bir Türk-İslam şehrine dönüştürülmüştür. Şehrin kale surları tamir edilmiş, kiliselerin bir kısmı camiye çevrilmiş, yerli halkın yerine Türkler yerleştirilmeye başlanmıştır (Lowry ve Emecen, 2012).

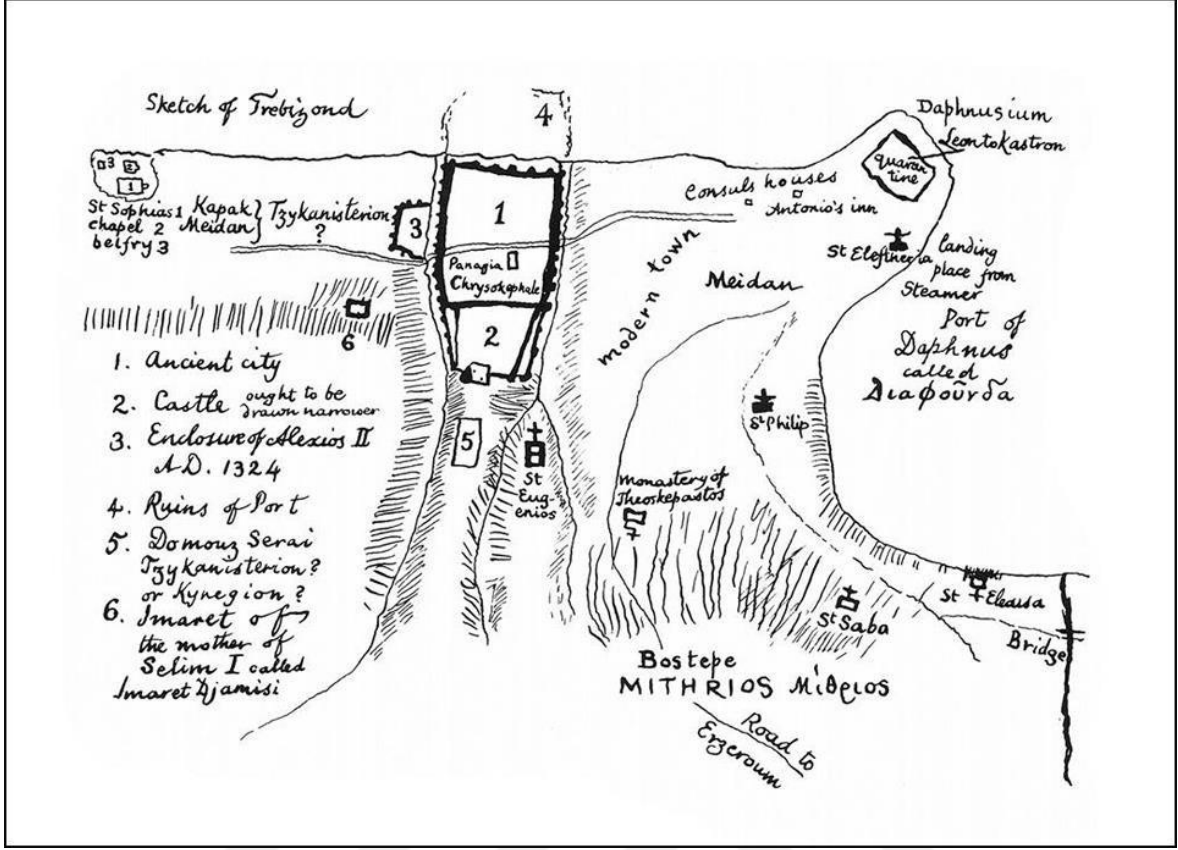
Fethedildikten sonra bir sancak haline getirilen şehrin idaresi donanma komutanı Kazım Bey'e verilmiştir. 1478' de Torul çevresinin de fethedilmesiyle sancak bölgesinin fethi tamamlanmış, sancak uzun bir süre bir eyalete bağlanmadan idare edilmiştir. Bir uc bölgesi olarak kalması nedeniyle şehre merkezden sancakbeyi olarak önemli kişiler tayin edilmiştir (Öksüz, 2004). Ancak şehrin asıl önem kazanması II. Bayezid döneminde Şehzade Abdullah ve sonrasında Şehzade Selim'in şehre sancakbeyi olarak gönderilmesiyle gerçekleşmiştir (Kılıç, 1998). Bu dönemde şehzade sancağı olarak hizmet gören Trabzon, Canik ve Karahisar-ı Şarki ile birlikte Erzincan valiliği içinde yer almıştır. (Güler, 2000).

Şekil 2. Ganita ve Moloz limanları, Tournefort-1701, (Anonim, 1997)

Kanuni döneminde ise Batum da eklenerek eyalet haline getirilmiştir. Kanuni döneminden itibaren eyalet olarak anılan Trabzon, XVII. yüzyıl itibariyle beylerbeylik haline gelmiştir. Bu dönemde Kâtip Çelebi Trabzon eyaletinin Trabzon, Gönve ve Batum sancaklarından, Evliya Çelebi ise Canha, Batum-ı Zir, Batum-ı Bala, Gönve ve Trabzon sancaklarından meydana geldiğini belirtmiştir. XVIII. yüzyıla ait Ahkâm Defterlerindeki³ belgelerde ise Trabzon vilayetine ait Trabzon, Canik ve Gönve sancaklarına rastlanmaktadır (Güler, 2000).

³ Manası hükmün çoğulu anlamına gelen Ahkâm, “padişah buyruğu” anlamı taşımaktadır. Osmanlı’da hükümler bizzat padişah tarafından verilmemekle birlikte, padişahın yetki verdiği makam veya bu makama bağlı daireler, onun adına hükümde bulunabilmektedir. Sadâret makamından veya defterdarlıktan çıkan hükümlerin suretlerinin toplandığı defterlere defâtir-i umûr-ı mühimme, ahkâm-ı mühimme veya kısaca mühimme adı verilmiştir. 1742 yılından itibaren eyaletlere göre ayrı defterler tanzim edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sahillioğlu, H., 1988. “Ahkâm Defteri”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1, 551.

Şekil 3. Trabzon eskizi, (Finlay, 1850)

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal hadiseler, merkezde olduğu kadar taşrada da etkisini göstermiştir. Coğrafi konumunun sağladığı yarar neticesinde uluslararası ticaret yolları üzerinde önemli merkez ve liman şehri olan Trabzon da bu gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmiştir (Dursun, 2009).

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren önemini koruyan şehir, XVIII. yüzyılda da etkinliğini sürdürmüştür. XVIII. yüzyılda Rusya ile yapılan savaşlarda bölgeye yakınlığı sebebiyle

Trabzon'un savaş ihtimaline hazır olması, kalelerin onarılması yönünde fermanlar gönderilmiş, bölge yöneticilerine çeşitli görevler verilmiştir. Trabzon savaş bölgesine asker, para ve mühimmat gönderilen bir üs görevi görmüştür (Öksüz, 2006).

Bu dönemde gerçekleşen akınlar ve savaşlar sebebiyle ekonomi önemli bir darbe almış, Trabzon kıyıları büyük hasarlar görmüştür. Dolayısıyla Karadeniz kıyısındaki kalelerin korunması büyük önem arz etmiştir. XVIII. yüzyıl boyunca aralıklarla devam eden savaşların da etkisiyle valiler çoğu zaman seferlerde veya kale muhafızlıklarında bulunmak zorunda kalmışlardır. Bu süreçte yerlerine mütesellimleri bırakmışlardır. Bu durum merkezi

otoritenin zayıflamasına sebep olmuş, aynı aileden gelen kişilerin uzun yıllar bu görevi yürütmesi bölgede derebeylik olaylarını yaygınlaştırmıştır (Öksüz, 2006; Güler, 2000).

Şekil 4. Trabzon, (Anonim, 1997)

1635 yılına kadar Osmanlı ve yerel aileler arasında karşılıklı yarara dayalı bir ilişki süregelmiştir. (Özkaya, 1988). Ancak devletin kurumlarındaki bozulmalar ve taşrada merkezi otoritenin yeterince sağlanamaması, taşrada ayan ailelerin güçlenmelerine sebep olmuştur (Öksüz, 2006). Ayan ailelerin bir kısmı devlete asilik yaparak bölgedeki zenginlikten zor kullanma ile faydalanmak istemiş, şehirde eşkıyalık hareketleri ortaya çıkmış, bu faaliyetler şehir hayatını ciddi biçimde etkilemiştir. (Özkaya, 1988).

Şehirde gerek ayanlar gerekse devlet görevlileri sık sık rüşvet, yolsuzluk ve adam öldürme gibi olaylarla gündeme gelmiş, halka zulmetmişlerdir. Yoğun baskı altında kalan bölge halkı, özellikle Payitahta göç etmeye başlamış bu da birtakım yeni sorunlar doğurmuştur. İstanbul'da nüfusun artması yiyecek içecek kıtlığına sebep olurken, bölgede kalan halk üzerindeki vergi yükü de artmıştır. Merkezden gelen fermanlara rağmen göçler önlenememiş, devlet görevlilerinin bazıları halkı canından bezdirmiş ve rüşvet alarak şehri terk etmelerine izin vermiştir (Öksüz,2006).

1.5.1.2. Canik Sancağı

İdari bir bölge olan Canik, güneyde Niksar'dan Gümüşhane'ye uzanan, batıda Sinop, doğuda ise Trabzon ile sınırlanan bölgedir (Kılıç, 2006). Osmanlı döneminde, Samsun ve Ordu illerinin bazı kazalarını içine alan bölgeyi kapsamaktadır (Öz, 1999).

Şekil 5. XVI. yüzyılda Karadeniz bölgesi haritası, (Giacomo Gastaldi, 1570)

Canik, Osmanlı himayesine katılana kadar Bizanslılar, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Trabzon Rum Devleti ve bölgedeki Türk beylikleri arasındaki egemenlik mücadelesine bağlı olarak şekillenmiştir. Osmanlı öncesi dönemde bölgede kurulan Türk beylikleri burada Türk varlığının yerleşmesi bakımından önem arz etmektedir (Kılıç, 2006). Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyet kurmasının ardından Canik sancağı Sivas eyaletine bağlanmış, Tanzimat'a kadar da bağlı kalmıştır. Tanzimat'la birlikte Canik sancağı Trabzon Eyaletine bağlanmıştır (Köse,2011).

XVIII. yüzyılda bazı sancaklar, padişah hassına ait gelirlerin toplanması ve bölgenin yönetiminin sağlanması görevlerini üstlenen muhasıllar tarafından yönetilmeye başlanmış ve bu bölgelere muhasıllık adı verilmiştir. Canik Sancağı da muhasıl paşalar tarafından yönetilen bölgelerden biri olması dolayısıyla Canik Muhasallığı⁴ adını almıştır. Ayrıca miri mukataaların iltizama verilmesi ile malikâne sistemine geçilmiş, Canik de bu uygulamanın

⁴ Arapça "tahsil edici" anlamında kullanılan kelime, Osmanlı'da kuruluşun itibaren Anadolu'da ve Rumeli'de vergilerin tahsilinde görev yapmış kişilerdir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Özkaya, Y. ve Akyıldız, A., 2006. "Muhassıl", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 31, 18-20.

görüldüğü topraklara dâhil edilmiştir. Bu durum Canik’te idari açıdan malikânelik⁵ ve muhasıllık olmak üzere çift başlı bir yönetim oluşmasına sebep olmuştur (Kılıç, 2006).

Şekil 6. Samsun şehir haritası, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri Osmanlı Arşivi, P.L.K.P./810, M. 1856)

Bölgenin stratejik konumunun da etkisiyle Canik muhasıllığı büyük önem kazanmaya başlamış, merkezi otoritenin de zayıflamasını fırsat bilen ayanlar bölgede etkinliklerini arttırmışlardır. 1737 yılından asrın sonlarına kadar Canik, bölgenin yerel ayanlarından Fatsalı Ahmet Ağa tarafından yönetilmiş, daha sonra yerini Hazinesdarzâde ailesine bırakmıştır (Köse,2011).

Canik ve çevresi de ayanlar döneminin en büyük sorunlarından olan eşkıyalık hareketlerinden nasibini almıştır. Bunun yanı sıra her yıl devlete ödenen zorunlu vergiler, savaşa gidecek ordunun ihtiyaçlarının bölge halkı tarafından karşılanması gibi etkenler de bölge halkını oldukça zor bir durumda bırakmıştır. Caniklizedeler döneminde bölgede yaşayan ayan aileler arasındaki çekişmeler, eşkıyalık hareketleri ve Caniklizedelerin

⁵ Arapça “mülk sahibi” anlamındaki mâlik kelimesinden türetilen mâlikâne sisteminde mukaataalar, ömür boyu devam etmek üzere iltizama verilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Genç, M., 2003. “Mâlikâne”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 27, 516-518.

merkezi otoriteye karşı giriştiği ayaklanmalar da bölge halkına büyük zararlar vermiştir. Caniklizadelerden sonra bölgede etkin konuma gelen Hazinesarâdeler, Caniklizadelerin aksine devletin yanında yer almış, yenilikleri destekleyen bir tavır sergilemişlerdir (Köse,2011).

Şekil 7. Dr. JF Moor tarafından çizilen Samsun şehri, (Dr. JF Moor, 1841)

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Canik'teki ayan aileler Canik muhassıllığının yanı sıra Trabzon, zaman zaman da Sivas ve Erzurum Eyaletlerinin idaresini de ele geçirmişlerdir. İdari açıdan Trabzon ile ilişkili olan Canik, bir süre sonra Trabzon Eyaleti'ne dâhil edilmiştir. 1846-1847 idari taksimatında Trabzon Eyaleti dâhilindeki sancaklar; Trabzon, Karahisar-ı Şarki, Canik, Gönve ve Batum olarak görülmektedir. 1877 yılında Trabzon Vilayetinden ayrı bir mutasarrıflık⁶ olarak görülen Canik, 1892 yılında yeniden Trabzon Vilayetine bağlanmıştır. 19 Mart 1910 tarihinde tekrar müstakil mutasarrıflık haline getirilmiş, Cumhuriyet sonrasında adı Samsun'a çevrilerek müstakil bir vilayet halini almıştır (Kılıç, 2006).

⁶ Osmanlı idarî teşkilâtında “herhangi bir makam, görev veya memuriyeti elinde bulunduran, tasarruf eden” kişi anlamına gelen mutasarrıf, vekil ve unvan sahibini birbirinden ayırmak, mâlikâne, has ve tımara sahip olmak manasında sıkça kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Örenç, A. F., 2006. “Mutasarrıf”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 31, 377-379.

Şekil 8. Samsun şehrinin genel görünümü, (Fruchterman, 1899)

1.5.2. Ayanlık Sistemi

Kuruluşundan itibaren sürekli bir gelişme gösteren Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle bir duraklama ve gerileme devrine girmiştir. Avrupa’da Rönesans ve Reformun yaşanması, askeri ve teknik anlamda birçok ilerleme kaydedilmesi, coğrafi keşifler neticesinde ticaret yollarının yer değiştirmesi gibi etkenler Osmanlı ekonomisinin zayıflamasına sebebiyet vermiştir (Güven, 1999). XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı klasik yönetim düzeni, toprak idaresi ve asker sağlama usullerinde önemli değişiklikler görülmeye başlamıştır. Klasik dönemin birçok kurumu etkinliğini yitirmiş, hazineye ait gelirlerin toplanması, asker sağlanması gibi konuların çözümünde birtakım yeni örgütlenmeler ortaya çıkmıştır (Çadırcı, 2013).

Ayrıca XVII. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Osmanlı Devleti’nin Avusturya savaşlarıyla meşgul olması Anadolu’nun başıboş bırakılmasına sebep olmuş ve bölgede iç karışıklıklar artmıştır. Köylerde ve halkta perişanlık artmış, askerin ulûfelerinin ödenmesinde güçlükler yaşanması neticesinde tımar sistemi bozulmuştur. Yaşanan tüm bu gelişmeler iltizam sistemini ortaya çıkarmıştır (Özkaya,1978). Açık artırmaya çıkarılan mukataalara genellikle İstanbul’da yaşayan memur, ulema, tüccar ve sarraflar rağbet göstermiştir. Ancak mültezimler bu mukataalara uzak olmaları sebebiyle işletmek üzere

bölgedeki ayanlara devretmişlerdir. Bu topraklara mültezimlik ile hâkim olmaları ayanların idari yönden oldukça güçlenmesine neden olmuştur. (Bay, 2007).

1726 yılında çıkarılan fermanla Enderunlu valiler yerine her sancağa ya da vilayete bölgenin yerli ağalarının en güçlüsünün vali olarak getirilmesi, hazineye ait vergilerin toplanmasının bu aileler tarafından sağlanması gibi etkenler de ayanların taşrada oldukça etkili bir konuma gelmesini sağlamıştır. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren han, hamam ve özellikle köylerde büyük çiftlikler edinerek zenginliklerini arttıran ayanlar, emirlerine de birçok sekban alarak zaman zaman hükümete bile karşı durabilecek kadar güç kazanmışlardır (Akdağ, 1970).

“Göz” anlamına gelen Arapça kökenli bir kelime olan “Ayn” ın çoğulu olan Ayan, vücut ve erkân kelimeleriyle aynı anlamlara gelmekte olup, halkın gözünde soy ve itibarca ön plana çıkmış kişileri belirtmek için kullanılmıştır (Mert, 1991). İlk olarak İslam devletlerinde ortaya çıkan Ayan, Osmanlı Devleti’ne Selçuklulardan aktarılmıştır. Osmanlı Devleti’nde voyvoda, mütesellim, muhassıl, derebeyi ve mütegalibe gibi birçok manada kullanılmış olup, kethüda yeri, yeniçeri gibi kapıkulları ve bunların emeklileri ile çocukları, esnafın önde gelenleri, tüccar ve mültezimler de ayan kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti’nde tüm bunlara “A’yan-ı Vilayet” adı verilmiştir (Mert, 1991).

Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren duyulan ayan kelimesi XVI. yüzyılın ilk yarısı itibariyle ise devletin askeri ve mülki makam sahiplerini kastetmek amacıyla kullanılmıştır. (Güven, 1999). Genellikle şehrin ileri gelenleri olarak adlandırılan ayanlar, zengin tüccarlardan, esnafın yaşlılarından, ulema, imam gibi din adamlarından ve ünlü tarikat liderlerinden oluşmaktadır (Ergenç, 1982).

XVI. yüzyılda devlet ve halk arasında aracılık yapan bir konumda bulunan ayanlar, devletin emirlerinin halk tarafından anlaşılmasını sağlamak ve halkın talep ve şikâyetlerini devlete iletmek gibi bir göreve sahip olmuşlardır. Özellikle sefer zamanlarında halktan talep edilen mal ve hizmetlerin karşılanması konusunda önemli rol oynamışlardır. Acil durumlarda istenen yardım ayanlar tarafından karşılanıp merkeze yollanmış, daha sonra halk tarafından ayanlara ödenmiştir. İhtiyaç duyan köylülere borç vermişlerdir. Ayrıca İstanbul’a asker temin edilmesi, koyun toplanması, kilise tamiri gibi birçok konuda devlete yarar sağlamışlardır (Üstündağ, 2018).

Ayan olacak kişinin, bölgenin ileri gelenleri ve halk tarafından seçimle belirlenmesi, böylece devletin isteklerinin daha hızlı yürütülmesi amaçlanmıştır. Ancak belgelerde yer alan imzalardan anlaşıldığı üzere bu seçimlerde halkın görüşü alınmamış, hacı, müderris,

imam gibi bölgenin ileri gelenleri kimin ayan olacağı konusunda etkili olmuştur (Özkaya, 1994).

Ayanların statüleri kanunnamelerde mevcut olmamakla birlikte, ayan olan kişi devlete karşı gelmez, hakkında herhangi bir şikâyet olmaz ya da rakipleri tarafından bertaraf edilmez ise ölene kadar bu görevde kalabilmektedir. Ancak haklarında herhangi bir şikâyet olması durumunda, kendilerine nasihat edilmiş ya da hapse atılmışlardır (Özkaya, 1994).

Osmanlı'nın klasik döneminde kurumlar, görevlerini layığıyla yerine getirdiğinden ayanların nüfusu bulundukları kaza merkezi ile sınırlı kalmıştır. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle merkezi yönetimin bozulmasından da faydalanan ayanlar servetlerini çoğaltarak bulundukları bölgede nüfuzlarını arttırmışlardır (Bay, 2007). Ayanların bu denli güçlenmelerinde bir diğer etkense halk tarafından çoğu zaman desteklenmeleri olmuştur. Vali ve devlet memurlarının halka karşı olan davranışları ayanları kurtarıcı olarak görmelerine sebep olmuştur (Güven, 1999).

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren birer hanedan haline gelen ayanlar, kadı ve naiplerin rüşvet ve yolsuzluklarını denetlemek, asayişini sağlamak, eşkıyaları yakalamak, İstanbul'a erzak göndermek, vergi toplamak, asker sağlamak, mühimmat taşınması için araba ve hayvan sağlamak, güherçile temin etmek ve gemi inşası için malzeme temin etmek gibi birçok görevi yerine getirmişlerdir. Ancak bazı ayan aileler merkezi otoritenin zayıflamasını fırsat bilerek halka zulmetmeye, mütegalibelik yoluyla zenginliklerini daha da arttırmaya başlamışlardır. Bölge halkına büyük zararlar vermiş ve Anadolu'dan Payitahta kitleler halinde göç etmelerine sebep olmuşlardır (Bay, 2007).

Tüm bu gelişmeler ayanların merkezi otoriteye ve yenileşme hareketlerine büyük bir tehdit olarak görülmesine sebep olmuştur. Dönemin padişahı II. Mahmut, ayanların taşradaki etkinliklerine son vermek amacıyla bir dizi önlem almıştır (Mert, 1991) II. Mahmut otoriteye karşı gelen ayanlar üzerine kimi zaman ordu göndererek kimi zamanda onları birbirine düşürerek güçlerini kırmıştır. Ancak padişaha itaat eden ayanların ölümlerini beklemiş, yerlerine vârislerini değil, Babialı temsilcilerini atayarak bölgede etkinliklerini sona erdirmeyi amaçlamıştır. Ayrıca ayanlık yerine eminlik ve mahalle muhtarlıklarını kurmuştur (Mert, 1991). II. Mahmut, otoritesini göstermek adına devlet dairelerine tasvirlerini astırmış, saraya kapanma usulünden vazgeçerek çeşitli bölgelere geziler düzenlemiş ve varlığını tüm yurttaki hissettirmeyi amaçlamıştır. Ayanlara karşı başlatılan bu harekât mali ve idari olarak güçlerini kırmış olsa da taşradaki etkinliklerini sona erdirememiştir (Yürük,2014).

Tanzimat'tan sonra birtakım değişikliklere uğramasına rağmen Cumhuriyet döneminde dahi, İstanbul'da Meclis-i Mebusan, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi ve taşradaki belediye meclislerine temsilciler göndermiş, çeşitli partilerin özellikle mahalli yönetimlerinde yer almışlardır. Ticaret, sanayi ve ziraat cemiyet odalarının idarelerinde etkili olmuş, Türk siyasi, sosyal ve iktisadi hayatındaki yerlerini korumuşlardır (Mert, 1991).

1.5.3. 18. Yüzyıl'da Karadeniz Bölgesinde Etkili Ayan Aileleri

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. yüzyılın ilk yarısı arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir rol oynayan ayanlar, Doğu Karadeniz bölgesinde de etkinliklerini göstermişlerdir. Bu ayan ailelerin bir kısmı devletin yanında yer almış, bir kısmı ise devlete karşı gelmiş ve eşkıyalık hareketlerine girişmiştir (Güven, 1999). Devlete karşı gelen bu aileler önceleri devlet hizmetinde bulunup yararlı işler görmüş olsa da zamanla muhalif bir tavır takınarak asi durumuna düşmüşlerdir (Güler, 1998).

1768 yılında Ruslarla başlayan savaşta sıklıkla yardımlarına başvurulması neticesinde daha güçlü bir konuma gelen ayanlar, Anadolu'nun birçok yerinde hüküm sürmeye başlamışlardır (Güven, 1999). Ayanların en etkin olduğu bölgelerden olan Karadeniz Bölgesi, dağlık bir alan olduğundan tarıma elverişli büyük çiftlik topraklarına sahip değildir.

Dolayısıyla Bölgedeki ayanlar, toprak yoluyla değil birtakım vergileri devlet adına toplayarak zenginliklerini arttırmış, idari ve askeri kesimlerle kurdukları iyi ilişkiler sayesinde etkinlik sağlamışlardır. Bu iyi ilişkiler neticesinde Trabzon gümrük mültezimliği, vergi tahsildarlığı gibi birçok geliri iltizam yoluyla edinmeyi başarmışlardır (Yürük, 2016).

Trabzon çevresinde ayanların güçlenmesine sebep olan bir diğer faktör seferlerde oynadıkları rol olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Rusya ve İran ile girdiği savaşlarda bölge bir ikmal noktası olmuş, asker para ve yiyecek sağlanması gibi birçok hususta bölgedeki ayanlar destek sağlamıştır. Bu durum da ayanların bölgedeki konumlarını korumalarına olanak sağlamıştır. Ayrıca yöneticilerin seferde olduğu dönemlerde yerli aileleri mütesellim olarak atamaları da ayanlığın ortaya çıkışına ortam hazırlamıştır (Yürük, 2016).

Bölgede yaşanan göçler sebebiyle kalan halkın vergi yükü artmış, çareyi ayan ailelerden destek almakta bulmuşlardır. Bu da ayanların bölgede daha da etkin konuma gelmesini sağlamıştır. Bölgede mütesellimlik ve voyvodalık gibi yüksek konumlara gelen ayanların bir kısmı zamanla mütegalibelik hareketlerine girişmiş, topladıkları eşkıyalarla halka zulmetmiş, zorla para toplamışlardır (Öksüz, 1987).

Devlet hizmetindeyken görevlerini kötüye kullanarak servetlerini arttıran, isyanlar çıkararak merkezi otoriteye zarar veren bu ayanların bir kısmı Trabzon'un güçlü ailelerinden de olabilmekteydi. Kalcıoğlu, Trabzonlu Şatırzade Ömer ve İbrahim Ağalar, Tuzcuoğlu Memiş Ağa, Trabzon'da ayanlık iddiasında bulunan Şatıroğlu Osman Ağa da bu ailelerden bazıları olup yaklaşık bir yüzyıl Trabzon ve çevresinde egemen olmuşlardır (Güler, 1998). Bölgenin fiziki yapısı da eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan asiler için olumlu bir faktör olmuştur. Bölgenin eşkıyaların saklanması için doğal bir sığınak olmasının yanı sıra kaleye benzer mimari yapılar da inşa etmişlerdir (Yürük, 2014).

1750'li yıllarda bölgede zulüm ve baskılarını iyice artıran ayanlar, valileri de dinlemeyerek birbirleriyle mücadeleye girişmişlerdir. Dönemin Valisi Hekimoğlu Ali Paşa, bir yıl gibi kısa bir sürede tüm bu eşkıyalık hareketlerini sonlandırmayı başarmıştır. 1752 yılında adına ferman gönderilerek takdir edilmiştir. 1757 yılında bölgede ayanların baskısı yeniden artmış, vezirlere ait olan saray, asiler tarafından tahrip edilerek yaşanamaz hale getirilmiştir. Bölgedeki durumu düzeltmek amacıyla, bölgeyi iyi bilen ve halkını tanıyan Canikli Süleyman Paşa Trabzon Valiliğine atanmıştır. Birtakım sert tedbirler neticesinde kısa sürede bölgede yeniden düzeni sağlamıştır (Öksüz, 1987).

Bu dönemde hükümetin en büyük problemlerinden biri olan eşkıyalık hareketlerinin önüne geçmek için bölgedeki görevlilere sürekli fermanlar gönderilerek halkın huzur ve güvenliği için alınacak tedbirler sıralanmıştır. İsyancıların bölgede yok edilmesi için yeterli sayıda asker yazılması, devlet kuvvetlerinin de ihtiyaç halinde takviyesi ve bölge kuvvetleri ile birlik halinde hareket etmesi istenmiştir (Güler, 1998).

Trabzon ve çevresinde gerek ayanlar gerekse devlet görevlileri sık sık eşkıyalık, rüşvet, yolsuzluk gibi olaylarla gündeme gelmiştir. Ancak devlet bu olayların önlenmesi için de yine bölgenin güçlü ayan ailelerinden destek almak zorunda kalmıştır. Bölgede yaşanan tüm bu zulümler bölge halkının büyük oranda göç etmesine sebep olmuştur (Öksüz, 2006).

Karadeniz bölgesinde XVIII. yüzyılda birçok ayan aile etkili olmuştur. Gerek bulunduğu bölgede gerekse merkezdeki idarecilerle olan olumlu ilişkileri açısından Hazinedarzâde ailesi bölgenin en etkin ayan ailelerinden biridir. XVIII. yüzyılın sonu itibarıyla bölgedeki etkinlikleri başlayan aile II. Mahmut'un merkezîyetçi ve yenilikçi politikasını desteklemiş ve bu reformların taşrada uygulanması hususunda önemli bir rol üstlenmişlerdir. Dolayısıyla merkezle olan bu olumlu ilişkiler neticesinde aile, bölgede oldukça etkin bir konuma gelmiş ve günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir (Karagöz, 2009). Bölgede eşkıyalık hareketleri ile mücadele ederek merkezi otoriteyi

güçlendirmelerinin yanı sıra birçok imar faaliyetinde bulunarak bölgenin gelişimine de büyük katkı sağlamışlardır.

1.5.4. Hazinedarzâdeler

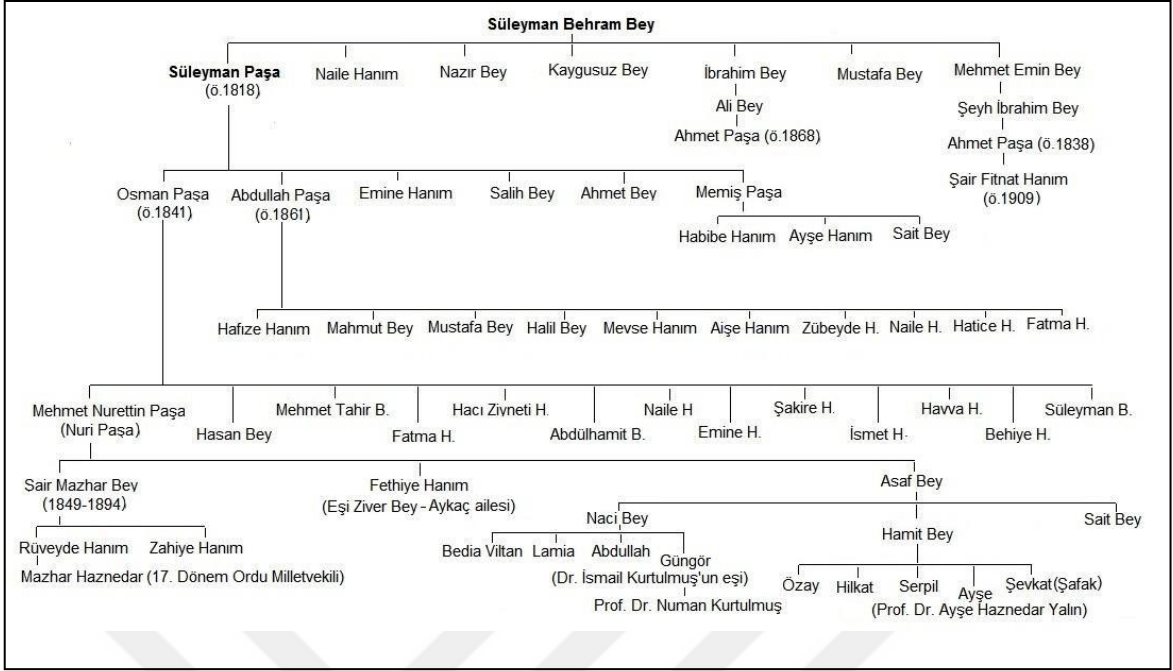
1.5.4.1. Ailenin Kökeni ve İlk Yılları

Osmanlı Devleti'nin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda karşılaştığı en büyük sorunlardan biri ayan ailelerin bölgesel birer güç haline gelmesidir. Devletin batı sınırında Rusya ve Avusturya ile yaşadığı sorunlara bir de Osmanlı devlet yapısını bozan yerel hanedanlıklar eklenmiştir. Anadolu'da birçok sancak ve kazanın yönetimi güçlü ayan ailelerin eline geçmiştir (Beşirli, 2002).

Aynı dönemlerde Doğu Karadeniz bölgesinde de Karadeniz kökenli ağaların hâkimiyeti artmıştır. Caniklizâdeler⁷ sülalesinden gelen kişiler, yaklaşık yarım asır boyunca Orta Karadeniz' den Kafkasya' ya kadar uzanan coğrafyada hâkimiyet kurmuştur (Bay, 2008). Zaman zaman hem merkezi otoriteyle hem de bölgedeki diğer hanedanlıklarla çatışmaya giren aile, siyasi beklentiler doğrultusunda affedilmiştir. Hanedanın son lideri olan Tayyar Mahmut Paşa, III. Selim döneminde isyan etmiş, IV. Mustafa döneminde affedilerek sadaret kaymakamı ilan edilmiştir. Ancak II. Mahmut döneminde idam edilerek, Caniklizâdelerin Kuzey Anadolu'da süregelen hâkimiyeti sona erdirilmiştir (Serbestoğlu, 2006).

Caniklizâdelerin bölgedeki etkinliği sona erince aynı bölgede Hazinedarzâde ailesi nüfus kurmuştur. Karadeniz kıyılarının eski ve tanınmış ailelerinden olan Hazinedarzâdeler, Osmanlı taşra teşkilatında önemli roller oynamış, Karadeniz bölgesinde muhasıllık ve valilik makamlarına yükselen tarihi kişilikler ortaya çıkarmıştır (Bay, 2008; Karagöz, 2009; Goloğlu, 2013).

⁷ 1756 yılından itibaren Canik Sancağının ve bölgenin yönetiminde söz sahibi olan ve Canikli Hacı Ali Paşa ailesi olarak bilinen âyan ailesi mensupları yaklaşık yarım asır boyunca bölgenin yönetimini elinde bulundurmıştır. 1808 yılında IV. Mustafa'nın yerine II. Mahmud'un geçmesi Caniklilerin sonunu getirmiştir. Tayyar Mahmud Paşa idam edilerek ailenin Canik yöresindeki nüfuzu ve Osmanlı yönetimindeki varlığı tamamen sona erdirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kılıç, O., 2006. Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri, Geçmişten Geleceğe Samsun, 1, 31-53, Samsun.

Şekil 9. Hazinedarzâde ailesinin soyağacı, (URL-1, 2020)

Ailenin bilinen ilk ferdi olan Süleyman Behram Bey, Caniklizadelerden Trabzon Valiliği de yapmış olan Canikli Ali Paşa'nın hazinedarıdır. Ailenin Hazinedarzâde unvanının da buradan geldiği düşünülmektedir (Beşirli, 2002).

Ailenin kökeni hakkında Gürcistan bölgesindeki Türk boylarından olduğu iddiasının yanı sıra Osmanlıca yazılan bir şecere de Gürcü asıllı oldukları belirtilmiştir. Ancak her iki iddia da kaynaklar tarafından doğrulanmamıştır (Karagöz, 2009). Aileyle ilgili bir başka iddia ise Süleyman Bey'in babasının Canikli Süleyman Paşa'nın oğlu Mehmed Bey olduğudur. Ancak incelenen belgeler ışığında Süleyman Bey'in, Canikli Ali Paşa'nın damadı olması dışında iki aile arasında herhangi bir akrabalık ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Hazinedarzâde ailesi, Caniklizâdelerin bölgedeki hâkimiyetinin bitmesiyle ortaya çıkmış bir ailedir (Bay, 2007).

Hazinedarzâdeler olarak bilinen sülale, aslen Ordulu olup, daha sonra Samsun' a gelmiş ve bu çevrede mültezimlik yapmıştır. Böylece kısa sürede Samsun' un tanınmış ailelerinden biri haline gelmiştir (Yolalıcı, 2014). Hazinedarzâde Süleyman Paşa'ya ait vakıf kayıtları, ailenin ilk yılları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu belgelere göre ailenin kökeninin Çarşamba kazasındaki Kurd Ahmetli köyü olduğu fikri ortaya çıkmaktadır. XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarında adına rastlanmayan köy daha sonra kurulmuştur. Vakfiyeye bağlı tarla ve çiftliklerin büyük kısmı da yine Terme, Çarşamba ve Ayvacık kazası yakınlarında

yer almaktadır. Ancak bu belgelerde Süleyman Bey'in babasının adı geçmemektedir. Ordu ve Fatsa yöresinden Çarşamba'ya yoğun göçler olduğunun bilinmesi, Ordulu Behram Bey'in Fatsa yöresinden göç ederek Kurd Ahmetlü köyüne yerleşmiş olabileceğini düşündürmektedir (Bay, 2008).

Ailenin günümüzde yaşayan bireyleri ve soy ağacından edinilen bilgilere göre Behram Bey ve eşinin mezarları, Aybastı'nın eski kasaba mezarlığı olan Esenli'de yer almaktadır. Torunlarından Ali Haznedar'dan edinilen bilgiye göre mezar taşı oldukça hasarlı olduğundan okunamamaktadır. Behram Bey'in, ailesi ile bir müddet Esenli'de yaşadığı ve yine buraya bir saat uzaklıktaki Safalık köyünde de bir evi olduğu bilinmektedir (Karagöz, 2009).

Bazı aile fertlerinin faaliyetlerinden anlaşıldığına göre Hazinedarzâde ailesi, bölgede etkin konuma gelmesinde etkin role sahip olan Süleyman Paşa'dan önce de Çarşamba yöresinde oldukça nüfuslu bir ailedir. Ailenin birçok bireyi mütegalibe hareketlerinin önlenmesi için mücadele etmiş, bölgedeki ayan ailelerin çıkardığı isyanların bastırılmasında önemli roller oynamıştır (Bay, 2007). Bölgede huzur ve güvenliğin sağlanmasında ve merkezi otoritenin güçlendirilmesinde etkili olmuşlardır.

1.5.4.2. Ailenin Bölgede Etkin Konuma Gelmesi

XVIII. yüzyılda taşranın merkeze karşı gücü artmaya başlayınca, muhassıl, voyvoda, ayan, mütesellim, mutasarrıf gibi yerel yöneticiler arasındaki nüfus mücadelesi de şiddetlenmiştir. Ekonomik ve idari yönden güçlerini arttırmak isteyen yerel yöneticiler, meşru olmayan tüm yolları kullanmaya başlamışlardır. Bu dönemlerde halkın yaptığı adli şikâyetler de de artış görülmüştür (Bay, 2008).

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Rumeli ve Anadolu'nun birçok bölgesinde yerel güçler hâkimiyet kurmuştur. Anadolu'nun birçok sancak ve kazasının yönetimini ele geçiren ayan aileler ve hanedanlar, ekonomik ve siyasi güçlerini arttırmışlardır. Merkez ve taşra arasında sık sık birbirine karşı politikaların üretildiği bir siyasi ortam yaratılmıştır. II. Mahmut'un saltanatı itibarıyla taşraya karşı daha somut adımlar atılmış, yerel yöneticilerin bölgedeki güçlerinin kırılması amaçlanmıştır (Bay, 2008).

XVIII. yüzyılda bazı sancaklar padişah hassına ait gelirlerin toplandığı muhassıllıklar olarak ilan edilmiştir. Bu alanlar hem padişahın vergilerini toplayan hem de bölgenin yönetimini üstlenen muhassıllar tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Başlangıçta yalnızca

sancağın gelirinin doğrudan doğruya padişaha ait olan hasılatını toplayan bir nevi vergi tahsildarı gibi çalışan muhassıllar, zamanla birtakım idari görevler de üstlenmişlerdir (Kılıç, 2006). Canik sancağı da muhassıllığa çevrilen bölgelerden olmuş ve idarecilerini dışarıdan atanmak yerine yerel yöneticilerden atama usulü getirilmiştir (Bay, 2008). Ayrıca Canik muhassıllığını yönetecek kişiye, çoğu zaman Trabzon, zaman zaman da Sivas ve Erzurum eyaletlerinin idareleri de verilmiştir. Bu durum da bölgedeki ayan aileler arasında yoğun bir çekişmeye neden olmuştur (Kılıç, 2006). Bu mücadeleler en yoğun haliyle Caniklîzâdeler döneminde başlamıştır (Bay, 2008).

Taşradaki otorite boşluğundan faydalanan ayan aileler ve hanedanlar, yurdun birçok yerinde üstünlüklerini kabul ettirmiştir. Canikli Hacı Ali Paşa ve oğulları ile Hazinedarzâdeler Ünye çevresinde başlayan siyasi etkinliklerini Karadeniz bölgesinin doğusuna kadar genişletmiş ve bütün bölgede otorite kurmuşlardır (Doğan, 2006).

Canikli Ali Paşa ailesinin bölgedeki idaresi sonlandıktan sonra, Hacı Ali Paşa'nın hazinedarı olan Behram Bey'in oğlu, Süleyman Paşa ile Hazinedarzâdelerin bölgedeki hâkimiyeti başlamıştır (Doğan, 2006). Dönem dönem kesintilere uğrasa da ailenin bölgedeki etkinliği XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. 1807 yılında Canik'in yönetimi Hazinedarzâde Süleyman Paşa'ya verilmiş, Süleyman Paşa bu görevi 1812 yılının başlarına kadar devam ettirmiştir (Kılıç, 2006).

Başlangıçta Tayyar Paşa'nın merkezi otoriteye karşı isyanında yanında görünen Hazinedarzâdeler, Canik muhassıllığının kendilerine vaat edilmesiyle taraf değiştirerek hükümet kuvvetlerinin yanında yer almıştır. Ünye ve Perşembe'deki çatışmalarda, Hazinedarzâde Mehmet Ağa ve Süleyman Paşa'nın büyük katkılarıyla isyancılar dağıtılmıştır. Bunun yanı sıra isyanın bastırılması sırasında bölgedeki birçok ayan ve hanedan mensubunun da yok edilmesi ailenin Canik'teki nüfusunun artmasını sağlamıştır. İsyanın bastırılmasındaki desteklerinin bir ödülü olarak Canik Muhassıllığı Süleyman Paşa'ya verilmiştir (Karagöz, 2009).

Süleyman Ağa'nın Canik Muhassıllığına getirilmesinde halkın ısrarları da etkili olmuştur. Tayyar Paşa'nın kethüdası olan Lütfullah Bey'in muhassıllığı sırasında sancak halkının şikâyetleri yeniden artmıştır. Şikâyetlerini dile getiren kişilere baskı ve zulüm uygulanmaya başlamış, insanlar can ve mal güvenlikleri kalmadığından memleketlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Bir kısmı Payitaht' a giderek şikâyetlerini bizzat dile getirmeyi denemiştir. Bu kadar yoğun şikâyet karşısında hükümet tepkisiz kalmamış, bölgeye gizlice bir müfettiş yollamıştır. Yapılan incelemelerle Lütfullah Efendi ve çevresinin kanun dışı

uygulamalarda bulunduğu anlaşılmıştır. Lütfullah Ağa görevinden azledilmiş ve halkın istekleri doğrultusunda Süleyman Paşa bu göreve getirilmiştir (Karagöz, 2009).

Süleyman Paşa'nın görevde olduğu süreçte bölgenin güçlü ayan ailelerinden Rize'de bulunan Tuzcuoğullarından Memiş Ağa, Batum muhafızlığı ve Canik sancağının yönetiminin kendisine verilmesini sağlamıştır. Ancak bu dönemde Trabzon Valisi olan Hazinedarzâde Süleyman Paşa, Memiş Ağa'nın bölgede güçlenmesini istememiş, gözden düşürülmesini sağlamıştır. 1815 yılında Trabzon valiliğine ilaveten Canik muhassıllığı, Gönnye Sancağı Mutasarrıflığı ve Faş Kalesi Muhafızlığını da üstlenmiştir (Kılıç, 2006). Trabzon Valiliği döneminde Kafkasya'nın kıyı şeridindeki kalelerin ve iskelelerin Rus saldırılarına karşı korunması ve tekrar ele geçirilmemesi için Şark ordusunda mücadele etmiştir. Gerekli zaman bu bölgelere asker ve mühimmat sevk edilmesini sağlamıştır (Beşirli, 2002).

Canik çevresinde başlayan hâkimiyetini zamanla tüm Orta ve Doğu Karadeniz bölgesine yayan Süleyman Paşa, halk tarafından sevilip sayılan bir lider olmuştur. Mütegalibe ve eşkıyaların büyük kısmını ortadan kaldırmış, halkın korunmasını, fakir fukaradan hiçbir eşya ve para talep edilmemesini, kanunsuz iş yapanların cezalandırılmasını emretmiştir (Beşirli, 2002).

Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın ölümünün ardından Çeçenzade Hasan Paşa'nın Trabzon Valiliği'ne getirilmesiyle aile ekonomik yönden bir gerileme yaşamış ancak Osman Paşa'nın Trabzon valisi olmasıyla Canik Sancağına tam anlamıyla hâkim olmuşlardır (Bay, 2007). Süleyman Paşa'nın büyük oğlu olan Osman Bey, babasının bıraktığı güçlü mirası

devam ettirmiştir. Trabzon valiliği sırasında Canik sancağına muhassıl vekili olarak atanmıştır. Süleyman Paşa'nın vefatının ardından Trabzon Valisi ve Canik muhassılı ilan

edilen Hüsrev Paşa, muhassıl vekilliğine Osman Bey'i getirmiştir. Vali olmadan önce dergâh- muallâ kapucubaşılığı unvanını alan Osman Paşa, bir süre sonra Canik muhassılı ilan edilmiş ve Trabzon Valiliği'ne getirilmiştir. Trabzon Valisi iken aynı zamanda Gönnye Canik ve Karahisar-ı Şarki sancakları mutasarrıflığı görevlerini de üstlenmiştir (Bay, 2008).

Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın küçük oğlu olan Abdullah Paşa, ağabeyi Osman Paşa Trabzon Valisi ve Canik muhassılı ilan edilince Canik muhassıl vekili olarak atanmıştır. Daha sonra Canik muhassıllığı görevini üstlenmiştir (Bay, 2008). Canik sancağında gösterdiği başarılar neticesinde kendisine kapucubaşılık⁸ unvanı verilmiş, Osman Paşa'nın

⁸ Kapıcı kethüdasının hizmetlerindeki yoğun meşguliyetleri dolayısıyla kapıcıların tayin, terfi ve emeklilik işleriyle ilgilenen kapıcıların amirlerine ait olan kapıcıbaşılık unvanı, son yüzyıllarda kimi ayanlar da dahil

1841’ de ölümünden sonra vezir rütbesiyle Trabzon Valiliğine atanmıştır (Süreyya, 1996). Ulaştıkları siyasi konum itibariyle babaları Hazinedarzâde Süleyman Paşa’ nın Karadeniz bölgesinde kurduğu hanedanın nüfusunu ondan sonra da devam ettirmişlerdir (Karagöz, 2009). Abdullah Paşa, Tanzimat’tan sonra da bir süre mutasarrıf olarak Canik’te hâkimiyetini sürdürmüştür. Ancak Tanzimat’ın getirdiği yeni idari düzenlemeler ile Canik’e merkezden yöneticiler tayin edilmeye başlanmış ve Hazinedarzâdelerin bölgedeki otoritesi son bulmuştur (Yolalıcı, 1998).

Hazinedarzâde Süleyman Bey’den önce de bölgede önemli bir nüfusa sahip olan ailenin diğer fertleri de bölgede asayişin sağlanmasında büyük yarar sağlamışlardır. Osman Paşa’nın Trabzon ve Sivas Valiliği esnasında, Trabzon’da eşkıyanın çıkardığı ayaklanmaların bastırılması için Canikli Süleyman Paşazade Mehmed Paşa’nın oğlu Mir Ahmed Bey’in topladığı üç bin askere Hazinedarzâde Mustafa Ağa lider olarak tayin edilmiştir. Süleyman Paşa’nın kardeşi olan Hazinedarzâde Emin Ağa da eşkıyaları uzaklaştırma görevlerinde yer almıştır. Yine Mahmud Tayyar Paşa’nın firarında, yanında yer alan Trabzon âyanları ve Perşembeli Ömer Ağa’nın isyanı üzerine Hazinedarzâde Emin Ağa görevlendirilmiştir (Bay, 2007).

Hazinedarzâde ailesi, II. Mahmut’ un merkezîyetçilik politikalarını destekleyen bir tavır sergilemiş, çok kritik bir dönemde taşrada padişah otoritesinin sağlanmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ayrıca bölgedeki mütegalibe ve eşkıyalık hareketlerinin büyük kısmını ortadan kaldırmış, sürgün ya da farklı yollarla etkisiz hale getirmişlerdir (Karagöz, 2009).

1.5.4.3. Aileye Ait Vakıflar

15431. Aileye Ait Vakfiyelerin Niteliği

Ayan ve hanedan aileleri, sahip oldukları devlet arazileri üzerinde bir mülkiyet hakkını kısmen elinde bulundurmalarına karşın, gelecek nesillere miras bırakabilecek kalıcı bir hak haline dönüştürememiştir. Dolayısıyla en güçlü oldukları XVIII. yüzyılın başlarında bile merkezi otoriteye karşı ciddi bir tehdit oluşturamamışlardır. Ayan ailelerin merkezi

olmak üzere rütbe veya pâyeye olarak da verilmeye başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Özcan, A., 2001. “Kapıcı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 24, 345-347.

otoriteye zaafının temelinde müsadere⁹ sistemi ile topraklarına el koyulmasının caydırıcılığı yatmaktadır. Bu sebeple ayan aileler sahip olduğu gücü, toprak mülkiyetinden ziyade ticaret ve iltizam yoluyla elde etmişlerdir. Mültezimlik statüsüyle elde edilen iktidarın geçici olması, ayan aileleri ve hanedan mensuplarını çeşitli yollarla arpalık veya mülk tahsisi şeklinde elde ettikleri devlet topraklarını vakıflara dönüştürerek korumaya sevk etmiştir. Birçok ayan ve hanedan, topraklarını vakfiyesinde de belirterek devletin el koyamayacağı şekilde vârislerine aktarabilecekleri vakıflara dönüştürmüştür (Karagöz, 2009).

Vakıflar, vakfeden kişiye sağladığı yararların yanı sıra, sosyal hizmet ve imar faaliyetleri açısından da büyük öneme sahiptir. Osmanlı'da belediye teşkilatı XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığından, şehirlerin gelişiminde ve halkın ihtiyaçlarının karşılanmasında vakıfların rolü büyüktür. Eğitim, ulaşım, sağlık gibi günümüzde belediyecilik kapsamındaki bütün alanlarda ihtiyaç duyulan tesisler vakıflar aracılığıyla inşa edilmiştir (Karagöz, 2009). Hayır amaçlı inşa edilen bu yapı türlerinin seçilmesinde, dönemin şartları ve bölgenin ihtiyaçları ön planda tutulmuş, kimi zaman halkın talepleri de dikkate alınarak hareket edilmiştir (Akyıldız, 2017).

Karadeniz bölgesindeki en büyük vakıflaşma harekâtı, Hazinedârzade ailesine aittir. Hazinedârzade Süleyman Paşa, Hazinedârzade Abdullah Paşa, Hazinedârzade Osman Paşa ve Hazinedârzade Ahmed Paşa bu aileye mensup önemli vakıf kurucularındandır. Hazinedârzade ailesi, bulundukları bölgede şehirlerin imarına büyük katkıda bulunmuşlar, Samsun ve Çarşamba çevresinde daha yoğun olmak üzere, bölgede birçok medrese, cami ve mektep inşa ettirmişlerdir (Okudan, 2013). Hayır işi yapma amacının yanı sıra, bölgedeki prestijlerini arttırarak kendilerini temsil edecek görkemli mimari yapılar inşa ettirmişlerdir. Zira yapılan bağışların gizli tutulması yerine kitabelerde banilerinden övgüyle bahsedilmesi de görünür olma isteğinin bir kanıtı olarak düşünülebilmektedir. Dolayısıyla inşa ettirdikleri sivil ve kamusal yapıların gerek boyutsal büyüklükleri gerek inşa edildikleri konum gerekse kullanılan mimari üslup ve öğelerle banisini temsil etmesi ve adını yaşatması amaçlanmıştır (Şenyurt, 2012).

⁹ Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerde devlete karşı isyana kalkışanlar ve devlet malını zimmetine geçirenlere karşı uygulanan bir ceza yöntemi olan müsadere, zamanla merkezî otoriteye siyasî ve ekonomik yarar sağlayan bir araç haline gelmiştir. Özellikle II. Mahmud döneminde varlıklı bir kişinin ya da bir âyanın ölümü ile terekesi devlet tarafından müsadere edilmiştir. II. Mahmud, XIX. yüzyılın başlarında iyice güçlenerek merkezî otoriteye karşı bir tehdit haline gelen ayanların servetlerine müsadere yoluyla el koyarak siyasî nüfuslarını büyük ölçüde kırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ögün, T., 2006. "Müsadere", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 32, 67-68.

Hazinedarzâdeler'e ait vakfiyelerden, vakıfların ne şekilde yönetileceği, nelere dikkat edileceği ve vakfın kimlere kalacağı hakkında birçok bilgi edinmek mümkündür (Bay, 2008). Hazinedârzade Süleyman Paşa vakfiyesinde kendini şu şekilde tanıtmaktadır: “...*Vilayet-i Anadolu’da Trabzon Valisi ve Canik ve Karahisar-ı Şarkî Muhassılı, kendisine büyük vezirlik bahşedilen, kendisine menkıbe atfedilen, Devlet-i ‘Aliye’nin emini, yüce saltanatın uğurlu kişisi, adalet kurallarını uygulayan, padişahın yolunu takip eden devletli, merhametli Hazinedarzâde es-Seyyid Süleyman Paşa...*” Vakfiyeden edinilen bilgiye göre Süleyman Paşa neredeyse tüm malını vakfetmiştir. Bu da Paşa’nın müsadere korkusu yaşadığını kanıtlar niteliktedir (Okudan, 2013). Özellikle Çarşamba kazası ve köylerinde sahip olduğu büyük çiftliklere devlet tarafından el koyulabileceğinin farkında olduğundan, önemli gelire sahip çiftliklerini vakfetmiştir (Karagöz, 2009). Ayrıca vakfın yöneticiliğini kendisinin üstlenmesini şart koymuştur (Okudan, 2013).

Hazinedârzade Süleyman Paşa, ölümünden sonra vakfın oğlu Osman Bey’e, oğlunun vefatından sonra onun çocuklarına, daha sonra akraba ve akraba çocuklarına, onlarında soyu tükenirse köleler ve onların çocuklarına ve belde muhtarı olan ulemadan bir kimseye geçmesini istemiştir. Bu şekilde kurduğu vakfın ailevi bir vakıf olmasını sağlamıştır (Bay, 2007).

Hazinedârzade Süleyman Paşa, özellikle Samsun ve Çarşamba çevresinde birçok cami, medrese ve mektep ve benzeri kurumlar inşa ettirmiş, şehrin imarına büyük katkı sağlamıştır. Vakfettiği menkul ve gayrimenkullerden gelen gelirlerin, bu yerlerin giderlerinin karşılanmasında kullanılmasını, artan paranın kendisine verilmesini şart koymuştur (Okudan, 2013). Ayrıca inşa edilen tesislerdeki personelin tayin, görevden alınması gibi işlemlerin yanı sıra, tesislerde yapılacak değişikliklerin de vakfın izin ve isteğine tabii olmasını sağlamıştır (Bay, 2008).

Hazinedarzâdeler, özellikle eğitim alanında önemli yatırımlarda bulunmuşlardır. Hazinedarzâde Süleyman Paşa’ nın vakfiyesinden, vakıflarda görevli kişiler hakkında da çok önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Süleyman Paşa vakıflarında, kendisi, çocukları ve akrabalarını, müderris veya şeyh tayin etmek suretiyle ailenin çıkarlarını ön plana getirme uğraşına girmemiştir. Paşaya ait vakfiyede, vakıfta çalışanların seçilmesi için şart koşulan temel ölçütler arasında hısımlık şartı yer almamaktadır (Bay, 2008).

Hazinedârzade Süleyman Paşa’ nın oğlu Osman Paşa, vakfiyesinde kendini şu şekilde tanıtmaktadır: “...*Seyyid Süleyman Paşa’nın oğlu ve her yerde Hazinedârzâde demekle bilinen Canik sancağı muhassıl vekili Seyyid Mir Osman...*” Hazinedârzade Osman

Paşa' nın Samsun'daki vakfı hayrı bir vakıf özelliği göstermektedir. Samsun'da inşa ettirdiği medresenin müderrisini sorumlu olarak atamıştır (Okudan, 2013). Osman Paşa'nın Trabzon Hacı Kasım Cami için kurduğu vakfın vakfiyesinden edinilen bilgiye göre, vakıftan elde edilen gelirlerin fazla olması durumunda, Süleyman Paşa' nın vefatından sonra evlenmemek şartıyla eşlerine verilmesini belirtmiştir (Bay, 2008).

Hazinedârzade Süleyman Paşa' nın bir diğer oğlu Abdullah Paşa, vakfiyesinde kendisini şu şekilde tanıtmaktadır: “...*Kasaba-i Samsun hanedanından hayırlı ve iyi işlere talip olan es-seyyid Mir Abdullah bin es-seyyid Süleyman Paşa...*”. Vakfiyesinden edinilen bilgiler ve vakfettiği menkul ve gayrimenkuller, Abdullah Paşa' nın da babası Süleyman Paşa gibi müsadere korkusu yaşadığını göstermektedir. Vakfın sorumlusu olarak kendinin, kendinden sonra da çocuklarının olmasını şart koyması vakfın ailevi bir vakıf olduğunu göstermektedir. Abdullah Paşa da babası Süleyman Paşa gibi Samsun şehrinin imarına önemli katkılar sağlamıştır (Okudan, 2013).

Hazinedarzâde Ahmet Paşa, Osman Paşa'nın Trabzon Valisi olduğu dönemde, onun da yardımıyla mir-i miranlık¹⁰ almış, Osman Paşa savaşa gittiğinde, Canik sancağı muhassıl vekilliği ve Trabzon Kaymakamı olarak görevlendirilmiştir. 1852 ve 1856 yıllarında iki kez Lazistan Mutasarrıflığına, 1859 yılında Sivas Mutasarrıflığına atanmıştır. 1860 yılında görevinden azledilmiş ve 1867 yılında İstanbul'da vefat etmiştir (Bay, 2007). Vakfiyesinden elde edilen bilgilere göre Ahmet Paşa'nın vakfı da ailevi vakıf özelliği göstermektedir (Okudan, 2013).

Hazinedarzâde ailesinde kadın vakıf kurucuları da bulunmaktadır. Osman Paşa'nın cariyelerinden Hasene Hanım, 9 Ekim 1858 tarihli vakfiyesinde belirtildiği üzere, bir vakıf kurmuş, kendisine ait altın, gümüş ve süs eşyalarını satarak elde ettiği yüz yirmi bin kuruş nakit parayı vakfetmiştir. Vakfiyede hangi konularda harcama yapılacağı tek tek belirtilmiş ve kalan paranın mütevellîye teslim edilmesi istenmiştir. Böylece hem hayır işlenmesi hem de malların korunması amaçlanmıştır. Hasene Hanım, Kur'an tilaveti, mevlit okunması ve kendi adına kurban kesilmesini şart koymuş ayrıca her yıl Haremeyn-i şerifeyn¹¹ fakirlerine

¹⁰ Türk-İslam devletlerinde değişik isimlerle zikredilen mîr-i mîrân, Osmanlı kaynaklarında beylerbeyi, emîrî'l-ümerâ ve vali isimleriyle de anılmaktadır. Osmanlılar 'da önceleri “geniş askerî yetkilere sahip kumandan” anlamında kullanılmış, yeni fetihlerden hemen sonra kurulan eyaletlerin askerî ve idarî âmirine bu unvan verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: İşpirli, M., 1992. “Beylerbeyi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 6, 69-74.

¹¹ Osmanlı yazılı belgelerinde Haremeyn-i şerifeyn şeklinde geçen kavram, ‘İki Harem’ anlamına gelmektedir. Peygamberimiz tarafından Mekke, Kâbe'nin inşasından itibaren harem kabul edilmiş, Medine hicretten sonra harem sayılmış, Müslümanların ilk kiblesi olan Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu Kudüs ve bazı peygamberlerin ve ailelerinin mezarlarını barındıran Halîl şehri de özellikle Haçlı seferlerinden itibaren

yüz kuruş gönderilmesini istemiştir. H. 1279/ M. 1862 yılında bir vakfiye çıkararak mallarını iki yüz yirmi bin kuruşa sattığını ve parasıyla üç dükkân satın alarak bu dükkânları da vakfettiğini belirtmiştir (Okudan, 2011).

Hazinedarzâde ailesinde bir diğer kadın vakıf kurucusu Abdullah Paşa'nın kızı Ayşe Hanım'dır. Samsun Şer'iyye Sicillerindeki "...*Medîne-i Samsun mahallâtından Sadibey mahallesinde sâkine iken bundan akdem vefat eden Ayşe Hanım ibnet-i Abdullah Paşa bin Süleyman Paşa...*" şeklindeki ifade Ayşe Hanım'ın Abdullah Paşa'nın kızı olduğunu düşündürmektedir. M. 16 Eylül 1833 tarihli bu vakfiyede Samsun'da Sadibey mahallesindeki arsasının üzerine iki odalı mektep yaptırdığı, mektebin bir odasında kızların bir odasında erkeklerin ders almasını şart koştuğu anlaşılmaktadır. Öğretmen maaşı ve tamir masrafları içinde bedestendeki dükkânını vakfeden Ayşe Hanım, müteveli olarak eşini tayin etmiştir (Okudan, 2011). 1764/10 No'lu Şer'iyye sicilinde yer alan "*Ayşe Hanım Vakfî Ahşap Köprü'nün Tamirine Dair Kayıt*" şeklinde düzenlenmiş belgeden görüldüğü üzere Merd ırmağı üzerinde bulunan köprü de Ayşe Hanım Vakfî tarafından onarılmıştır. (S.Ş.S. 20A-1/160, No:1764/10. s.120, M. 1857-1863). 1778-24 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinden edinilen bilgiye göre, Ayşe Hanım'ın, Hançerli Mahallesi'nde değeri 44.000 kuruş olan bir hamamı, (S.Ş.S. 42B-2/115, No:1778-24, M. 1878-1881) ve 13.000 kuruş değerinde bir şehir fırını olduğu tespit edilmiştir (S.Ş.S. No: 1778-24, M. 1878-1881).

Yine H. 16.05.1322/ M. 29 Temmuz 1904 tarihli arşiv belgesine göre, Hazinedarzâde Osman Paşa'nın kızı Zineti Hanım da yılda kırk, elli lira gelir getiren emlağını Fatsa ve Ünye'de bulunan hayır kurumlarına vakfetmiştir (DH.MKT.; 87446, H. 16.05.1322/ M. 29 Temmuz 1904).

Hazinedarzâde ailesine ait vakfiyeler incelendiğinde dua ve salâtın şart koşulduğu vakfiyelere rastlanmıştır. Ailenin vakıflarıyla ilgili en dikkat çekici nokta, müsadereye karşı servetlerini vakıflar yoluyla korumaya çalışmaları olmuştur. Süleyman Paşa, Bafra'da Caniklizadelerden aldığı birkaç çiftlik hariç, Çarşamba ve çevresindeki önemli sayıda çiftliğini çocuklarının yararlanabileceği şekilde vakfetmiştir. Ailenin diğer üyeleri de mallarının önemli kısmını vakfetmiştir. Ayrıca vakfiyelerde kütüphaneye verilen kitapların İslam hukukuna göre vakıftan sayılıp sayılmayacağı da tartışılmıştır (Bay, 2008).

Haremeyn-i şerîfeyn adıyla anılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Buzpınar, Ş. T. ve Küçüktaşçı, M. Ş., 1997. "Haremeyn", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 16, 153-157.

15432 Vakıfların Menkul ve Gayrimenkulleri

Günümüzde devlet eliyle inşa edilen kamu yapıları, Osmanlı döneminde kendinden önceki İslam toplumlarında olduğu gibi vakıflar yoluyla inşa edilmiş, çalışanların ücretleri ve yapıların masrafları da bu yolla karşılanmıştır. Hazinedarzâdeler de devletin bu sistemine ayak uydurmuş, aileye mensup birçok kişi yaklaşık yarım yüzyıllık bir zaman içinde bulundukları bölgede çok sayıda medrese, cami, sıbyan mektebi, kütüphane, çeşme ve su yolu gibi imar faaliyetlerinde bulunmuşlar, bölgeye din ve eğitim alanında önemli katkılar sağlamışlardır.

Hazinedarzâdelerin bölgede etkin konuma gelmesinde önemli bir yere sahip olan Süleyman Paşa, Samsun ve Çarşamba çevresinde yaptırdığı cami ve medreseler ile bölgenin kültürel gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Önemli sayıdaki vakıflarını yaşatmak için, şahsi birçok menkul ve gayrimenkulü vakfetmiştir. Vakfiyelerde yer alan bu gayrimenkuller ailenin yatırım alanları hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

Hazinedarzâde Süleyman Paşa, yaptırdığı çok sayıda cami, medrese, mektep ve kütüphaneye; Samsun kasabasında bir bezezistân, iki attâr dükkânı, beş çubukçu dükkânı, bir demirci dükkânı, iki kahvehane, iki adet oda, çeşitli sayıda kapan dükkânlarını, Çarşamba kasabasında dört oda, bir kahvehane, on dükkân, Arîm kaza mahkemesi, bir boyahane, Terme kasabasında dört oda, bir kahvehane, Akçay kasabasında bir su değirmeni, bir çeltik dükkânı, Satılmış kasabasında dört oda, on sekiz dükkân, üç mahzen ve bir hanı harcamaları karşılamak üzere vakfetmiştir. Hazinedarzâde Süleyman Paşa bu gayrimenkullerin gelirlerini çeşitli hayır kurumlarına tahsis etmiştir (Bay, 2008).

Dükkânların kimlere kiraya verildiğine dair bir bilgi olmamakla birlikte değerleri hakkında önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Buna göre; 26 adet bedesten dolabı 620 kuruşa, attâr dükkânı 30 kuruşa, çubukçu dükkânı 20 kuruşa, müstemilâtıyla kahve 150 kuruşa, kapan 100 kuruşa, Çarşamba'da kahvehane 200 kuruşa, mumhane 150 kuruşa, Pazar ağalığı 200 kuruşa, dükkânlar ve kahvehaneler 150 kuruşa, Terme'de mütesellim konağı 100 kuruşa, Çarşamba Arîm mahkemesi 60 kuruşa ve boyahane 40 kuruşa kiraya verilmiştir (Bay, 2008).

Süleyman Paşa bunların yanı sıra çok daha değerli olan önemli sayıdaki çiftliklerini de bu vakıflara katmıştır. Ayvacık kazasında Kurşunlu, Sarıburun, Bumbat çiftlikleri ile Arpacık, Kürklü, Pirluca mezraları ve Yeni çiftlik, Arim kazasında Ordubaşı, Hudadi,

Sepetlu, Narlı çiftlikleri ile Palağı samanlık ile adı verilmeyen iki mülk-i mezraları, Ökse kazasında Derbend çiftliklerini de gelir olarak vakıflara devretmiştir (Bay, 2008).

Süleyman Paşa'nın büyük oğlu Osman Paşa da babası gibi vakıf faaliyetlerinde bulunmuştur. Ancak babasının aksine Samsun'da değil Trabzon' da vakıf kurmuştur. Hazinedarzâde Osman Paşa'nın vakfiyesinde Trabzon Hacı Kasım Camii' ne vakfedilen menkul ve gayrimenkullerden bahsedilmektedir. Osman Paşa camiye yıllık 1220 kuruş gelir getiren 7 dükkân tahsis etmiştir. Şehir içinde bulunan bu dükkânların kira gelirleri 230 ile 300 kuruş arasında değişmektedir. Bu kira gelirlerinin 350 kuruşunun caminin yıllık tamirine, 380 kuruşunun balmumuna ve 400 kuruşunun kandil masrafı için harcanması planlanmıştır. Vakıfta çalışan kişilere ise 60 kuruştan 350 kuruşa kadar ücretler verilmiştir. Senelik 180 kuruş caminin tamiri için ayrılmıştır (Bay, 2008).

2. YAPILAN ÇALIŞMALAR

2.1. Hazinedarzâde Süleyman Paşa (D.? / Ö. 1818)

2.1.1. Hayatı ve Kişiliği

Hazinedarzâde ailesi, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Karadeniz bölgesindeki siyasi etkinliğini hissettirmeye başlamıştır. Ancak ailenin bölgedeki gücünün zirveye ulaştığı dönem, Süleyman Paşa'nın Trabzon valiliği ile başlamaktadır. Süleyman Paşa ve oğulları döneminde aile, bölgede muhassıllık ve valilik gibi önemli makamlara ulaşan tarihi kişilikler ortaya çıkarmıştır (Karagöz, 2015).

Şekil 10. Hazinedarzâde Süleyman Paşa, (URL-1, 2020)

Canikli Ali Paşa'nın hazinedarı Behram Ağa'nın oğlu olan Süleyman Paşa, Caniklizadelerin etkinliğini yitirmesinin ardından bölgede yeni söz sahibi olmuştur. Nüfusunu ilk olarak Canik ve çevresinde kuran Süleyman Ağa, zamanla Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde de güç sahibi olmuştur. Hazinedarzâde Süleyman Ağa, “dergâh-ı âli kapucubaşı” rütbesiyle birçok kez Canik sancağı muhassıllığı görevini üstlenmiş, 1810 ve

1811 yıllarında Faş muhafızlığı ve Trabzon eyaleti mütesellimliği yapmıştır. 1812 yılında Trabzon Valiliği'ne atanan Süleyman Paşa, vezirlik rütbesi ile paşalığa terfi ettirilmiştir. Trabzon Eyaleti'nin yönetiminin yanı sıra, Canik Sancağı Muhassıllığı, Gönve ve Karahisâr-ı Şarkî sancaklarının yönetimi görevlerini de üstlenmiştir (Beşirli, 2002).

1818 yılında azledilmesine kadar Trabzon Valiliği görevini sürdüren Süleyman Paşa, Babiali tarafından Alaiye Sancağına tayin edilmiştir (Özger, 2007). Ancak o dönemde hasta olan Süleyman Paşa, yeni görev yerine gitmek amacıyla deniz yoluyla Trabzon'dan ayrılarak Ünye'ye vardığı esnada hastalığı şiddetlenmiştir. Hayatından ümidi kesen Paşa, Çarşamba'ya ailesinin yanına gitmek istemiş, Trabzon'dan ayrıldıktan bir ay sonra Çarşamba'daki evinde vefat etmiştir. Kabri Çarşamba Rıdvan Paşa Camii haziresindedir (Karagöz, 2009). Mezarı hazirenin batısında, demir parmaklıklı alan içindedir. Şahideli, üstü açık sanduka şeklinde, platform taşı üzerine oturtulmuş, baş ve ayakucu şahideleriyle yan pehlelerinden oluşmaktadır. Prizmatik gövdeli ve kallavi kavuklu şahidenin gövde kısmı tamamen kitabeye ayrılmıştır. Kitabesinde şu sözler yazmaktadır;

“Hüve'l-hallâku'l-bâkî
Göçüp tevhîd ile dâr-ı fenâdan
Gidüp ars tahtına rûhî revânı
Hüdâ yâ izz ü sânin hurmetiçün
Cinânda Kevser'e kandırasın ânı
İdüp dâr-ı fenâdan azm-i rihlet
Mekânın eyle firdevs-i a'lâyı
Oku ihlâs ile bir fâtiha gel
Ecel bir kimseye virmez emânı
Es-Seyyid Süleymân Pasa efendimizin
Rûhiçün el-fâtiha” ... (Gün, 2008).

Şekil 11. Hazinedarzâde Süleyman Paşa mezarı, Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresi, (Gün, 2008)

Hazinedârzade Süleyman Paşa, dediğini yaptıran ve çalışkan biri olarak bilinmektedir (Süreyya, 1996). Bölge halkı tarafından sevilen, saygı duyulan, halkla iyi ilişkiler kurmuş bir yöneticidir. Kendisinin de Karadenizli olması dolayısıyla halkın karakterini iyi bilen Paşa, görev yaptığı süre boyunca halka iyi davranmıştır. Ayrıca yönetici olduğu süre boyunca bölgedeki eşkıyalık ve mütegalibelik hareketlerine karşı giriştiği mücadele, halkı şiddet ve baskıdan kurtarması, halkın korunmasını, rencide edilmemesini, yoksul halktan eşya ve para talep edilmemesini ve yapanların cezalandırılmasını içeren emirler yayınlaması neticesinde de bölge halkı tarafından bir kurtarıcı olarak görülmüştür (Beşirli, 2002).

Süleyman Paşa'nın beş oğlu bir kızı vardı. Oğullarından Osman Paşa, Abdullah Paşa ve Memiş Paşa da devletin önemli kademelerinde hizmet vermiştir. Diğer çocukları Seyyid Ahmet Ağa, Salih Bey ve Emine Hanım ise Süleyman Paşa'dan önce vefat etmiş olup kabirleri Samsun Çarşamba Kurdahmetli Köyü Paşa Mezarlığı'ndadır (Karagöz, 2015).

2.1.2. Siyasi Kimliği

Canik sancağı muhassılının başarısız yönetimi, bölgedeki isyan ve eşkıyalık olaylarının artmasına neden olmuştur. Caniklizade ailesinin merkezi otoriteye karşı gelmesi, çıkardıkları isyan ve firarlar, sancaktaki emniyetli ortamı bozmuş ve hizmetleri aksatmıştır. Gerek bu hizmetlerin yerine getirilmesi gerekse bölgedeki asayişin sağlanabilmesi için güçlü bir kişinin muhassıllığa getirilmesi gerekmiştir. Dolayısıyla devletle olan iyi ilişkileri ve başarılı siyasi geçmişinin de etkisiyle bu göreve en uygun kişinin Hazine-darzâde Süleyman Paşa olduğuna karar verilmiştir.

1794 yılında kapucubaşı olarak Canik Muhassıllığına tayin edilen Süleyman Paşa, aralıklı olarak görevini sürdürmüştür (Karagöz, 2015). Bir dönem bölgede Canikli Tayyar Paşa ve ona yakın isimler muhasıllık görevini üstlenmiştir. Ancak bu dönemde sancak halkının şikâyetleri artmış, can ve mal güvenliği kalmayan insanlar evlerini hatta memleketlerini terk etmek durumunda kalmıştır. Bu durumun yankılarının payitahta kadar ulaşması neticesinde dönemin muhassılı Lütfullah Paşa görevden alınmış, yerine Tayyar Paşa'nın bölgedeki nüfusunu da kırabilmek adına Süleyman Paşa getirilmiş ve bu görevi 1818'de vefat edene kadar sürdürmüştür (Karagöz, 2009).

Trabzon Valisi olana kadar geçen süreçte çeşitli görevlerde bulunan Süleyman Paşa, birçok ağanın Kafkas cephesinde seferde olması sebebiyle Gönnye sancağına tayin edilmiştir. 1810 yılında Ruslar Faş kalesine kadar ilerlemiş, Trabzon Valiliği görevini üstlenen Mehmet Şerif Paşa, Halil İbrahim Paşa ve Çarhacı Ali Paşa, bu dönemde Faş kalesinin kurtarılması için mücadele vermiştir. Çarhacı Ali Paşa'nın görevden alınması üzerine, Süleyman Paşa Trabzon mütesellimliğine getirilmiş ve kendisine Faş Kalesi'ni kurtarma görevi verilmiştir (Özger, 2007). Ayrıca Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın görevinden azledilmesiyle boş kalan Karahisar-ı Şarki Voyvodalığı ve Muhassıllığına da Süleyman Paşa tayin edilmiştir (Karagöz, 2015).

Osmanlı Devleti'nin serhat şehirlerinden olan Trabzon, diğer şehirlerde olduğu gibi merkezden gönderilen tecrübeli devlet adamları tarafından yönetilmiştir. Trabzon Valiliği görevine getirilen kişiler genellikle vezir rütbeli olup, bölgedeki askerî harekâtları yönetmek ve kalelerin muhafazasını sağlamakla da görevlendirilmişlerdir (Karagöz, 2009). XIX. yüzyıl başlarında merkezdeki otorite boşluğu diğer taşra şehirlerini olduğu gibi Trabzon'u da etkilemiş, 1807-1811 yılları arasında bölgeye dokuz valinin atanması bölgede istikrarsızlığa yol açmıştır. Ayrıca bölgenin yerel ailelerinin birbirleriyle ve otoriteyle

giriştiği mücadeleler de bölgede asayişin sağlanamamasına neden olmuştur. Dolayısıyla bölgeye güçlü, siyaseti yönlendirebilecek karakterde olan Süleyman Paşa'nın vali olarak atanmasına karar verilmiştir (Karagöz, 2015).

Süleyman Paşa, Canik'teki hizmetleri ile merkezi otoritenin güvenini kazanmış olması ve istediği zaman asker ve para sağlayabilecek güçte olması neticesinde bölgedeki yerel ailelere karşı üstünlük sağlamıştır. Dolayısıyla gerek devlet desteğini arkasına alması gerekse Canik bölgesindeki konumu ve imkânlarıyla, zor bir bölge olan Trabzon'un yönetimini uhdesine almıştır (Karagöz, 2015).

Valiliği süresince iç ve dış birçok sorunla mücadele eden Süleyman Paşa, Rusların Doğu Karadeniz'den uzaklaştırılması için Faş kalesinin alınmasına büyük önem veren Osmanlı devleti tarafından Faş muhafızlığı görevine getirilmiş, Bükreş Anlaşması'nın imzalanmasından, valilikten azledilmesine kadar geçen sürede bu görevi yerine getirmiş ve devletin çıkarları doğrultusunda gayretle çalışmıştır (Karagöz, 2015).

Bir yandan Rusya ile meşgul olan Süleyman Paşa, diğer yandan ise bölgedeki yerel ailelerin isyanlarıyla ilgilenmek durumunda kalmıştır. Bölgede saygınlığını arttırmak adına Trabzon'un her iki tarafında bulunan ayan aileler ve hanedan üyeleriyle iyi ilişkiler kuran Süleyman Paşa, bu doğrultuda kısmen başarılı olmuş ve bazı yerel güçleri yanına çekmeyi başarmıştır (Karagöz, 2015). Ancak bölgenin yerel ayanlarından olan Tuzcuoğlu¹² Memiş Ağa isyanı, Süleyman Paşa'yı en çok meşgul eden sorunlardan biri olmuştur.

Rize'de bulunan Tuzcuoğullarından Memiş Ağa, Batum muhafızlığı ve Canik Sancağının idaresini elinde bulundurmaktaydı. Ancak o dönemde Süleyman Paşa vezir rütbesiyle Trabzon valiliğine atanarak Memiş Ağa'nın üstü olunca aralarında bir çekememezlik ortaya çıkmıştır (Kılıç, 2006). Rize, Of ve Sürmene yörelerini egemenliği altına alan Tuzcuoğlu Memiş Ağa, bölgesine vergi tahsildarlarını sokmamış, borcunu vermeyen halkın toprağını elinden almış, eşkıyalıkla halka zulmetmiş ve valilikten gelen emirleri uygulamamıştır. Bölgede asayişin sağlanmasına engel olmasının yanı sıra Süleyman Paşa ile aralarında borç para meselesi yüzünden yaşanan anlaşmazlık da Memiş Ağa'nın, Süleyman Paşa tarafından asi ilan edilmesine neden olmuştur ve idamı için ferman

¹² Tuzcuoğulları, ilk defa XVIII. yüzyılın sonlarında Memiş Ağa ile tanınmıştır. Memiş Ağa'nın Hopa eşrafından Hamdi Bey'in oğlu ve Erzurum Valisi Ahmed Paşa'nın yeğeni olduğu kaydedilmekle birlikte Tuzcuoğlu ailesiyle ilgili bugüne ulaşan en eski kayıt 1763 yılına aittir. Trabzon Şer 'iyye Sicilindeki bu kayıta Rize sakinlerinden Tuzcuoğlu Ömer'in birçok kişiyi yanına toplayarak eşkıyalık yaptığından bahsedilmektedir. Daha sonraki kayıtlarda ise Tuzcuoğlu Rize âyanı diye anılmaktadır. Dolayısıyla, Tuzcuoğlu ailesinin rakiplerini bertaraf edip 1760'lardan itibaren Rize âyanlığını ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hacısalıhoğlu, M., 2012. "Tuzcuoğulları", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 41, 451-453.

istenmiştir. Ancak o dönemde dış sorunlar ilgilenen payitaht yalnızca kapıcıbaşılik unvanını kaldırmakla yetinmiştir. Bu olayla iki isim arasındaki düşmanlık artmış ve Süleyman Paşa tekrar idam fermanı istemiştir (Bay, 2007).

Meselenin çözülmesi gerektiğine karar veren payitaht gerekli emirleri vermiş ve harekete geçilmiştir. Süleyman Paşa başta olmak üzere diğer havalilerden de gelen yaklaşık 25-30 bin kişilik bir kuvvetle Memiş Ağa üzerine yürünmüş, iki ay kadar süren bir mücadele sonunda Memiş Ağa'nın çevresindekiler dağıtılmış ve ağa idam edilmiştir. Böylece bölgede asayiş önemli ölçüde sağlanmıştır (Aktepe, 1953).

XIX. yüzyılın ilk yarısında yerel ağalar, bölgede çıkardıkları isyanlar ile birtakım yıkımlara yol açmış ve asayişin bozulmasına neden olmuşlardır. Böyle bir zamanda yönetime gelen Süleyman Paşa, dönemindeki gelişmeler ile Trabzon şehrini idari açıdan önemli bir seviyeye ulaştırmıştır (Kuş, 2016). Bu olay neticesinde bölgenin tek hâkimi haline gelen Süleyman Paşa'nın güçlenerek Canikli ailesi gibi bir tehdit unsuru haline gelmesinin ve bölgede yeni çıkabilecek karışıklıkların önüne geçilmesini isteyen merkezi otorite, Süleyman Paşa'yı Karadeniz'e oldukça uzak bir mesafede yer alan Alaiye¹³ sancağına mutasarrıf olarak atamıştır (Karagöz, 2009).

2.1.3. Ekonomik Faaliyetleri

Süleyman Paşa, ulaştığı siyasi konum ile Hazine-darzâde sülalesinin Karadeniz bölgesinin hâkim gücü haline gelmesinde en önemli isimdir. Gösterdiği siyasi başarılar neticesinde ulaştığı yöneticilik vazifeleri ile edindiği kazançların yanı sıra sahip olduğu büyük çiftliklerin işletilmesi, menkul ve gayrimenkullerinin kiralari ile de önemli gelirler elde etmiştir (Özger, 2007).

Caniklizade Mahmud Tayyar Paşa'dan satın aldığı Bafra'daki çiftliklerine ek olarak Çarşamba, Terme, Arım, Ünye ve Ayvacık'ta büyük çiftlikleri olduğu bilinen Süleyman Paşa, bu toprakların işletilmesiyle önemli bir gelir elde etmiştir. Çiftliklerin yanı sıra sahip olduğu gayrimenkullerden sağladığı bir kira geliri de bulunmaktadır. Emlaklarının çoğu

¹³ Alaiye (Alanya), idari teşkilat bakımından önceleri, Anadolu Eyaleti'nin bir sancağı durumunda iken, Kıbrıs Adası'nın fethinden sonra (1571), yeni kurulan Kıbrıs Beylerbeyliği 'ne bağlanmıştır. Bir dönem Karaman Eyaleti'ne dâhil edilmişse de Ağustos 1632'den itibaren tekrar Kıbrıs'a bırakılmıştır. Bu durum XIX. Yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Gönüllü, A. R., 2015. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Alanya'nın İdari Yapısı (1831-2014), Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 7, 515-534.

Bafra ve Çarşamba'da bulunan Süleyman Paşa hamam, dükkân, kahvehane, menzilhane, değirmen ve han ve arasta gibi gelir getirici gayrimenkullere sahiptir. Özellikle Samsun'da yer alan menzilhane¹⁴ ve Süleyman Paşa Bedesteni, Süleyman Paşa'nın önemli yatırımlarındandır (Bay, 2007). Rıza Efendi'nin müfettişliği esnasında tadilat geçiren Samsun'daki menzilhane Süleyman Paşa Vakfı'na ait olduğu aktarılmaktadır (Serbestoğlu, 2014).

Süleyman Paşa'nın gelir sağladığı bir diğer ticari alan ise gemicilik faaliyetleridir. Süleyman Paşa, 8 kancabaş, 1 şehtiye ve 1 çayır filikası olmak üzere toplam 10 gemiye sahiptir. Donanmanın kendir ve buğday ihtiyacının karşılanması gibi durumlarda devlet hizmeti olarak da denizcilik faaliyetlerinde bulunan Süleyman Paşa, İstanbul ile de ticari ilişkiler içindedir. Ünye, Ayvasıl, Perşembe ve Samsun başta olmak üzere Karadeniz kıyılarındaki birçok kazada gemileri bulunmaktadır (Ekinci, 2013).

2.1.4. İmar Faaliyetleri

Hazinedarzâde Süleyman Paşa vakfiyesinde kendini şu şekilde tanıtmaktadır: “...*Vilayet-i Anadolu'da Trabzon Valisi ve Canik ve Karahisar-ı Şarkî Muhassılı, kendisine büyük vezirlik bahşedilen, kendisine menkıbe atfedilen, Devlet-i 'Aliye'nin emini, yüce saltanatın uğurlu kişisi, adalet kurallarını uygulayan, padişahın yolunu takip eden devletli, merhametli Hazinedarzâde es-Seyyid Süleyman Paşa...*” (Okudan, 2013). Vakfiyesinde görüldüğü üzere Süleyman Paşa, hükümetin emirlerini yerine getiren, adil, padişaha sadık, merhametli bir kişi olarak tanıtılmaktadır. Süleyman Paşa'nın merkezi otoriteye olan bağlılığı, ailenin bölgede yükselmesinde ve hâkimiyet kurmasında en etkin rolü oynamıştır.

Süleyman Paşa, özellikle Samsun ve Çarşamba çevresinde birçok imar faaliyetinde bulunmuş, inşa ettirdiği çok sayıda cami, mektep, medrese gibi yapılarla bölgenin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Samsun'da şehrin içme suyu ihtiyacının karşılanması amacıyla Pazar Mahallesi'nde farklı mahallerde çeşmeler inşa ettirmiştir (Serbestoğlu, 2014). İnşa ettirdiği hayır kurumları için önemli miktarda para ve gayrimenkul vakfeden Süleyman Paşa'nın Samsun, Çarşamba, Terme, Akçay ve Kurşunlu'da vakıfları

¹⁴ Osmanlı Devleti'nde daha çok resmî haberleşmeyi sağlayan posta teşkilâtını ifade eden kavramdır. Belirli noktalarda menzilhane adıyla konaklama istasyonları kurulup çevre ahalisi de menzilci tayin edilerek yeni bir haberleşme sistemi oluşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Halaçoğlu, Y., 2004. “Menzil”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 29, 159-161.

bulunmaktadır (EV. d: 14579, H.29-12-1268). Bütün malını vakfeden Süleyman Paşa, vakıf gelirleri yoluyla, inşa ettirdiği bu kurumların giderlerinin karşılanmasını sağlamıştır. Süleyman Paşa, kurduğu vakıflar yoluyla yalnızca baniliğini üstlendiği yapıların değil, mevcut yapıların da giderlerinin karşılanmasını sağlamıştır. Samsun Şer'iyye Sicillerinde yer alan belgede Bafra'da inşa edilmiş Tabakhane Camii'nin müderrisine ve camiye para vakfedildiği görülmektedir (S.Ş.S., 70-B/2, No: 1755, H. 1215/ M. 1800; Beşirli, 1993).

2.1.4.1. Ünye Süleyman Paşa Sarayı

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı Devleti'nin gerek iç gerekse dış sorunlarla meşgul olmasının da etkisiyle Anadolu'nun birçok bölgesindeki ayan aileler, idari, askeri ve ekonomik yönden güçlerini arttırmışlardır. Sahip oldukları topraklarla zenginliklerini arttıran bu aileler, satın aldıkları menkul ve gayrimenkullerle de servetlerine servet katmış, emirlerinde asker toplamış ve bulundukları bölgede söz sahibi olmuşlardır. Sahip oldukları bu güç ve otoriteyi temsil etmenin en etkili yolu olarak mimariyi gören ayan aileler, güçlerinin birer sembolü olacak görkemde konaklar inşa ettirmişlerdir. Genellikle savunma amacıyla kaleye benzer, yüksek taş duvarlar üzerine inşa edilen bu konaklar, banisi merkezi otoriteye karşı gelince Payitaht tarafından yıktırılmış ya da kaderine terk edilmiştir.

Bu ayan konaklarının Anadolu'daki en görkemli temsilcilerinden biri de Ünye'de inşa edilen Hazine Darzâde Süleyman Paşa Konağı'dır. Dönemin bölgedeki hâkim ailesi olan Hazine Darzâdelerden, Canik Muhassılı ve Trabzon Valisi Süleyman Paşa tarafından inşa edilmiştir. Süleyman Paşa'nın sahip olduğu imkânlar sayesinde döneminin başarılı ustalarını sarayın inşaatında görevlendirdiği düşünülmektedir (Doğan, 2006). Yapının mimarı, mimar ve bani arasındaki diyalog ve baninin projenin hangi bölümünde yer aldığına dair bir bilgi olmamasına karşın, yapının konumu, büyüklüğü, mimarisi, bezeme ve süslemeleriyle, banisi Süleyman Paşa'nın gücünün bir temsili olarak tasarlandığı oldukça açıktır.

Sarayın inşa tarihi kesin olmamakla birlikte, bazı kaynaklarda 1808 yılı olarak belirtilmektedir (Doğan, 2006). 1794 yılında Canik Muhassıllığına tayin edilen Süleyman Paşa, 1812 yılında Trabzon valisi olmuş ve bu görevi 1818 yılına kadar sürdürmüştür. Bu bağlamda gücünün zirvesinde olduğu bir dönem olması, sarayın bu yıllar arasında inşa edilmiş olması ihtimalini mümkün kılmaktadır. Aslen Ordulu olup daha sonraları Çarşamba'ya yerleşen ailenin Samsun, Çarşamba, Bafra, Bolaman gibi daha birçok merkezde başka konakları da olduğu bilinmektedir. Ancak bu yapılardan en görkemlisi

Ünye'deki Süleyman Paşa Sarayı'dır. Süleyman Paşa'nın konağı yapmak için neden burayı seçtiğine dair net veriler olmamakla birlikte, o dönemler sessiz ve sakin bir kasaba olan Ünye'nin, Paşa'nın zaman zaman devlet meselelerinden bunaldığında gelip dinlenebileceği bir sığınak olarak görüldüğü düşünülmektedir. Ayrıca bölgenin bir geçiş güzergâhında bulunması, ticaret yapılmasına uygun olması, havasının, suyunun ve manzarasının güzelliği, denizcilikle uğraşıldığından ötürü denize yakınlığı gibi birçok faktör de bu alanın seçilmesinde etkili olmuştur.

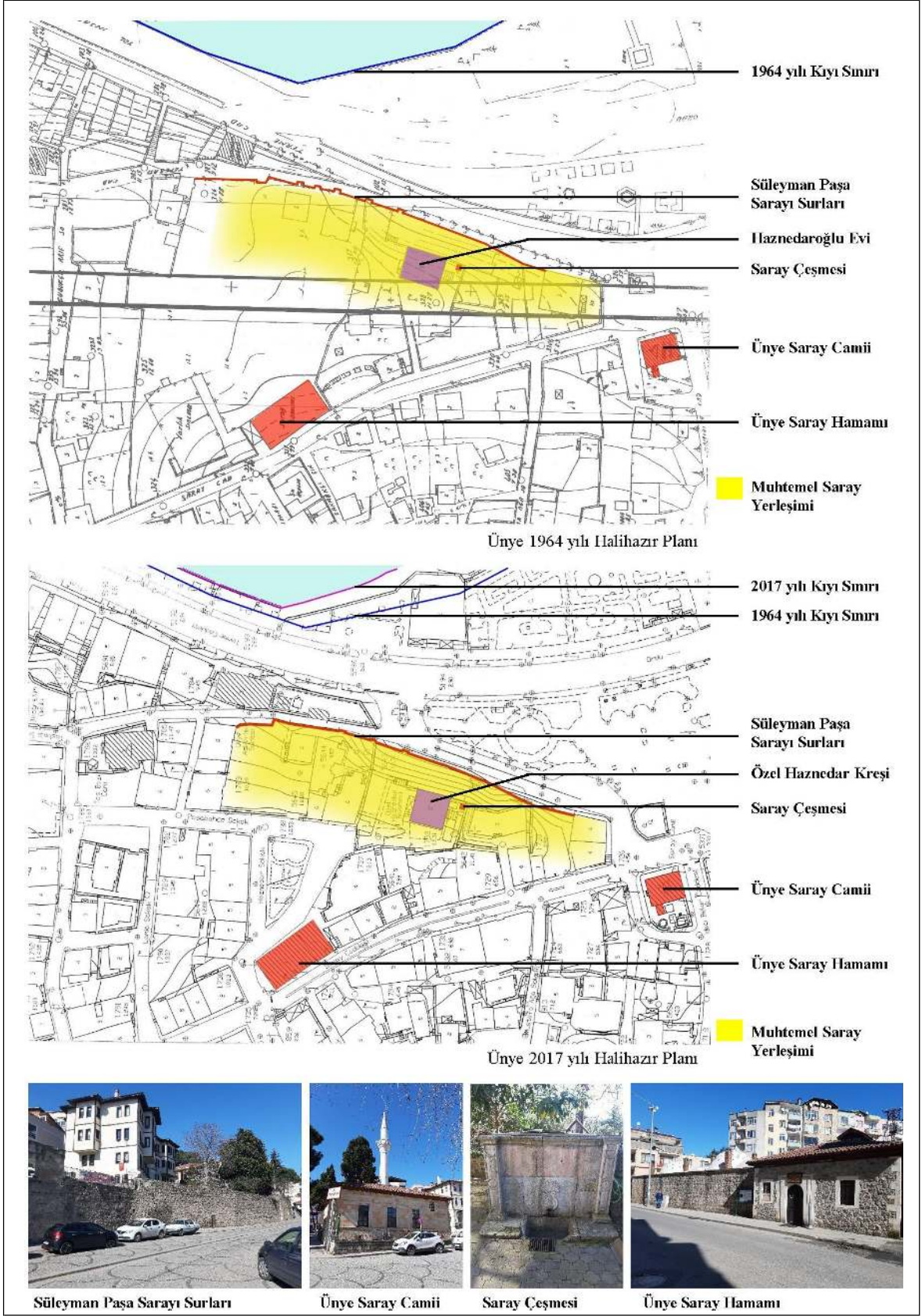
Hazinedarzâde Süleyman Paşa Konağı, yalnızca tekil bir yapı olarak gücünü göstermemiş, bölgenin fiziksel gelişimine de öncülük etmiştir. Konağın çevresinde Paşa'ya yakın olmak isteyen, denizcilikle uğraşan ve bu yolla servet edinen Ünye halkı tarafından birçok büyük konak inşa edilmiştir (Doğan, 2006). 1892 yılına ait Trabzon Vilayet Salnamelerinde de Ünye halkının yelkenli gemi inşası sayesinde hatırı sayılır bir servet edindiği ve bu dönemde bölgede çok sayıda görkemli ve büyük konaklar inşa edildiği bilgisine yer verilmiştir (Emiroğlu, 2005). Dolayısıyla Süleyman Paşa Konağı, bulunduğu konum itibarıyla ve simgelediği otoritenin gücü ile Ünye'de yerleşimin gelişim yönüne de öncülük etmiştir.

Şekil 12. Jules Laurens'in 1847 yılı Ünye Hazinedarzâde Süleyman Paşa Sarayı çizimi, (Anonim, 1998)

Günümüzde konağa dair yalnızca yüksek surları, çeşmesi ve yıkılmış haldeki havuzunun kalıntıları bulunmaktadır. Yapıldığı dönemde şehrin hâkim konumunda, denize bakan bir tepede inşa edilen sarayın yeri, bugün bile şehirde ilçenin merkezi konumundadır. Sarayın bulunduğu yerde günümüzde mevcut olan konakta bir kreş açmış olan ailenin Osman Paşa'nın soyundan torunu olan Prof. Dr. Ayşe Haznedar Yalın ile yapılan görüşmede, Hazinedarzâde Süleyman Paşa Sarayı'nın burada inşa edilen üçüncü saray olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Kendinden önce inşa edilmiş olan Bizans Sarayı temelleri üzerine yapılan Süleyman Paşa Sarayı, Ünye koyu ve Ünye limanına tepeden bakan, hâkim bir konumda inşa edilmiş olup uzaktan görüntüsünün bir hilal şeklini andırdığı bilinmektedir.

Bulunduğu konum itibariyle yalnızca karadan gelenler için değil, denizden gelenler için de bir güç, otorite sembolü olarak yükselmektedir (Ekinci, 2013). Denizden yaklaşık 6 metre yükseklikte bir set üzerine kurulmuş olan konağın özellikle dolunaylı gecelerde denize yansıyan ışıkları ile hayranlık uyandıracak güzellikte olduğunu belirten Xavier Hommaire de Hell, boğazda yer alan saraylarla yarışacak ihtişamda olduğunu söylemektedir (Doğan, 2005). Kuban (2010) ise “Anadolu’da kırsal ortamda bile XVIII. yüzyılın olağanüstü bir konut mimarisine sahip olduğunu, yine Avrupalı gezginlerin not ve desenleri ile bazı resimlerden öğreniyoruz. Laurens’in çizdiği resimle bildiğimiz Ünye Hükümet Konağı türünden yapılar, görkemli bir konut geleneğinin imparatorluk topraklarında, başkent dışında da yaratıldığını kanıtlıyor.” şeklindeki ifadesinde Ünye’deki konağın da payitahttaki yapılar kadar görkemli olduğunu belirtmektedir. Renkli Büyük Türkiye Ansiklopedisinde “Ünye’de XVIII. yy. sonlarında inşa olunmuş hükümet konağı ilginç bir yapıdır. Benzeri Osmanlı imparatorluğunda enderdir.” denilmektedir. Yine Reşad Ekrem Koçu, “Osman Gazi’den Atatürk’e” adlı eserinde sarayın, ressam Nezih tarafından yapılmış bir kopyasını vermiş ve “Karadeniz yalısında Ünye sancak beyi sarayı (Hükümet konağı), Türk yapı sanatının bir şaheseri olan bu güzel bina, diğer emsali gibi maalesef bugün mevcut değildir.” şeklinde eklemiştir (Doğan, 2005).

Şekil 13. Hazinedarzâde Süleyman Paşa Sarayı şehir içi konumunu gösterir hâlihazır harita (Merve Yavru tarafından yeniden işlenerek), (Ünye Belediyesi, 1964, 2017)

Şekil.13’de yer alan 1964 ve 2017 yılına ait Ünye hâlihazır haritalarında görüldüğü üzere günümüzde bile şehrin merkezi konumunda hâkim bir tepede yer alan konaktan geriye yalnızca surları kalmış, surlar da birtakım değişikliklere uğrayarak günümüze ulaşabilmiştir. Laurens’in çizimlerinde sahil hemen surların bitiminde başlamaktayken, sahil yolu çalışmaları ile sarayın konumu giderek denizden uzaklaşmıştır. Ayrıca 1964 yılı hâlihazır haritasında sarayın çevresinde görülen alanda, 2017 yılına gelinceye kadar yoğun bir yapılaşma olduğu anlaşılmaktadır.

Günümüze ulaşamayan Hazinedarzâde Süleyman Paşa Konağı ile ilgili en net bilgilere sarayın ayakta olduğu dönemde şehre uğrayan seyyahların aktardığı notlar ve resimler aracılığıyla ulaşılmaktadır. Kimi zaman sarayda misafir edilen bu seyyahlar sarayın mimarisi, fiziksel durumu ve iç mimarisi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. 1817-1819 yıllarında Karadeniz bölgesindeki gezisi esnasında Ünye’de bulunan Minas Bijişkyan sarayla ilgili “Paşa’nın konağı muhteşem bir binadır” şeklinde, yapıyla ilgili görüşünü aktarmıştır (Bijişkyan, 1969). Yine 1813-1814 yıllarında Anadolu’da bulunan John McDonald Kinneir, yapının yüksek taş duvarlarla çevrelenmiş, kısmen taş kısmen de ağaçtan inşa edilmiş, çok büyük bir saray olduğunu belirtmektedir (Kinneir, 1818). 1838 yılının temmuz ayında Ünye’de bulunan İngiliz William J. Hamilton da notlarında konaktan bahsetmiş, yapının antik surlar üzerine inşa edildiğini, duvarlarında büyük antika eserler olduğunu ve konakla deniz arasında sahil boyunca oldukça dar bir yol bulunduğunu aktarmıştır (Hamilton, 1842).

Sarayın mimarisi, planı ve fiziksel yapısı ile ilgili en kapsamlı bilgileri 1847 yılının Haziran ve Ağustos aylarında Karadeniz kıyılarını gezen seyyah Xavier Hommaire de Hell ve birlikte geldiği ressam Jules Laurens vermektedir. Karadeniz gezileri esnasında Ünye’ye de gelen, Süleyman Paşa’nın konağında misafir edilen ve saraya hayran kalan iki isim, notları ve çizimleri ile sarayın mimarisine ışık tutmaktadır (Eyice, 1963). Ressam Jules Laurens’in sarayın iç ve dış özelliklerini tüm renkleriyle yansıttığı çizimleri saray hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Laurens’in iki farklı açıdan çizdiği bu resimler ve iç detay çizimleri günümüzde Paris Güzel Sanatlar Akademisi’nde yer almaktadır.¹⁵

Konağı resmeden Laurens, bir yangınla tamamen yok olan Süleyman Paşa Konağı’nın tek görselini günümüze ulaştırmış, konağın mimarisi hakkında yorum

¹⁵ Ayrıca bakınız: Bu resimler Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık ve İstanbul Fransız Kültür Merkezi ve Paris Güzel Sanatlar Akademisi iş birliğinde düzenlenen "Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu" adlı sergi neticesinde Yapı ve Kredi Bankası A.Ş için 1998 yılında yayınlanan katalogda da yer almaktadır. Doğan, O., 2005. Hazinedarzade Konağı, Tarih ve Düşünce Dergisi, 58, 46-51.

yapılabilmesini kolaylaştırmıştır. Yaptığı çizimler ile Fransa'da büyük üne kavuşan Laurens'in saraya büyük hayranlık duyduğu, Strasbourg Beşeri Bilimler Üniversitesi sanat tarihi uzmanı Christine Peltre'in "Ünye'de sanatçı, kendisini Süleyman Paşa Sarayının büyüüne kaptırır ve bu sarayın ayrıntılı birkaç resmini yapar." ve yine birlikte seyahat ettiği Hommaire de Hell'in "Altın yaldızlı süslemeler, mineli sütunlar, sedirlerin kumaşları, çeşmenin beyaz mermer havuzu, çevredeki göz alan renkler ıslıl ıslıl parıldıyor ve Laurens'i heyecanlandırıyorlardı." şeklindeki aktarımlarından anlaşılmaktadır (Anonim, 1998; Doğan, 2006).

Fransız seyyah Xavier Hommaire de Hell, sarayla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır: "Birkaç yıl önce ölmüş olan Süleyman Paşa'nın sarayına girmek için masalsı zamanı ve onun güzelliğini bırakıyoruz. Sarayda bizi hoş bir şekilde karşılıyorlar. Bizi saraydan ayrılmış, köşke benzeyen bir yere götürdüler. Orada her şey var; harika resimler, Mısır hasırları, tatlı uğultuyla akan çeşme, yaldızlı kepenkler, geniş sedirler... Ne yazık ki bu güzel eser gelecek bir yıkımla bozuluyor, terk edildikten sonra iyice bırakılıyor. Birkaç önemli kişiden başka burada oturan olmaması, gelenin de çok çabuk gitmiş olması, yapının bu kadar zayıflığı onu hizmet dışı bırakması gayet normal. Işıktaki görünüşünden daha harika bir şey yok. Bütün bu resimler biraz güneş ışığında çekici bir hal alıyorlar... Saraya gelince, onu boğazdaki saraylarla bir tutmak gerekir. Geniş bir girişi, yüksek şömineleri, köşkleri ve geniş salonları var. Sayısız hizmetçi, avluları ve girişleri dolduruyor. Harem binanın hemen arkasında bahçenin dibinde yükseliyor. Kadınlar tek bir odaya kapatıldıktan sonra oraya girebiliyoruz. Bağdat oda denilen ünlü odayı ziyaret ediyorum. Süleyman Paşa'nın bu halının üzerine oturarak bazı toplantılara başkanlık ettiği söyleniyor. Oda sekizgen bir biçimde, sedirlerle çevrili ve duvarlar hiç Avrupalı zevkine uymayan tablolarla dolu. Meyve ve çiçek kordonları çok hoş gözüküyor. Şimdiki sahibi Süleyman Paşa'nın uzaktan akrabasıymış..." (Hell, 1855; Doğan, 2006).

1840'lı yıllarda sarayda bulunan Hell, sarayda artık çok fazla yaşayan kişi olmadığını ve gelenlerin de kısa süre kaldığı için konağa gerekli bakımın yapılmadığını belirtmektedir. Osman Paşa'nın 1847 yılındaki vefatı ve Abdullah Paşa'nın 1848 yılında Trabzon Valiliğinden ayrılarak İstanbul'a gitmiş olmasıyla, ailenin birçok önemli ferdi farklı şehirlere dağılmış, dolayısıyla konak eskisi kadar aktif kullanılmamıştır. Ayrıca Tanzimat'ın ilanı ile merkezden gelen valilerin atanması neticesinde diğer ayan aileler gibi Hazine-darzâdeler de eski güçlerini kaybetmeye başlamış, şüphesiz ki bu durumun da sarayın eski görkeminden uzaklaşmasında etkisi olmuştur. Ancak Hell buna rağmen konağın,

boğazdaki saraylarla denk güzellikte olduğunu, duvarlarındaki sanat eserleri, köşkleri ve geniş salonlarıyla hayranlık uyandırdığını belirtmiştir.

Şekil 14. Ünye Süleyman Paşa Sarayı çizimi, (Laurens, 1847)

Hell'in saraya dair gözlemlerini aktardığı "...Bizi saraydan ayrılmış, köşke benzeyen bir yere götürdüler. Orada her şey var; harika resimler, Mısır hasırları, tatlı uğultuyla akan çeşme, yaldızlı kepenkler, geniş sedirler..." şeklindeki ifadelerinde anlattığı odanın Şekil 14.'de Laurens'in çiziminde görülen, sarayın avlusunda yer alan divanhane olduğu düşünülmektedir. Laurens tarafından çizilerek günümüze ulaşan bu eser, sarayın gösterişli mimarisini ortaya koymakta, ailenin sahip olduğu zenginliğin anlaşılmasını sağlamaktadır. Etrafı sedirlerle çevrilerek oturma birimleri oluşturulan odanın ortasında Hell'in de belirttiği beyaz mermer bir süs havuzu yer almaktadır. Odanın iki yanında yer alan sofa bölümleri sütunlarla bölünmüştür. Sütunlar kemerlerle birbirine bağlanmış olup bitkisel sarmaşık motifleriyle süslenmiştir. Sütun başlıkları koçboynuzu şeklindedir. Yapının son derece süslü duvarları ve tavanı bitkisel motiflerle bezelidir. Tavanın orta kısmı yükseltilmiş olup içerisinde madalyon şeklinde süslemeler yer almaktadır. Tam olarak görünmemekle birlikte

çizimin sağ arka bölümünde bir yüklük olduğu düşünülmektedir. Laurens'in çiziminde de görüldüğü üzere oldukça süslü bir mimariye sahip olan saray, misafir olan herkeste hayranlık uyandırmaktadır. Yaklaşık yarım asır boyunca Karadeniz bölgesinin yönetimini elinde bulunduran Hazine-darzâde ailesinin böylesine gösterişli bir mimari eser ortaya koymasında şüphesiz ki gücünü ispat çabası da bulunmaktadır. Askeri ve idari başarılarıyla ön plana çıkmalarına karşın, seyyahlar ve sarayda konuk edilen diğer görevlilerin yazdıkları, çizdikleri ve aktardıkları, ailenin gücünün görünür hale gelmesinde önemli rol oynamaktadır. Öyle ki Hell'in, sarayı boğazdaki yalılarla bir tutacak kadar ileri gitmesi bile ailenin payitahtla yarışacak eserler ortaya çıkarabilecek güçte olduğunu göstermesini sağlamıştır. Dolayısıyla birçok sultan, vezir gibi üst düzey yöneticiler ve ayan ailelerin yaptığı gibi Hazine-darzâde ailesi de gerçekleştirdiği hayır işlerinin yanı sıra inşa ettirdikleri görkemli konaklar ile görünürlüklerini arttırmayı ve otoritelerini somutlaştırma yoluyla kendilerini temsil etmeyi seçmişlerdir.

Süleyman Paşa Sarayı ile ilgili önemli bilgiler sunan bir diğer seyyah 19. yüzyılın son çeyreğinde Ünye'ye gelen, ilk adı Franz Von Werner olan Murad Efendi'dir. Sarayı Osman Paşa'nın inşa ettirdiğine dair bir hata yapan, Murad Efendi o zamanlar Osman Paşa'nın huzurlu doğası nedeniyle entrikalardan uzaklaşmak için Trabzon'dan buraya geldiğini, burada yalnız kalarak kendisini dinlediğini belirtmiştir. Halkın gururla "*Paşa Sarayı*" olarak adlandırdığı konağın, şehre hâkim bir noktada, bahçesi yüksek duvarlarla çevrili bir yapı olduğunu, bahçesindeki yüksek çamların ve kulübelerin çatılarının bir kısmı duvarın alçak kısımlarından görülebilirken, avlusunun ise konağın özel hayat için ayrılmış bölümünde yer aldığını aktarmıştır (Efendi, 2006).

Murad Efendi sarayın o dönemdeki durumu ilgili önemli bilgiler sunmaktadır: "...Bir kanadı yangınla yok olan konak Osmanlı stilini temsil ediyor. Ünye konağı belirttiğim gibi, her ayrıntısıyla ulusal özgün tarzı temsil ediyor ve harap hali, yakında onun da bir zamanların şaşalı dönemi gibi yitip gideceği izlenimini veriyor. Bakımsız haline rağmen fakir, ama geçmişiyse gurur duyan bir Hidalgo gibi yeni dönemin süslü püslü, dar yapılı, kısa soluklu türedilerine aşağılayarak bakıyor. Heybetli yapının kapladığı alan, ev halkının rahatı için hiçbir masraftan kaçınılmadığını gösteriyor. Devasa sofalar, eyvanlar Avrupa ve yeni Türk yapılarında yaşanan ekonomik zorluklarla açıkça alay ediyor. Boylu boyunca uzanan büyük evin alınlığına her inançlının evinde olduğu gibi, Allah'ı yücelten ve öven deyişler yazılı..." (Efendi, 2006), şeklindeki aktarımından anlaşıldığı üzere Murad Efendi'nin gittiği dönemde bir kanadı yangında yok olan konak, eski gösterişli günlerinden uzak bir görüntü

sergilemektedir. Ancak bu harap haline rağmen yapı, konumu, kapladığı alanın büyüklüğü ve Osmanlı stilini yansıtan mimarisiyle yeni dönemde inşa edilen yapılarla yarışmaktadır.

Şekil 15. Jules Laurens'in 1847 tarihli Ünye Hazinesdarzâde Süleyman Paşa Sarayı çizimi, 1825- 1901, (Anonim, 1998)

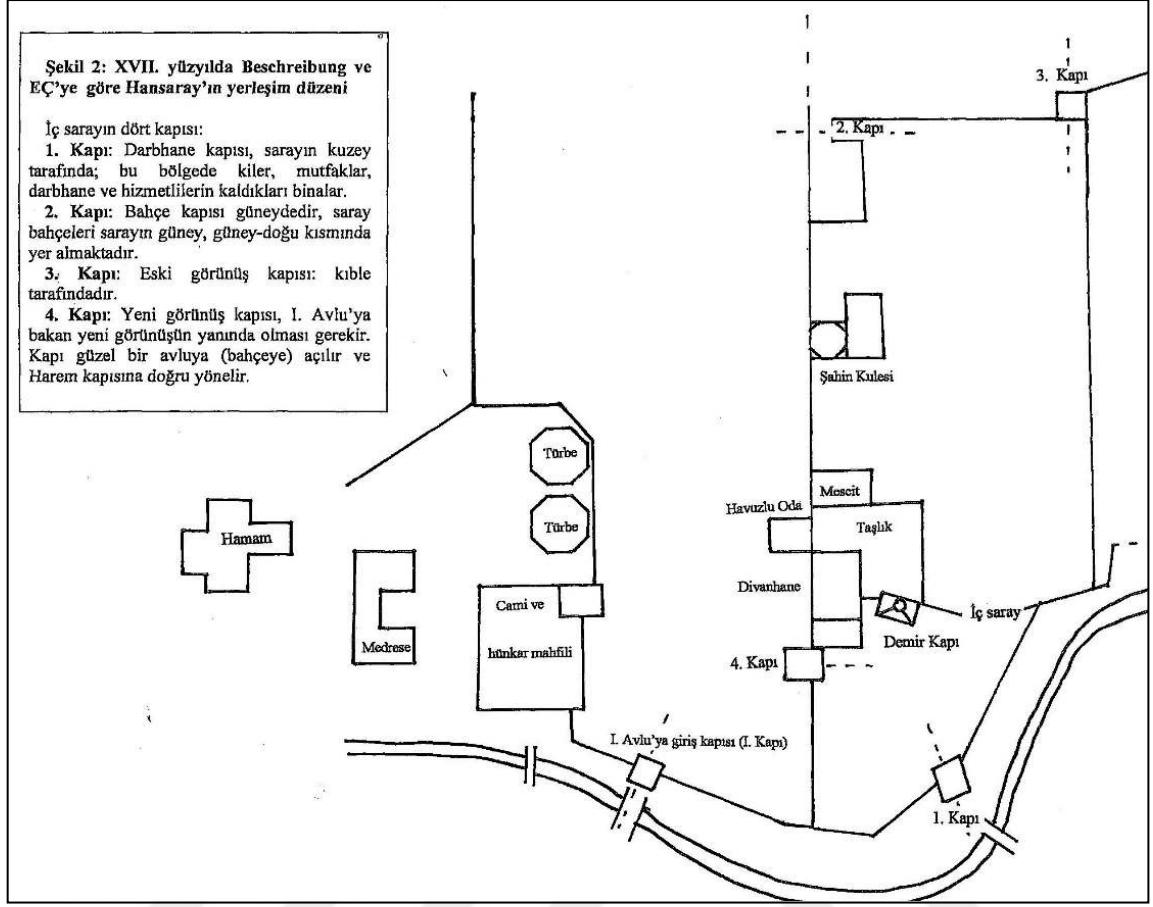
Süleyman Paşa Konağı tam tarihi bilinmemekte birlikte 1850'li yıllarda bir yangın geçirmiş ve bir kanadı tamamen yok olmuştur. Bu tarihten sonra saraya giden seyyahın gözlemlerinden, yapının bakımsız, harap haline rağmen geçmişteki zenginliği yansıtan, adeta ailenin kimliğini temsil eden bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. O dönemde sarayda Süleyman Paşa'nın torunu, Osman Paşa'nın oğlu olan Süleyman Bey yaşamaktadır. Süleyman Bey diğer aile bireylerinin aksine İstanbul'a taşınmamış, hayatını bir kısmı yanmış olan bu konakta devam ettirmiştir. O yıllarda otuzlu yaşlarında olan Süleyman Bey, iri yarı, badem gözlü, sivri burunlu ve hafif grileşmeye başlamış sakallarıyla Osmanlı soyunun özelliklerini yansıtmaktadır. Süleyman Bey aileden miras kalan serveti ile geçimini sağlamaktadır. Bunlar; Ünye yakınlarında kiraya verdiği bir çiftlik, Samsun'da bir han ve hamam yapısıdır. Ancak sarayın harcamalarının miktarı sürekli bütçe açığı yaşanmasına neden olmuş bu da sarayda çalışan kişi sayısının azaltılmasıyla sonuçlanmıştır (Efendi,

2006). Dolayısıyla ülkenin içinde bulunduğu ekonomik güçlükler ve merkezi otoriteyi güçlendirme politikalarının taşrada da etkisini göstermesiyle ayanların eski güçlerini yavaş yavaş kaybetmesinin da etkisiyle konak eski gösterişli günlerinden uzaklaşmaktadır.

Murad Efendi'nin de gözlemlerinde aktardığı üzere Osmanlı stilini temsil eden yapı, batı etkisinin mimariye getirdiği yeniliklerden de birtakım izler taşımaktadır. Osmanlı'da konut mimarisi kültürün de bir yansıması olarak eşitleyici bir tutum sergilemesine karşın batı etkilerinin mimaride de görülmesiyle boyutsal birtakım farklılıklar ortaya çıkmıştır. Konutların büyümesiyle benzer plan üniteleri birbirine ulanarak Osmanlı konut mimarisinde karakteristik bir tasarım yöntemi uygulanmıştır. Bu bağlamda, Laurens'in resmettiği ünlü Ünye Hükümet Konağı binası da 'L' biçiminde bir hayat üzerine dizilmiş odalar ve blokların uçlarında divanhanelerden oluşturulmuş, hayat katına küçük bir hayatlı evde olduğu gibi hayatın açıldığı cephede düzenlenen açık merdivenlerle çıkılarak tasarlanmıştır (Kuban, 2007).

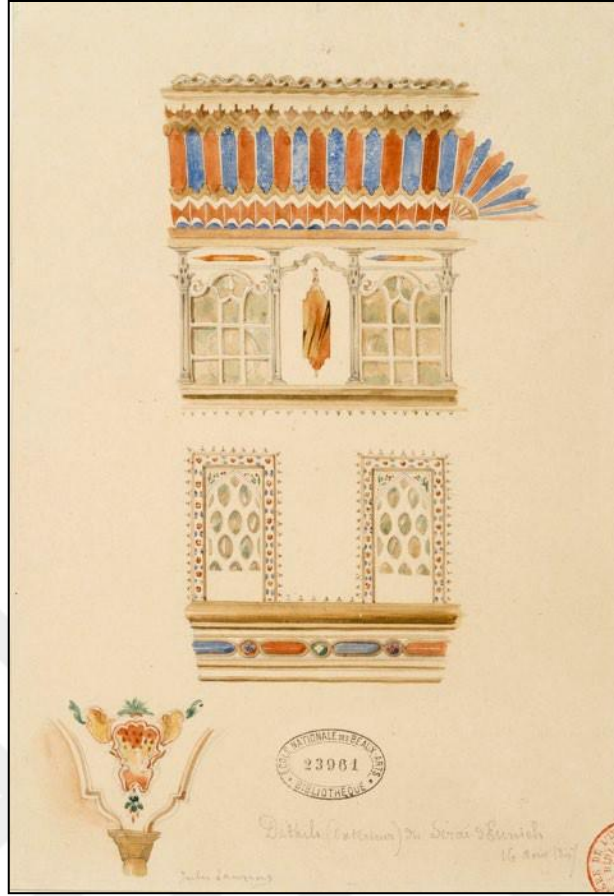
Laurens'in çizimlerinde de görüldüğü gibi yapı üç katlı "U" şeklinde bir ana yapı ve avludaki bir divanhanelerden oluşmaktadır. Eldem (1968), böyle büyük ve üç kollu konak yapılarının her bir kolunun bölmelerle birbirinden ayrılan sofaları ile farklı işlevselliklere sahip olduğunu savunmaktadır. Konağın mekânsal düzeni Birgi'deki Çakırağa Konağı'na benzemekle birlikte, ayan konaklarında belli mekânsal planlama kuralları olduğu görülmektedir (Anonim, 1998). Hazinesarâyâde Süleyman Paşa Sarayı, bazı tarihçiler ve seyyahlar tarafından Kırım'daki Han Saray¹⁶ ile mimarisi ve plan şeması itibarıyla benzetilmektedir. Ancak Hazinesarâyâde Süleyman Paşa Sarayı, Kırım Hansaray'dan daha büyük ve görkemlidir. (Sırrı, 2010).

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kaçal-Ferrari, N., 2004. Bahçesaray'daki Hansaray'ın Yerleşim Düzeni ve Mimarisi, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Şekil 16. Kırım Hansaray kompleksi yerleşim şeması, (Kaňal-Ferrari, 2004)

Seyyah Murad Efendi de sarayın mimarisi hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır: “...Giriş katı taştan, onun üzerinde yükselen üst kat ahşaptı, çatı dışarıya doğru büyük bir çıkıntı yapıyordu. Pencereleer küçüktü, ama üst üste iki parça halindeydi. Alt pencerelerin panjurları yukarı ve aşağı doğru hareket ediyordu, üst pencereler kurşunla çevrelenmiş küçük camlardan oluşuyordu. Almanya’daki orta çağ evlerine benzer şekilde bu pencereler açılmak için değildi, kötü havalarda alt panjurlar kapatıldığında odaların aydınlanmasını sağlıyordu. Geniş odaların tavanları kaba oymalar, göz alıcı renklerde süslemeler ve çoktan kızışmış yıldızlarla bezeliydi, duvarlarda ise hiçbir süsleme yoktu. Odanın içinde göze çarpan bir şey yoktu, belki masif soba. Niş gibi yapılmış kapıların iki tarafında, geleneksel dolaplar duvarın içine gömülmüştü, kapakları kapı kanatları gibi silinmiş yıldız süslemelerin ve Müslümanlara izin verilen tek resim olan kalem işi kırlentlerin izlerini taşıyordu. Bir basamakla çıkılan zemin ince hasır yolluklarla kaplanmıştı, kışın İzmir ve Kürt halıları seriliyordu. Odaların tek mobilyası duvarlar boyunca uzanan alçak divanlardır...” (Efendi, 2006).

Şekil 17. Jules Laurens'in 1847 tarihli avlu iç cephe detay çizimi, (Anonim, 1998)

Ayan konaklarının çoğu savunma amacıyla yüksek taş duvarlar üzerine inşa edilmiş kale benzeri yapılardır. Bu bağlamda Bizans temelleri üzerine inşa edilmiş yüksek duvarlarla çevrili Süleyman Paşa Sarayı'nın, zemin katı taştan, üst katları ise ahşaptandır. Üst katta hafif bir çıkmayla büyüyen yapı geniş saçaklıdır. Zemin kat pencereleri yine savunma amacıyla küçük ve mazgal şeklinde olup, üst iki kat pencereleri dönemsel farklılıklar göstermektedir. Batı mimarisinin etkisiyle sokağa bakan cephelerdeki pencere sayı ve boyutları büyümüştür. Panjurlu alt kat pencereleri dar, uzun dikdörtgen şeklinde iki parçadan meydana gelmekte, kalem işi süslemelerle bezeli olup olumsuz hava koşullarında üst kısımdan odaların ışık alması amaçlanmaktadır. Bu haliyle cephe, klasik Osmanlı mimarisi özellikleri taşımaktadır. Üst kat pencereleri ise, Laurens'in iç avlu cephe çiziminde de görüldüğü üzere, barok ve neoklasik esintiler taşımakta, kareye yakın, kemerli pencereler, kırmızı ve mavi renk ağırlıklı silmelerden oluşmaktadır. U şeklindeki konağın giriş kanadı hariç diğer iki kanadında devam eden ve odalara açılan revaklı avlu kısmının korkulukları

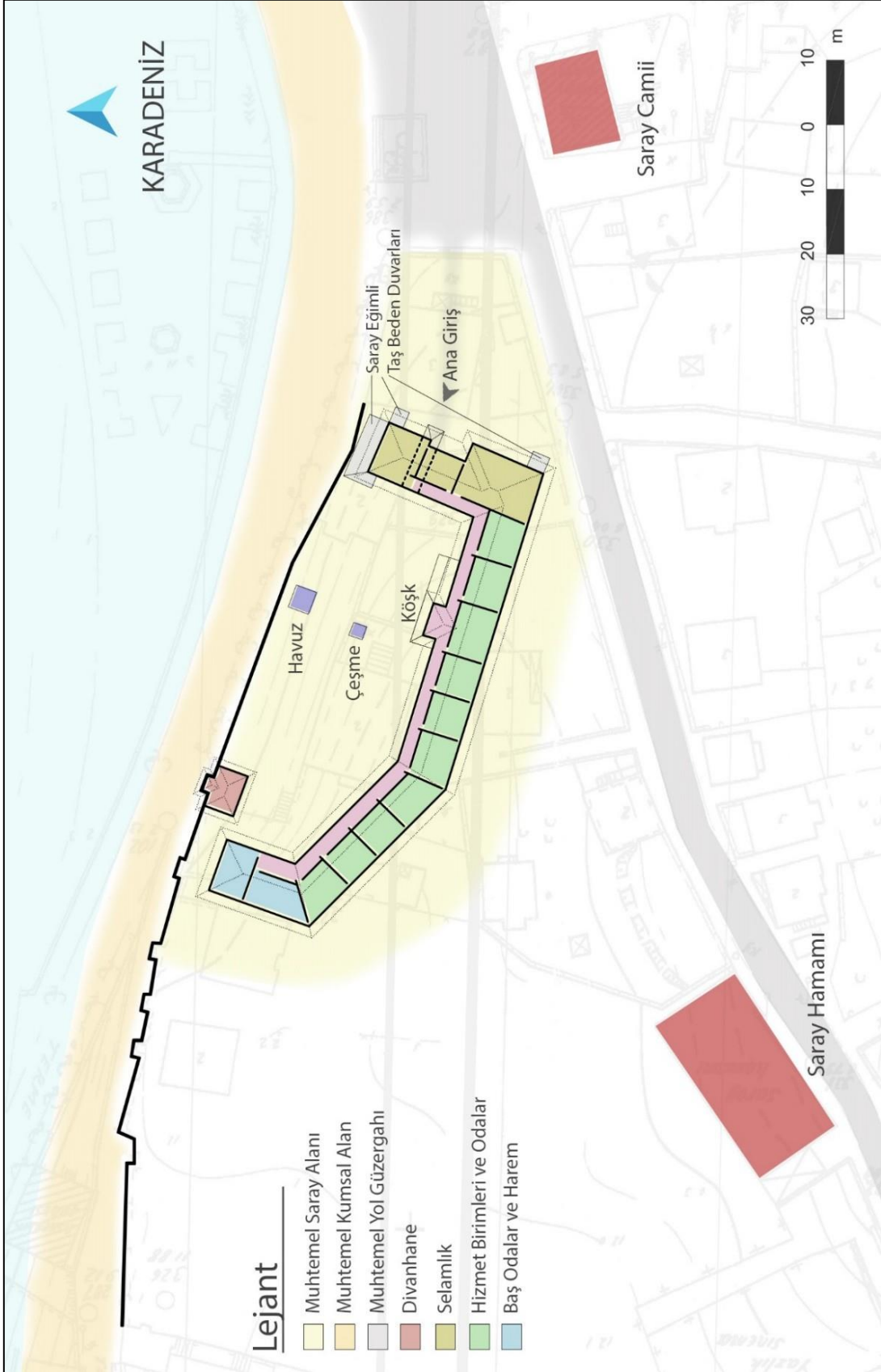
da yine Laurens'in detay çizimlerinde de görüldüğü üzere, kırmızı, beyaz ve mavi bezemelerle süslenmiştir. Kemerlerle birbirine bağlanan ahşap dikmeler de renkli bezemelerle süslenmiştir. Bu düzen iki kat boyunca devam etmektedir.

Kesin bilgi olmamasına karşın 125 odası olduğu rivayet edilen konakta ayrıca saray mensuplarının kullandığı iki küçük hamamın yanı sıra, saraya gelen misafirler için iki ayrı hamam bulunmaktadır (Karagöz, 2015). Hamam yeni restore edilmiş olup günümüzde de işlevini sürdürmektedir. Girişin üzerindeki kanatta ocaklı başodaların yer aldığı selamlık kısmı bulunmakta ve birbirine dik iki uzun kanat boyunca çok geniş olmayan bir dış sofa yer almaktadır. Deniz yönünde uzun kanadın bir kısmında arkasında eyvan olan bir köşk bulunmakta, ikinci uzun kanadın sonunda ise Harem'e ait olduğu düşünülen, avluya ve deniz yönüne bakan başodalar yer almaktadır. Avluda yer alan her iki yanında sofaları bulunan tek katlı divanhanenin ortadaki tepe pencereleri ise taş bir konsol ile denize çıkıntı yapmaktadır (Anonim, 1998).

Zemin katın tamamen hizmet birimlerine ayrıldığı düşünülmektedir. Kemerli giriş kapısından içeri girince ilk olarak ikinci kat sofasına çıkan bir merdiven göze çarpmaktadır. Ayan konakları, döneminin hükümet konağı yapıları olarak da kullanıldığından halkın ya da gelen konukların karşılanarak içeriye sokulmadan üst kata alınması amacıyla bu merdivenin yapıldığı düşünülmektedir. (Anonim, 1998).

Ünye Şer'iyye Sicillerindeki 12 Nisan 1846 tarihli belgede yer alan “... *Ünye Sarayı tamirâtı bitmek üzere olduğuna, korunaklı bir yere nakli gereken cephanenin tersanenin çayırılık tarafında bir köşeye taşınmasının münasip görüldüğüne dair emirname*” (Ü.Ş.S., 118-B/632, No: 8947, s. 453, M.1813-1872, H.1228-1289) ¹⁷ şeklindeki hükümde de yer verildiği üzere saray, 1846 yılında bir onarım geçirmiştir ancak bu onarımın detaylarına belgede yer verilmemiş, yalnızca hükümet konağı da olan bu binadaki cephaneliğin nakli bildirilmiştir.

¹⁷ Ünye Şer'iyye Sicillerinden aktaran Dağdelen, İ, Bacacı, S. ve Doğan, O., 2013. 8947 numaralı Ünye Şer'iyye sicilleri: M.1813-1872, (H. 1228-1289): (Değerlendirme, Transliterasyon ve Dizin), Ünyeliler Derneği, İstanbul. (Ü.Ş.S., 118-B/632, No: 8947, s. 453, M.1813-1872, H.1228-1289)

Şekil 18. Hazinedarzâde Süleyman Paşa Sarayı muhtemel yerleşim ve plan şeması, (Restitüsyon: Merve Yavru, 2020)

Osmanlı Devleti'nde saray yapılarının en gözde malzemesi olan ahşap, İstanbul'u süsleyen yüzlerce saray, köşk ve kasır gibi yapıların yanı sıra Anadolu'da inşa edilen birçok konutta da temel malzeme olarak kullanılmıştır. Yangınlar nedeniyle çoğu kez yasaklanmasına karşın, çabuk inşa edilebilme özelliğine sahip olması nedeniyle gerek halk gerekse saray konut mimarisinde temel malzeme olarak kullanılmıştır. XIX. yüzyılda yabancı mimarların da etkisiyle ahşabın yerini yavaş yavaş kâgir malzeme almıştır (Kuban, 2007). Ancak Cami, tekke gibi kamusal yapıların kâgir olarak inşa edilmesine karşın, saraylar ve özel konutlar Türk-Müslüman düşünce sisteminden ötürü XIX. yüzyılda bile ahşaptan inşa edilmiştir. Zira ölümlü insanlar için ölümsüz yapılar yapmak, ilahlara ibadet için dikilen tapınakları taklit etmeye varan küstahça çabalar olarak görülmüştür (Şenyurt, 2012).

Süleyman Paşa Sarayı'nın inşasında da bu görüşün yanı sıra, bölgenin iklim koşullarına ve yerel mimarisine de uygun olarak ahşap ve taş malzeme kullanılmıştır. Bizans döneminden kalma taş duvarlar üzerine inşa edilen sarayın üst katları ise ahşaptır. Yapı, ahşap silmeler, sofanın kemerleri ve parapetler başta olmak üzere birçok yerde görüldüğü üzere oldukça iyi bir ahşap işçiliğine sahiptir. Dönemin şartlarında oldukça iyi bir konumda olan ve önemli bir zenginliğe sahip olan Süleyman Paşa, sarayın inşa sürecinde de önemli bir kadroya sahip olmuştur. Sarayın yapımında kullanılan taşlar, Ünye Feneraltı Kayalıklarından patlatma yoluyla alınmış, Ermeni taş işçileri sarayın birinci katını daha önce orada bulunan Bizans Sarayı temellerine oturtmuştur (Karagöz, 2015).

Ünye'de bulunduğu süre boyunca konakta misafir edilen ve konağın sahibi Süleyman Bey tarafından oldukça iyi ağırlandığını belirten Murad Efendi, Süleyman Bey'in konuklarını ağırladığı odada karşılanmış ve odada gördüklerini kâğıda aktararak konağın iç mimarisi, dekorasyonu ve dönemin ev hayatı hakkında da bize birçok bilgi sunmuştur.

“...Duvarlarda birçok çerçeve asılıydı; yeşil zemin üzerine altın yaldızlı harflerle Kuran'dan sureler ve iki binden fazla yazar tarafından temsil edilen Türk divan edebiyatından mısralar yazılmıştı. Ev sahibinin egzersiz ve kol eklemlerini güçlendirmek için kullandığı bazı antika yaylar duvarı nerdeyse tamamen kaplayacak şekilde yerleştirilmişti, cam çerçeveli muhteşem bir Venedik aynası, duvarların alışılmadık süslemesini tamamlıyordu. Salonun duvarları boyunca uzanan alçak sedir koyu kırmızı ve altın iplikle işlenmiş örtülerle kaplıydı, sert, uzun yastıklar muhteşem, baskılı Üsküdar kadifesindendi. Bir köşedeki kerevet kare şeklindeki oturma yastıklarıyla burasının ev sahibine ait olduğunu gösteriyordu ve üzerine bir kaplan postu serilmişti. Ayrıca burada, Osmanlıların bakımı için özel bir özen

gösterdikleri çeşitli taslar, kamış kalemler ve küçük bıçaklardan oluşan yazı takımı bulunuyordu; Buradaki kutu bağa, fildişi, sedef kakmalıydı ve Türklerin usta oldukları bir işçilikle yapılmıştı. Yanında bazı tütün kutular ve kumaş kılıflı kitaplar duruyordu, elbette aralarında kaligrafinin tüm ihtişamıyla yazılmış ve kenarları olağanüstü süslerle bezenmiş Kur'an da vardı. Sofanın bir ucuna keçeden yapılmış ve kumaş parçaları, ipek ve altın ipliklerle çok güzel işlenmiş birçok seccade yayılmıştı. Eski Flaman sobalarına benzeyen soba doğu tarzında yapılmış zengin süslemeli fayanslarla kaplıydı. Yeni Türk evlerinin artık ayrılmaz bir parçası olan masa, sandalye, koltuk gibi mobilyalar burada yoktu..." (Efendi, 2006).

Murad Efendi'nin ifadelerinde de görüldüğü üzere, konak tipik bir Osmanlı konutu dekorasyonuna sahip olup, duvarlarda dini inanışlara bağlı olarak resimlere yer verilmemiş, bunun yerine Osmanlı sanatında önemli yere sahip olan hat sanatıyla yazılmış Kur'an sureleri ve Divan şiirleri yer almıştır. Murad Efendi'nin gözlemlerinde dikkat çeken bir detay da ailenin eski gücünü kaybetmesine, hatta maddi sıkıntılar yaşamasına karşın konağın dekorasyonunun oldukça gösterişli ve pahalı parçalarla bezeli olmasıdır. Süleyman Paşa, inşa ettirdiği bu görkemli konağın iç mimarisi ve dekorasyonu ile de kendini temsil etmiş, yıllar geçmesine karşın insanlarda hayranlık uyandıracak, adından söz ettirecek bir eser bırakmıştır. Ancak XIX. yüzyılda yeni Türk konutlarının yaşam tarzında meydana getirdiği, payitahtta görülen değişiklikler, Ünye'deki konağa henüz ulaşmamış, masa, sandalye ya da koltuk gibi mobilyalar yerine alçak sedir oturma alanlarının bulunduğu eski usul bir yaşam şekli devam ettirilmiştir. Bu durumun ailenin yeni harcamalara kaynak sağlayacak maddi güce sahip olmamasından ileri gelmesi mümkündür.

Osmanlı arşivlerinden edinilen belgelerde sarayın banisi Süleyman Paşa'nın Trabzon Valiliği'nden azledilip Alaiye valiliğine atandığı, ancak bu dönemde ağır bir hastalık geçirdiği ve Ünye'deki saraya vardığı sırada hastalığın şiddetlendiği, Çarşamba'ya ailesinin yanına döndüğünde burada vefat ettiği aktarılmıştır. Yine aynı belgede ölümü üzerine Süleyman Paşa'nın Ünye ve Çarşamba'daki konaklarında bulunan muhallefat defterlerinin incelenmesine eşyalarının tanzim edilmesine karar verildiği belirtilmiştir. (HAT: 478/23392).

Yaldızlı Baş Köşkün Mefrûşâtı	Kadife yasdık (16 adet) Köşe iiltesi sevâi (1 adet) Yasdık sevâi (2 adet) Yan minderi parça (6 adet) Çuka mak'ad (2 parça) Pencere Perdesi (14 adet) Hatayi Mısır ma'ber hasırı (1 adet)
Eğri Direk Mefrûşâtı Beyân	Yasdık kadife (15 adet) Orta döşemesi kilim (1 adet) Yan minderi (5 adet) Pencere Perdesi (8 adet) Çuka mak'ad (2 parça) Mısır hasırı (3 adet)
Tütünçü Odası Mefrûşâtı	Yan minderi (2 adet) Çit mak'ad (2 adet) Yasdık (1 adet)
Ağa-yı Ma'cun Odası Mefrûşâtı	Yan minderi (5 adet) Tokadkârî çit mak'ad (2 adet) Yasdık (6 adet)
Büyük Çıkma Mefrûşâtı	Yan minderi (5 adet) Basma mak'ad (2 adet) Yasdık (6 adet) Orta hasırı (1 adet) Aynalı Keçe (3 adet)
Çeşme Üzerinde Çıkma Döşemesi	Cedîd Yasdık (12 adet) Yan minderi (3 adet) Tokadkârî çit örtü (3 adet)
Mürûr Ubûra Verilecek Mevcûd Yataklar Beyân	Kutnu döşek (3 adet) Dimi Döşek (3 adet) Çiçekli yorgan (4 adet) Alaca yorgan (3 adet) Çit yorgan (2 adet) Yüz yasdığı (3 adet) Çiçekli cilte (1 adet) Alaca Cilte (1 adet) Sade kırmızı yorgan (5 adet) Defa sade yorgan (5 adet)
Mevcud Nuhâs	Tencere (5 adet) Kuşhâne (1 adet) Leğen (2 adet) İbrik (2 adet) Çorba Tası (3 adet) Lenger-i Kebir (1 adet) Sahan-ı sâde (14 adet) İlistir (1 adet) Kevgir (1 adet) Kepçe (1 adet) Satır (2 adet) Kebap Izgarası (1 adet) Şemdân (2 adet) Defne sahan kapaklı (8 adet) Defa çorba tası (1 adet)

Şekil 19. Ünye mütesellimi Seyyid Salih Efendi ve mahkeme marifetiyle tespiti yapılan Ünye Sarayı mefruşâtı, (Ü.Ş.S., 49-B/358, s.175, M.1827)

Ünye Şer'iyye Sicillerinden edinilen “*Ünye mütesellimi Seyyid Salih Efendi ve mahkeme marifetiyle tespiti yapılan Ünye Sarayı mefruşatı (Şubat, 1827)*” özetli, H. 1240/ M. 1824 yılına ait belgede Trabzon valisi tarafından Ünye’de mütesellim olarak görevlendirilen Seyyid Salih Efendi tarafından Ünye Süleyman Paşa Sarayı mefruşatının sınıflandırılarak kayıt altına alındığı belirtilmiş ve bu sınıflandırma Şekil. 19’ da gösterilmiştir (Ü.Ş.S., 49-B/358, s.175, M.1813-1872, H.1228-1289).

Tabloda verilen saray mefruşatından gerek sarayın bölümleri gerekse sahip olduğu zenginlik hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Örneğin sarayda bulunan eyvanlı köşkün adı “Yaldızlı Baş Köşk” olarak geçmektedir. Saraya gelen seyyahların aktardıkları bilgilere paralel olarak kadife yastıklar, Mısır hasırları gibi dönemin lüks sayılabilecek mefruşatlarına sahip olan sarayda Osmanlı yaşam biçiminin izlerini görmek mümkündür. Saray, mimarisi kadar dekorasyonu ve zenginliği ile de hayranlık uyandırmaktadır. Dolayısıyla güçlü bir temsil aracı olan mimari kadar, iç mimari, kullanılan eşyalar, giyim kuşam, sofraların zenginliği de kişilerin kendilerini göstermesinde önemli araçlar olarak görülmüştür. Zira gerek saraya gelen konukları ağırladıkları mekânların, gerekse kurulan şenlik sofralarının zenginliği, Hazine-dar-zâde ailesinin bölgede adının daha da bilinmesini, güçlerinin çevreleri tarafından kabulünün kolaylaşmasını sağlamıştır. Saraya gelen seyyahların aktarımları ve çizimleri de ailenin sahip olduğu gücün farklı şehirlerde de duyulmasını kolaylaştırmıştır.

Tam tarihi bilinmemekle birlikte, sarayın bir kanadının 1850’li yıllarda bir yangın sonucunda yok olduğu düşünülmektedir. Geri kalan kısmının da yıkılmasıyla yerinde başka konaklar yapılmış, bu konaklarda Süleyman Paşa’nın oğlu Osman Paşa’nın soyunu devam ettirenler yaşamıştır (Karagöz, 2015). Günümüzde Paşabahçe olarak anılan bu yerde Nurettin Paşa’nın torunlarından Prof. Dr. Ayşe Haznedar Yalın’ın açmış olduğu kreş binası yer almaktadır. Ayşe Hanım, Süleyman Paşa Sarayı yıkıldıktan sonra yerine yapılan konağın da 1939 yılında meydana gelen Erzincan depreminde zarar gördüğünü ve babası tarafından yıkılarak yerine bugün mevcut olan binanın yapıldığını belirtmiştir. Ayşe Hanım daha önceki konağın üç katlı, büyük bir avluya sahip ve çift taraflı merdivenlerle çıkılan bir yapı olduğunu belirtmiştir. Yaşamının çoğunu burada geçiren Ayşe Hanım sonraları bu binada kreş açmıştır ve günümüzde de bina bu işlevini sürdürmektedir.

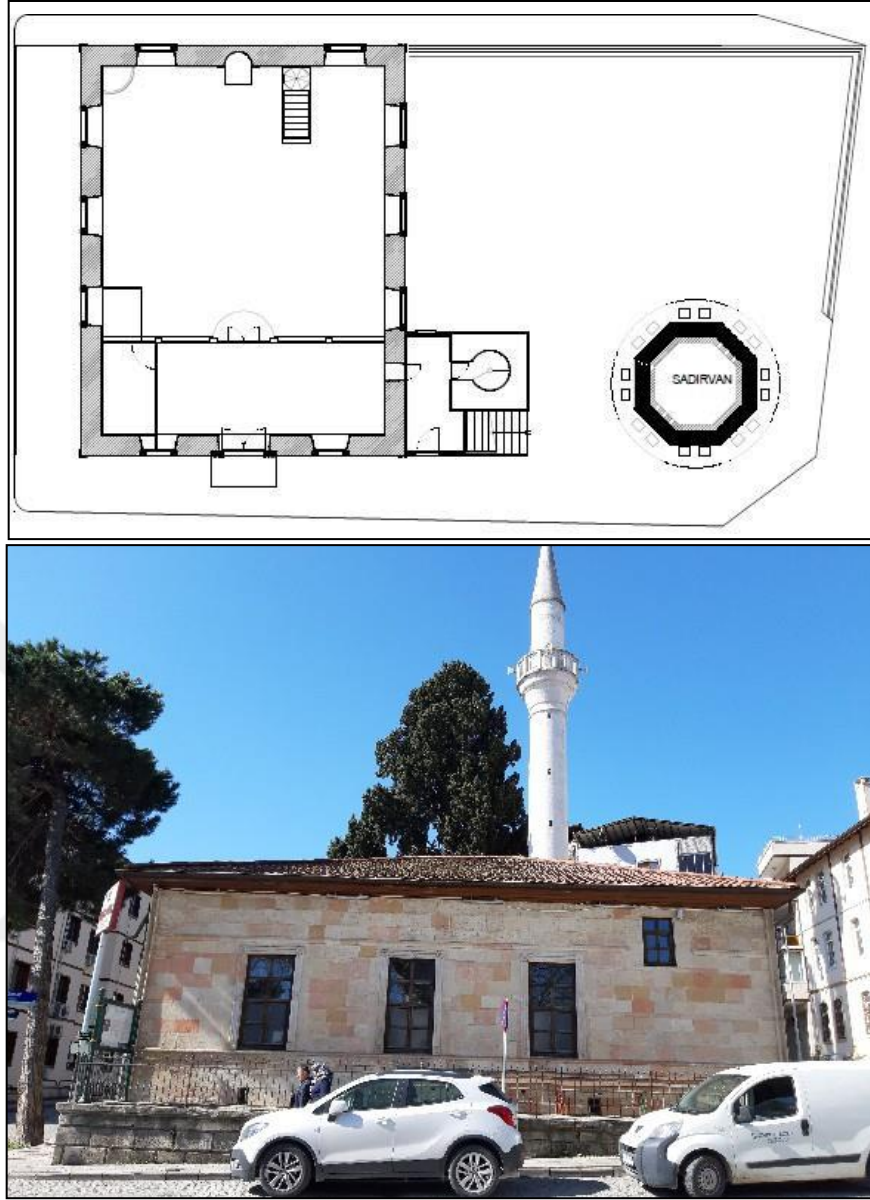
Şekil 20. Hazinedarzâde Süleyman Paşa Konağı surları ve sonradan inşa edilen konaklar, (Yıldız Arşivi)

Hazinedarzâde Süleyman Paşa Konağı, Osmanlı konut mimarisinde önemli bir yere sahiptir. Ayan konaklarının Anadolu'daki en büyük ve görkemli temsilcilerinden olan, hükümet konağı olarak da kullanılan yapı, Süleyman Paşa'nın o dönemde sahip olduğu güç ve yapabileceklerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Süleyman Paşa, yaklaşık 20 yıllık bir süre boyunca Karadeniz bölgesindeki en etkili isim konumunda bulunmuş, bölgenin gelişmesine önemli katkılar sağlamış, merkezi otoritenin taşradaki gücünü sağlamlaştırmasında etkin rol oynamıştır. Bölgede birçok imar faaliyetinde bulunan Süleyman Paşa, birçok ayan ağanın yaptığı gibi gücünün temsili olacak görkemli yapılar inşa ettirmiş, bunlardan belki de en önemlisi Ünye'deki konağı olmuştur. Gerek boyutsal olarak gerek mimarisiyle gerekse bulunduğu hâkim konum itibarıyla Süleyman Paşa'nın gücünün ve otoritesinin bir temsili olan bu konak, gören herkeste hayranlık uyandırmış, seyyahların yazılarına konu olmuştur. Dolayısıyla Payitahttaki saraylarla karşılaştırılacak ihtişamda bir konak yaptırması, Süleyman Paşa'nın gücünün herkes tarafından görülmesi açısından oldukça önemlidir. Yöre halkının da Paşa'ya yakın olmak için, bu görkemli konağın çevresinde konut yaptırmak suretiyle bir yarışa girmesi de konağın temsil gücünün bir kanıtıdır. Bu görkemli yapı bulunduğu bölgenin yerleşimini, fiziksel gelişimini şekillendirmiş, günümüzde bile buranın Saray Caddesi olarak anılmasını sağlamıştır.

Hazinedarzâde Süleyman Paşa Sarayı'ndan günümüze yalnızca sur duvarları, çeşmesi, sarayın doğusunda, şehir merkezinde yer alan Saray Camii ve sarayın batısındaki Saray Hamamı'ndan başka bir şey kalmamıştır. Ayşe Hanım'ın çabalarıyla da restore edilen

surlar günümüzde de sarayın bulunduğu konum hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Dönemin görkemli yapılarından biri olduğu bilinen bu konağın mimarisi de dönemin yapım tekniklerinden üst düzey yararlanılarak yapılmıştır. Sahip olduğu zenginliğin de etkisiyle Süleyman Paşa'nın, dönemin iyi ustalarından bu projenin hayata geçirilmesinde yararlanmış olması mümkündür. Çoğu ayan konaklarında gördüğümüz üzere herhangi bir saldırıya karşı korunma amaçlı Süleyman Paşa Sarayı da yüksek taş duvarlar üzerine inşa edilmiş, üst katlarda ahşap kullanılmıştır. Gerek taş işçiliği gerekse ahşabın kullanımı sarayın inşasının usta ellerden çıktığının kanıtıdır. Yapının inşasında altyapı ve kanalizasyon çalışmaları düşünülmüş ve düzenlenmiştir. Bölgede meydana gelen su baskınlarından sarayın hiçbir şekilde etkilenmediği, zira surlar içinden geçirilen borular yardımıyla suyun yüzeyde hiç görünmeden kolayca denize ulaştırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca sarayın bahçesinde denize bakan cephede şu an harap halde olan bir havuz yer almaktadır. Sarayın yanında yer alan ve günümüzde kullanılmayan çeşmenin yanındaki sarnıç yoluyla duvardan geçirilen borularla bu havuza su sağlanmıştır.

Sarayın hemen doğusunda, günümüzde Ünye şehir meydanı olan alanda yer alan Saray Camii'nin Hazinedarzâde ailesiyle doğrudan bir ilgisi yoktur. Kitabesinde yer alan "...Hacı Ahmed bu cami bina etti Halim Selim temiz ahlaklıdır, Latif ve hâkim olan Allah'ın lütfu ile ahretini tamir için bu camiye bina etti..." şeklindeki beyitte görüldüğü üzere cami, saraydan yaklaşık bir asır önce H. 1132/ M. 1719 tarihinde, Hacı Ahmet tarafından inşa edilmiştir (Kurucu, 2014). Günümüzde de Saray Camii olarak anılan yapının Süleyman Paşa Sarayı inşa edildikten sonra genelde saray ve çevresindeki ahali tarafından kullanılması ile bu adı almış olması muhtemeldir. Nitekim günümüzde bile caminin bulunduğu cadde Saray Caddesi olarak anılmaktadır. Günümüzde Eski Süleyman Paşa Sarayı surları ve Saray Camii'ni de içine alan bu bölge kentsel sit alanı ilan edilmiştir (K.K.E., 2020). Ayrıca Ünye Belediyesi tarafından sarayın yeniden inşa edilerek ülke turizmine kazandırılması adına çalışmalar yapılmaktadır.

Şekil 21. Ünye Saray Camii Planı, (Fidan Arğan, 2018) ve Günümüzde Ünye Saray Camii, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

2.1.4.2. Ünye Saray Hamamı

Süleyman Paşa Sarayı'nın batısında, Saray Caddesi üzerinde yer alan yapıya, güneyde cadde üzerinden girilmektedir. Yapının kitabesi olmadığından kesin inşa tarihi bilinmemesine karşın XIX. yüzyılın başlarında Süleyman Paşa Sarayı'nın bir parçası olarak inşa edildiği düşünülmektedir (K.K.E., 2020). Saray halkı ve konuklarına hizmet veren yapı, çeşme, saray ve önceden mevcut olan cami yapıları ile bir kompleks oluşturmaktadır (Kurucu, 2014). Bu bağlamda yapı, sınırlı sayıda insanın kullanımına sunulmuş, halkın

kullanımına açılmamış ve herhangi bir gelir getirmesi beklenmeyen, yalnızca saray halkına hizmet eden özel hamamlardan “saray hamamı” sınıfına girmektedir. Özel hamamlar, kullanım amacı doğrultusunda hacimleri de boyutlandırılmış, daha küçük ölçekli, tek hamamlardır (Ertuğrul, 2009). Tek hamamlar, günün belli saatlerinde erkeklere, kalan zamanlarda ise kadınlara hizmet vermektedir (Eyice, 1997). Ünye Saray Hamamı’nın plan şeması incelendiğinde tek hamam olarak adlandırılması mümkündür. Zira yapının, kadınlar ve erkeklere ait farklı kullanım alanları içerdiğine dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.

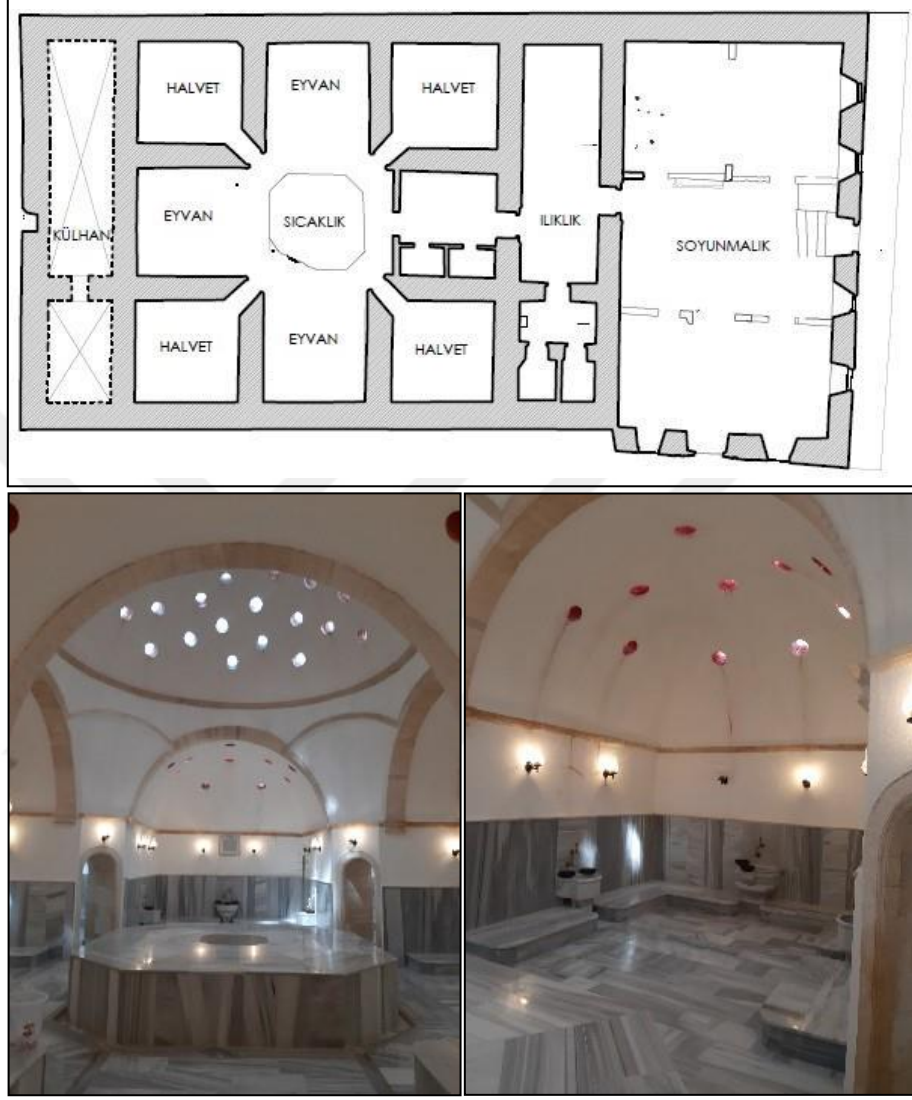
Eyice (1960), “İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme” isimli çalışmasında hamam tipolojilerini sıcaklık ve halvet bakımından 6 sınıfa ayırmıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Ünye Saray Hamamı, A tipi haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli hamamlar sınıfına girmektedir. Plan olarak haç şekline benzediğinden bu isimle adlandırılan tipoloji, eski Türk mimarisinden esinlenmiş klasik dört eyvanlı plan tipine sahiptir (Eyice, 1960).

Şekil 22. A Tipi Haçvari Dört Eyvanlı ve Köşe Hücreli Hamamlar, (Ertuğrul, 2009) ve Günümüzde Ünye Saray Hamamı çatı kubbeleri, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Hamamın ılıklik kısmından sıcaklık kısmına geçilmekte ve bu bölümün üç yanında eyvanlar yer almaktadır. Sıcaklık kısmının üst örtüsü kubbeler ve tonozlardan meydana gelmekte, çatıda yer alan cam gözelerle yapının doğal ışık alması sağlanmaktadır. Ilıklık kısmından kemerli bir kapı ile geçilen sıcaklık bölümünün üç yanında üzeri tonozlu eyvanlar bulunmaktadır. Sıcaklık kısmının tam ortasında göbek taşı, çevresindeki eyvanlarda kurna ve oturmak için yükseltilmiş mermer bölümler yer almaktadır. Sıcaklığın tam köşe noktalarından kemerli geçitlerle girilen halvet bölümünde de yine kurnalar ve oturma

birimleri yer almaktadır. Yine sıcaklık bölümünün arkasında ise külhan kısmı ve su deposu bulunmaktadır.

Şekil 23. Ünye Saray Hamamı planı, (Fidan Arğan, 2018) ve Ünye Saray Hamamı iç mekân, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Moloz taş malzeme ile inşa edilen yapının pencere ve kapı sövelerinde ise kesme taş kullanılmıştır. İki yanında sütunceler yer alan giriş kapısının sağında ve solunda dikdörtgen şeklinde birer pencere bulunmaktadır. Tek katlı yapının soğukluk bölümünün çatısı dört yana kırma çatı olup kiremit kaplanmıştır. Yapının sıcaklık bölümünün üzeri kubbeli olup, tam ortada yer alan ana kubbe daha yüksek, dört yanında halvet bölümlerinin üzerini örten kubbeler ise daha alçak olarak inşa edilmiştir.

Şekil 24. a. Ünye Saray Hamamı restorasyon öncesi, (Fidan Argan, 2018);
b. Restorasyon sonrası, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Haznedar ailesinin varislerine ait olan hamam, 2012 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından kamulaştırılmıştır. 1960'lı yıllara kadar hizmet veren ancak sonraları terk edilerek harabeye dönen hamam, günümüzde tamamlanan restorasyon projesi ile yeniden faaliyete geçirilmiştir (Fidan Argan, 2018).

2.1.4.3. Samsun Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medresesi

Osmanlı'da medreseler, sıbyan mektebinden sonra devam edilen, orta, lise ve yüksekokul işlevi yürütmüş, eğitimin temel kurumu olarak görev almıştır. Osmanlı Devleti'nde mimarisi, fiziksel yapısı ve üstlendiği misyonla önemli bir yere sahip olan medreseler, fethedilen yerlere ilk inşa edilen yapılardan olmuş, bulunduğu bölgenin fikir, zihin hayatının gelişmesine, İslam kültürünün yaygınlaşmasına ve yönetimin halka benimsetilmesine de katkı sağlamıştır. Ancak kuruluşundan itibaren ilmi alanlarda birçok aydın yetiştiren, dini eğitimler veren, vakıf sistemi gibi toplumsal kurumların benimsenmesinde önemli rol alan medreseler, zamanla çağın yeniliklerine uyum sağlayamamış, eğitim alanındaki ıslahatlarla yeni kurumların açılmaya başlamasıyla göz ardı edilmiştir. 1826'da Evkaf-ı Hümâyün Nezareti'nin kurulmasıyla vakıf gelirlerinin devlet hazinesine alınması medrese ve banilerin gelirlerini azaltmış bu durum da yeni medrese inşaları ve masrafların karşılanmasını zorlaştırmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra da 1924 tarihli Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile bütün medreseler kapatılmıştır (İpşirli, 2003).

Şekil 25. Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medrese ve Camii, Samsun, (Photo Terekki, 1929)

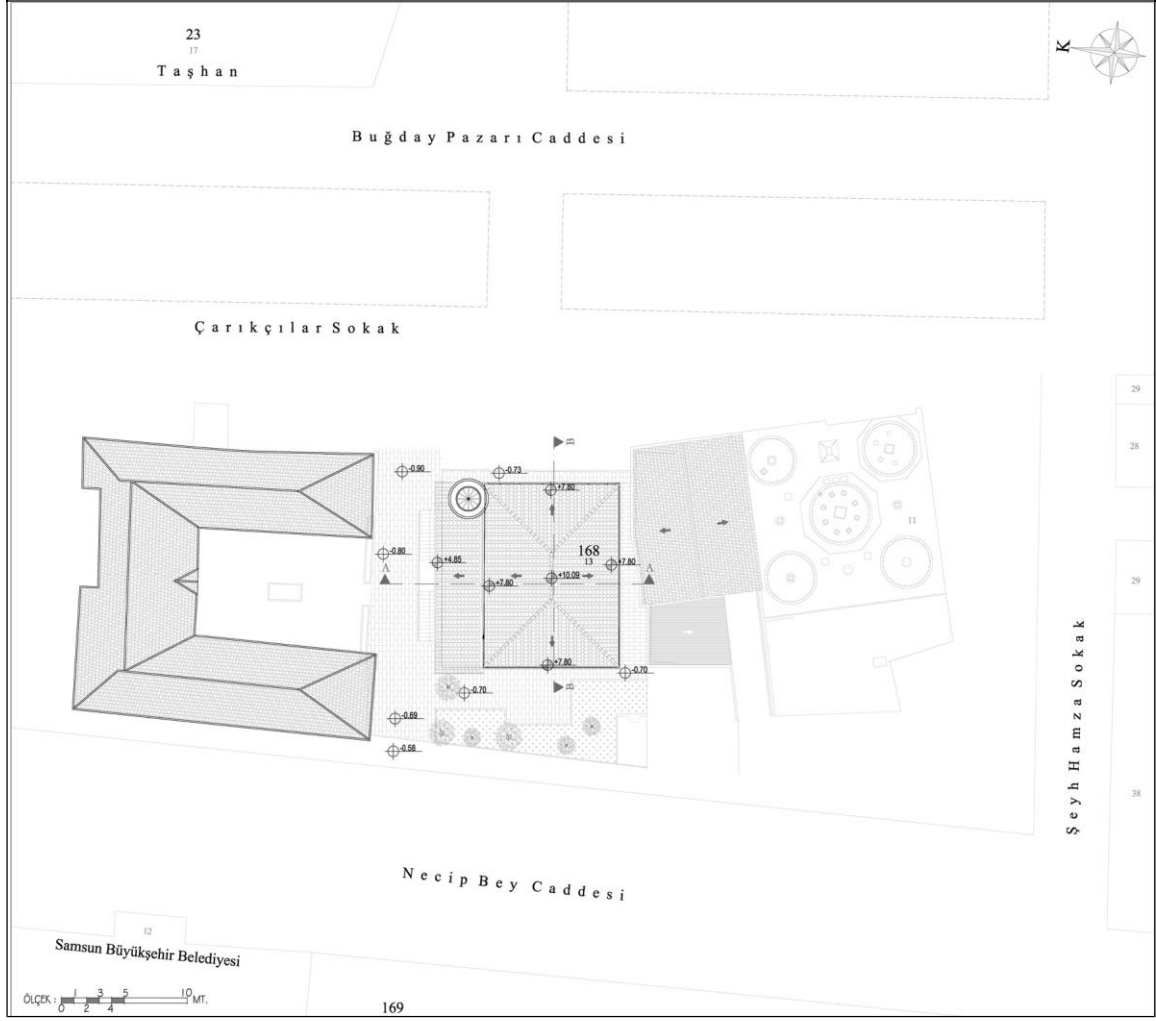
Hazinedarzâde ailesine mensup birçok vakıf kurucusu da Osmanlı vakıf geleneğine uygun olarak ihtiyaç duyulan yerlerde çok sayıda medrese inşası gerçekleştirmiştir. Eğitim alanında birçok imar faaliyetinde bulunan ve bölgenin kültürel gelişimine önemli katkılar sağlayan Hazinedârzade Süleyman Paşa'nın eğitim alanında inşa ettirdiği önemli yapılardan biri bugün Samsun merkezde Saathane Meydanı'nda yer alan Süleyman Paşa Medresesi'dir. Geç dönem Osmanlı medrese örneklerinden olan yapı, yakınındaki Medrese Camii, Taşhan, Şifa Hamamı ve Eski Belediye Binası ile ilişkili merkezi bir konumda yer almaktadır.

İnşa tarihi net olarak bilinmemekle birlikte vakfiyesindeki 13 Ağustos 1813 tarihinden kısa bir süre önce yapıldığı tahmin edilmektedir. Vakfiyesindeki "müceddiden" ifadesinden anlaşıldığı üzere burada daha önceden var olan ancak yıkılmış medresenin yerine inşa edilmiştir. Yeni inşa edilen Süleyman Paşa Medresesi çeşitli müstemilatları ile birlikte 11 odalı bir yapıdır. Yine vakfiyesindeki ifadelerden Süleyman Paşa'nın vakfi kurduğu yıllarda "Vilayeti Anadolu'da Trabzon valisi ve Canik ve Karahisar-i Şarki muhassılı" olduğu anlaşılmaktadır. Hazinedarzâde Süleyman Paşa Vakfiyesi hakkında Hatt-ı Hümayun¹⁸ olup "İşbu kanun kuvvetindeki vakfiye uyarınca işlem yapılması ve aksine hareket ve cüretten son derece sakınılması..." şeklinde bir padişah fermanı bulunarak korunmaya alınmış olması da önem arz etmektedir (Hazinedarzâde Süleyman Paşa Vakfiyesi, V.G.M.A., Defter No: 733, Sayfa No: 41, Sıra No:21)

Şehrin tarihi dokusunda önemli bir yere sahip olan yapı 1914 yılına kadar medrese olarak kullanılmış, daha sonra üst katı otel alt katı kahvehane olarak işlev görmüştür. Özellikle XIX. yüzyılda eğitim alanında gerçekleştirilen ıslahatlarda medreselerin ihmal edilmesi yapının işlevini kaybetmesinde etkili olmuştur. Daha sonraki yıllarda Vakıflar İdaresine giren bina Vakıflar Bölge Müdürlüğü olarak kullanılmıştır (K.K.A., 1976; Yılmaz ve Gül, 2018). Günümüzde yeni bir restorasyon geçirmiştir.

Ana girişi, yine Süleyman Paşa tarafından inşa ettirilen Medrese Camii'nin bulunduğu yönden olan medrese, "U" şeklinde planı ortak bir avlu oluşturacak şekilde yerleştirildiği Medrese Camii ile bir kompleks görünümü sergilemektedir. Açık avlulu medreseler sınıfına giren Süleyman Paşa Medresesi'nin avlusunun ortasında günümüzde bir havuz yer almaktadır.

¹⁸ Bazı istisnâî haller dışında padişahın bizzat kaleme aldığı Hatt-ı hümayunlar, unvanına, beyaz üzerine ve telhis veya takrir üzerine yazılanlar olmak üzere üç grupta toplanabilir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kütükoğlu, M. S., 1997. "Hatt-ı hümayun", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 16, 485-488.

Şekil 26. Süleyman Paşa Medrese ve Camii restorasyon projesi vaziyet planı, (Vakıflar Samsun Bölge Müdürlüğü, 2016)

Son dönem Osmanlı medreseleri içinde en geç tarihlendirilen eser olan Süleyman Paşa Medresesi'nin yeniden inşa tarihi 1904 senesidir (Özbek, 1994). “U” plan tipine sahip olan bina 10 Teşrin evvel 1325 (M.23 Ekim 1909) tarihli Aks-ı Sadâ dergisinde belirtildiği kadarıyla “Lazeri Kalfa” tarafından yapılmıştır (Sarısakal, 2002). 1904 yılına ait Trabzon Vilayeti Salnamelerinde de yapının geçirdiği onarımlardan söz edilerek restorasyon sonrasına ait bir görsele yer verilmiştir. Bu fotoğrafın yapıya ait en eski tarihli görsel kaynaklardan biri olduğu düşünülmektedir. Hemen karşısında yer alan Medrese Camii'nden çekilen bu fotoğrafta medresenin günümüzde yeni tamamlanan restorasyonu neticesinde, eserin orijinal görünümüyle arasındaki farklılıklar ve benzerlikleri ayırt etmek mümkün olmuştur. Bu fotoğraftan da anlaşıldığı üzere restorasyon sonrasında medresenin cephesinin aslına uygun olarak yeniden yapıldığı görülmektedir. Ancak görselde medresenin avlusunda

yer alan sekizgen plan tipine sahip, üzerinde soğanvari alemler olan, baldaken tarzda inşa edilmiş şadırvan günümüzde mevcut değildir. Yine ana girişin her iki yanında yer alan kubbeli alçak pencerelerin restorasyon sonrası kapı şeklinde düzenlendiği görülmektedir.

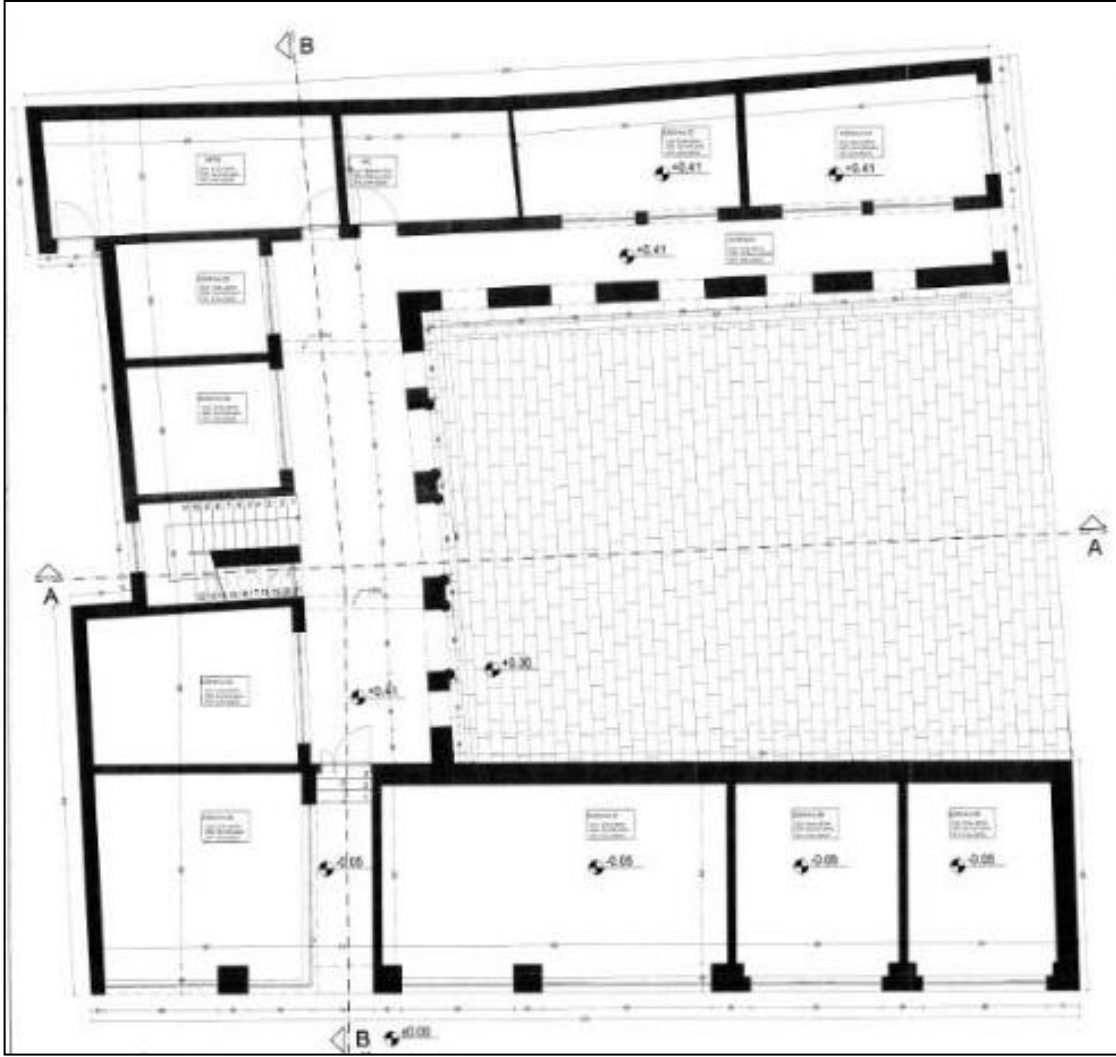

Şekil 27. a. Süleyman Paşa Medresesi, (Trabzon Vilayet Salnamesi, 1904);
b. Günümüzde Süleyman Paşa Medresesi, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Süleyman Paşa Medresesi, mimarisiyle geç dönem Osmanlı Medreseleri ile benzerlik ve farklılıklar göstermektedir. “U” şeklinde plan şeması, dikdörtgen şeklinde şadırvanlı avlusu ve avlu etrafında sıralanmış derslikleriyle klasik medrese mimarisiyle de benzerlikler taşıyan yapı, klasik medreselerin aksine kubbe, tonoz gibi çatı örtülerinin aksine kırma çatılı olarak inşa edilmiş olup çatı kiremit kaplanmıştır.

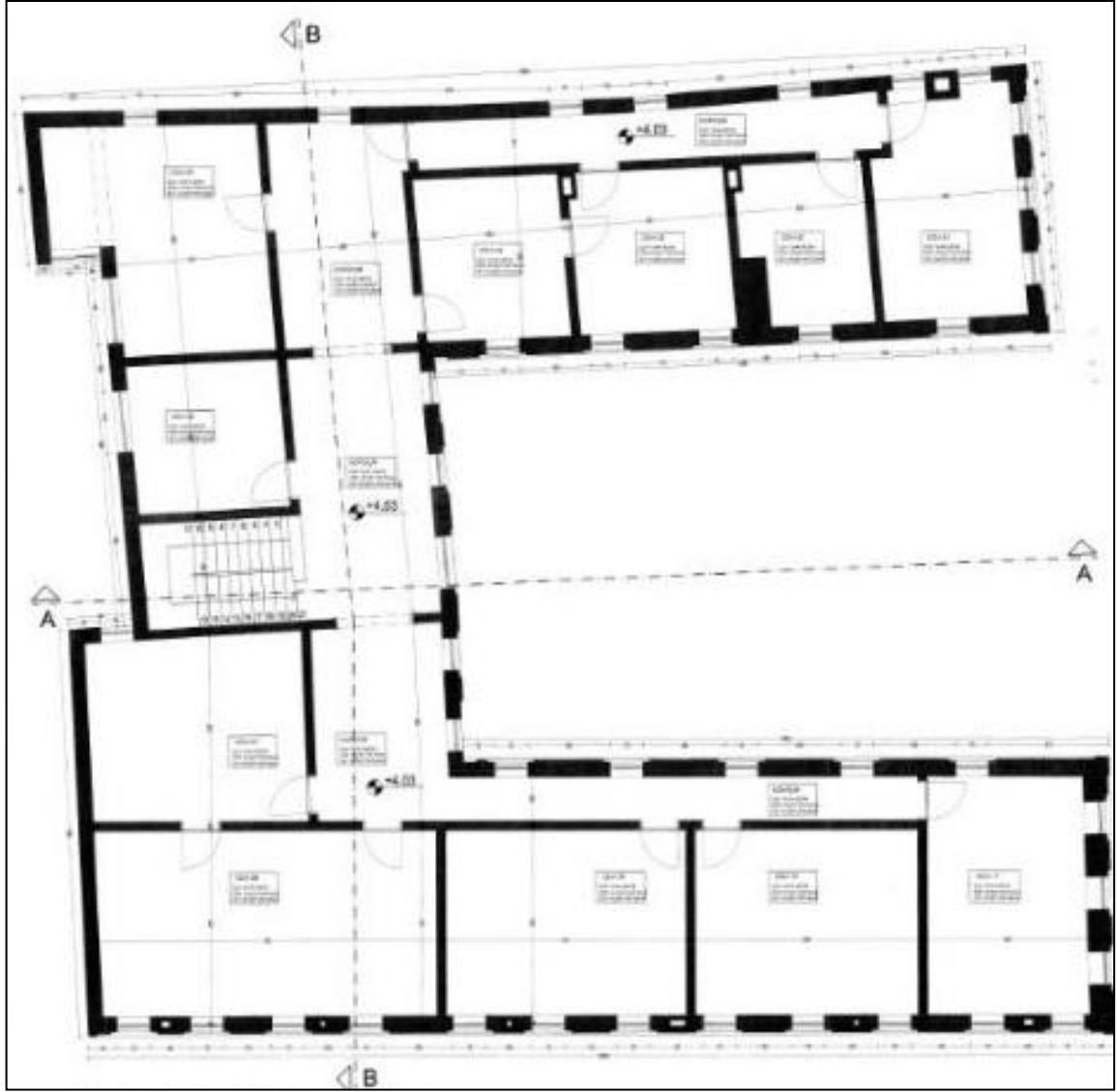
Tuğla malzeme kullanılarak yığma yapı olarak inşa edilen medrese geç dönem Osmanlı Medreselerinin çoğunda olduğu gibi iki katlı olarak yapılmıştır (Duymaz, 2006). 1904 yılına ait Trabzon Vilayeti Salnamesinde yer alan fotoğrafında da görüldüğü üzere, klasik revaklı avlu düzeninin aksine medresenin yalnızca ortada yer alan ve diğer kanatlardan daha geniş olan dershane bölümünde revaklı bir giriş yer almakta, revak bölümü dairesel kemerlerle avluya açılmaktadır. Öğrenci hücrelerinin yer aldığı doğu ve batı kanatlarına ise cephe boyunca taş konsollar üzerine çıkma yapan üst kat ile saçak sağlanmaktadır. Batı kanadındaki odaların avlu içine bakan girişi bulunmamakta, bu odalar sokağa açılmaktadır. 1904 yılına ait görselde de aynı şekilde olduğu görülen bu durum, klasik medrese mimarisinden farklı bir görünüm sergilemektedir. Yapıya ilişkin restitüsyon projelerinde de bu kanadın sokağa cephesi olduğu görülmekle birlikte bugünkünden farklı olarak batı kanadı ile giriş aksı arasında, sokaktan binaya girişin sağlandığı bir koridor göze çarpmaktadır. Sokaktan giriş sağlanan koridor 4 basamakla avlu kotuna bağlanmaktadır. Ayrıca batı kanadına orta akstan geçişin sağlanmaması da bu bölümün ayrı çalıştığını düşündürmektedir. Kesin bir yargıya varılamamakla birlikte batı kanadındaki bu odaların sokağa açılması, ana girişle ilişkili olmaması ve buradan bir koridorla ayrılması bu bölümün medreseden bağımsız dükkân olarak kullanılmış “müştemilat” olabileceğini düşündürmektedir. Osmanlı’da XIX. yüzyıl medreselerinde dükkanların da yer aldığı bilinmesi “müştemilat” ile bu dükkanların ifade edilmiş olabileceği düşüncesini desteklemektedir. Ancak vakfiyede ya da başka bir belgede yer verilmemesi bu duruma temkinli yaklaşmayı gerektirmektedir.

Orta aksından açılı olan doğu kanadında yer alan odalar ise avlu içine açılmakta ve bu alanlara basamaklarla çıkılmaktadır. Geleneksel medrese mimarisinden farklı olarak doğu ve batı kanatlarında revaklı girişlere yer verilmemiştir. Doğu kanadındaki odalar avluya bakan bir koridor ile revaklı giriş bölümüne bağlanmaktadır. Yine restitüsyon projelerinde yapının ana girişinin bulunduğu bölümün arka cephede içe çekilerek yanda bulunan depoya giriş sağlandığı görülmektedir. Ancak günümüzde bu bölüm yer almamakta yapının arka cephesi hafif bir açıyla birleşerek düz devam etmektedir. Restorasyon projelerinde bu duvarın açılı olması, bu boşluğun kapatılmasından ileri gelmektedir. Hiçbir pencere bulunmayan cephede bir tali giriş kapısı bulunmaktadır.

Şekil 28. Hazinedârzade Süleyman Paşa Medresesi restitüsyon projesi zemin kat planı, (Koruma Kurulu Arşivi, 2008)

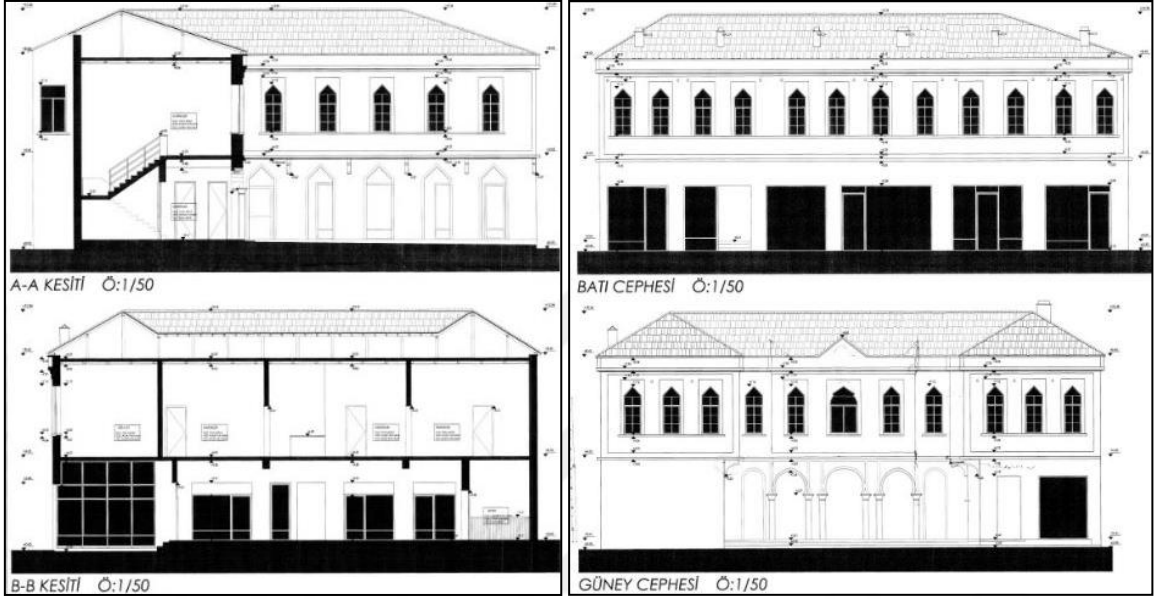
İki katında da farklı plan tipleri görülen medresenin üst katına girişin tam karşısında yer alan iki kollu bir merdivenle çıkılmaktadır. Günümüzde tamamlanan restorasyon ile merdiven orijinal merdivenin sağına üç kollu olarak inşa edilmiştir. Merdivenle geniş bir sofaya çıkılmakta buradan odalara dağılan daha dar bir koridora geçilmektedir. Merdivenin iki yanında yer alan odalar sofaya açılmaktadır. Yapının doğu ve batı kanatları üst katta çıkma yapılarak genişletilmiş, uzun bir koridorla burada bulunan odalara geçiş sağlanmıştır. Alt kattan farklı olarak doğu kanadındaki koridor avlu tarafından değil cephe tarafından verilmiştir.

Şekil 29. Hazinedârzade Süleyman Paşa Medresesi restitüsyon projesi 1. kat planı, (Koruma Kurulu Arşivi, 2008)

Orta aksta yer alan kemerli giriş ve pencereleri dışında bir süslemesi olmayan medrese yalın bir mimariye sahiptir. Cephe boyunca devam eden, doğu ve batı kollarında sokağa da açılan pencereler sivri kemerli olup uzunlamasına dörtgen silmelerle çevrelenmiştir. Neo-klasik akımın etkilerinin de görüldüğü medresede, bu akımın öğelerinden olan üçgen alınlıklar ve yuvarlak kemerlere de yer verilmiştir. Giriş ve iki yanında yer alan dört adet kemerde sütunceler bulunmaktadır. Pencerelerin etrafı dikdörtgen taş sövelerle çevrelenmiştir. İki katta da cephe boyunca silmeler devam etmektedir. İki kat boyunca cephe boyu devam eden pencereler sayesinde yapının iç mekânı oldukça aydınlıktır. Yapının kiremit kaplı çatısı parapetle çevrilmiştir.

Restorasyonu tamamlanan medrese yeniden işlevlendirilmiş, yapının ortasındaki revaklı bölüm ana giriş olarak tasarlanmış, batı kanadına buradan geçiş verilerek sergi birimleri oluşturulmuştur. Medresenin avluya bakan doğu kanadında ise kafeterya bölümü düşünülmüştür. Yapının koridorla geçiş sağlanan odaların bulunduğu üst kat kanatları ise açık ofis birimlerine ayrılmıştır.

Şekil 30. Hazinedârzade Süleyman Paşa Medresesi restitüsyon projesi kesit ve görünüşler, (Koruma Kurulu Arşivi, 2008)

Birçok kez onarım geçirdiği arşiv belgelerinde de kayıtlı olan yapı, 1869 yangınının da çıkış noktasıdır. Samsun'da 1869 yılında Hacı Ömer Efendi'nin müderrislik yaptığı dönemde Süleyman Paşa Medresesi'nin odalarından birinde kalan bir kişinin dikkatsizliği neticesinde Samsun'un en büyük yangını çıkmıştır (Sarı Güven, 2015). Dönemin söndürme yöntemlerinin yetersizliğinin de etkisiyle yangın kısa sürede hızla yayılmış ve yüzlerce ev dükkân ve mağazayı yakarak şehre ağır bir darbe vurmuştur. Yangından kurtardıkları değerli eşyalarını uzak yerlere taşımak zorunda kalan halk bunun yanı sıra yağmalara maruz kalmıştır. (Sarısakal, 2003). Sancak merkezini tamamen zarar uğratan yangın neticesinde halk gıdasız ve evsiz durumda kalmıştır (Erler, 2000). Yangından zarar görenlere merkezi hükümet tarafından çadırlar gönderilerek barınma ihtiyaçları karşılanmıştır (İ.DH.:624/43410, M.1870).

Yangından sonra şehirdeki 1100 civarındaki mesken sayısı büyük oranda azalmış, şehir XX. yüzyıl başlarında kendini toparlayabilmiştir (Yılmaz, 2011). Yangından sonra tamamıyla kül olan şehir, Fransa'dan getirilen bir mimarın hazırladığı şehir planı ile yeniden ihya edilmiştir. Birbirini dik kesen caddeler üzerinde birçok ev ve umumi binalar inşa edilmiş, yangında yok olan camilerde yontma taştan yeniden yapılmıştır (Tuğlacı, 1985).

Yangından sonra Süleyman Paşa Medresesi de birtakım onarımlardan geçirilmiş bu onarım çalışmalarının yapılmasını içeren emirlere Osmanlı arşiv belgelerinde de yer verilmiştir. 25 Rebiü'l-Evvel Sene 320 tarihli belgede Samsun'da Hazinesdarzâde Süleyman Paşa vakfından olan muhterik (yanmış) haldeki medresenin padişahın emriyle giderlerinin vakfından karşılanarak derhal yaptırılması buyurulmuştur. (İ. HUS: 98/21, 1902). Trabzon Vilayet Salnamelerinde de bu onarımdan söz edilmiş, harap haldeki medresenin beraberindeki şadırvan ve su yolları ile birlikte yeniden yaptırıldığı belirtilmiştir (Emiroğlu, 2005).

Şekil 31. a. Samsun Süleyman Paşa Medresesi (Koruma Kurulu Arşivi, 1992),
b. günümüzdeki görünümü, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Daha sonraki dönemlerde Seyyid Abdullah Bey tarafından da iyileştirilen Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medresesi'nde tefsir, hadis, tarih, lügat, mantık ve tıp gibi alanlar başta olmak üzere birçok kaynak kitap da yer almaktadır (Kıran, 2014). Dolayısıyla medresenin döneminin önemli bilgi kaynaklarından biri olduğu, dini eğitimin yanı sıra mantık ve tıp bilimine de önem verilen bir kültür merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

Döneminin önemli eğitim yapılarından olan Süleyman Paşa Medresesi'nin banisi Süleyman Paşa, bu medrese binasında zamanının en gelişmiş fen ve pozitif ilimlerinin en yeni usullerle okutulmasını şart koymuş ve vakfiyesinde bu konu için bölüm ayırmıştır. Süleyman Paşa vakfından, medrese müderrisi, içinde inşa ettiği caminin imamı, hatibi, müezzin, kürsi Şeyhi'nin masraflarının karşılanmasını buyurmuştur. Bu bağlamda müderrise 100 kuruş tahsis edilmiştir (Beşirli, 2006).

Hazinedârzâde Süleyman Paşa oluşturduğu vakfa gelir getirmek üzere çeşitli menkul ve gayr-i menkuller vakfetmiştir. Süleyman Paşa;

30 bin kuruş para, Samsun kasabasında bulunan 26 dolaplı (dükkân) bir bezistan, Bezistan yakınında bir adet attar dükkânı, Taşhan yakınında iki adet çubukçu dükkânı, Gümrük karşısında 3 adet çubukçu dükkânı, Gümrük karşısında bir adet demirci dükkânı, Eski oturduğu evin altındaki iki mağaza bir ahura sahip bir adet kahvehane, Samsun'da yeni çeşme yakınında üst katı 2 oda alt katında bir ahır olan bir adet kahvehane, Samsun'da bir adet un kapanı, Samsun'da çarşı yakınında bir adet attar dükkânı, Çarşamba'da üst katı 2 oda ve alt katında ahır olan bir evle bir kahvehane, Çarşamba'da hamam yakınında bir adet şemhane, Çarşamba'da üst katı iki oda alt katı on adet dükkâna sahip bir kahvehane, Erim Kazası mahkemesi yakınında bir adet boyahane, Terme Duttibi Mahallesi'nde üst katı iki oda alt katı bir ahır bulunan bir adet kahvehane, Terme Akçay Saray Köyü'nde nehir kenarında iki gözlü bir adet su değirmeni ve çeltik dingini, Satılmış kasabası içinde, üst katında yirmi dört oda ve alt katında on seki dükkân ve üç mahzenden oluşan taş ve kâgirden yapılmış bir adet han, Ayvacık kazasında bir adet çiftlik, Kurşunlu çiftliği bitişiğindeki Sarı Pören çiftliği, Bombat çiftliği ve mezarı, Arıcık, Sarı Kinisa, Kürklü ve Pürlüce mezarları, Yine Ayvacık'ta Çiftlik mezarı, Bosça Alan, Emrüd, Ayaklu Alan, Kiras Tepesi mezarları, Erim Kazasında bulunan Ordubaşı çiftliği, Yeni çiftlik ve samanlık mezarı, Ökse kazasındaki Derbent çiftliği, Sarımsak Köyündeki bir adet çiftlik, Derbent çiftliği mülhakatından bir mezra, Ökse kazasında bulunan Hadadi çiftliği, Ökse Kazasında bulunan Sepetli çiftliği, Ökse kazasında Narlı çiftliği değirmeni ile birlikte ve bağlı otuz altı mülk tarlasını vakfetmiştir. (Okudan, 2013).

Süleyman Paşa oluşturduğu vakfın giderlerinin kiraya verilen bu menkul ve gayrimenkullerden alınan parayla tahsis edilmesini, kâtip tarafından vakıf muhasebelerinin tutulup ücretler ödendikten sonra artan paranın kendisine verilmesini şart koymuştur. Ayrıca Süleyman Paşa Medresesi ve Medrese Cami'nin ihtiyaçlarını karşılamak üzere başka kişiler tarafından da çeşitli vakıflar kurulmuştur. Buna göre;

- M. 5 Ekim 1855 tarihli vakfiyesine göre Kırım muhacirlerinden Osman bin Abdulcelil Medrese Camiinde okunmak üzere bir Kuran-ı Kerimi vakfetmiştir.
- Tarihsiz vakfiyeye göre Büyük Oyumca Köyünden Kara Köse Hüseyin zevcesi Fatma Hatun vakfettiği 300 kuruştan elde edilecek gelirle Medrese Camii'nde 3 okka yağ yakılmasını şart koşturmuştur.

• Tarihsiz vakfiyeye göre; Nalbant Yakub Usta vakfettiği dükkânından elde edilecek gelirle üç kıyye revgan alınıp Medrese Camiine verilmesini şart koşturmuştur (Okudan, 2013).

Vakfiyede vakfın giderleri ise şu şekilde sıralanmıştır;

- Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medresesi'nin fen bilimlerinde uzman bir müderrisin atanması ve talebelere fen bilimleri alanında ders vermesi karşılığında 37 akçe,
- Vakfın nezaret görevini yerine getiren görevliye günlük 10 akçe,
- Vakfın yazıcısına günlük 60 akçe,
- Vakfın cibayet (gelirleri toplayan kişi) görevlisine günlük 30 akçe tahsis edilmiştir (Okudan, 2013).

Günümüzde Süleyman Paşa Medresesi ve Medrese Camii'nin restorasyonu yeni tamamlanmış olup, cami işlevini sürdürürken medrese binası henüz aktif olarak kullanılmamaktadır. Geçmiş yıllardaki görselleri incelendiğinde yapının cephesinin çok fazla değişime uğramadığı görülmektedir. Plan şeması itibarıyla açık avlulu medrese özelliği gösteren yapı, inşa edildiği dönemde Samsun şehrinin en önemli eğitim kurumlarından biri olmuştur. Vakfiyelerden de anlaşılacağı üzere Süleyman Paşa, medreseyi yalnızca inşa ettirmekle kalmamış, bakımlarının yapılmasından, çalışanların maaşlarına ve gerekli yeterlilikte olup olmamalarına kadar birçok konuyla da yakından ilgilenmiştir. Süleyman Paşa Vakfına ait olan yapının bakım ve onarımı, banisinin ölümünden sonra da devam ettirilmiştir. Medrese binasının hemen yanında yer alan ve daha eski dönemlerde inşa edilmesine karşın Süleyman Paşa Vakfı'na ait olan Taşhan ve Şifa Hamamı da yeni bir restorasyon geçirmektedir.

2.1.4.4. Samsun Medrese Camii

Medrese Camii, Samsun Büyükşehir Belediye Binası karşısında Süleyman Paşa Medresesi'nin bitişiğinde yer almaktadır. Medrese Camii de 1813 tarihli vakfiyesinden anlaşıldığı üzere, Süleyman Paşa tarafından yaptırılmıştır (Hazine Darzâde Süleyman Paşa Vakfiyesi, V.G.M.A., Defter No: 733, Sayfa No: 41, Sıra No:21). Karşısında yer alan Süleyman Paşa Medresesi ve hamamla bir kompleks görünümü kazanan cami de medrese ile yeni bir restorasyondan geçirilmiştir. İki katlı olarak inşa edilen Medrese Camii'nin ilk katı yığma taş ikinci katı ise ahşap karkas sistemle inşa edilmiştir (Köse, 2014).

Şekil 32. Samsun Süleyman Paşa Medrese ve Camii, (Yavru, M., Arşivi, 2020)

Kiremit kaplı çatıya sahip olan caminin kemerli giriş kapısı ve yine kemerli pencereleri dışında bir süslemesi bulunmamaktadır. Dış cephe aslına uygun olarak ve yanındaki medreseyle bütünlük sağlayacak şekilde beyaza boyanmıştır. Ayrıca caminin sonradan yapılan betonarme minaresi de aslına uygun olarak restore edilmiş ve sivri külah yerine soğanvari bir külah yerleştirilmiştir. Zemin kat pencereleri kare şeklinde ve sade bir görünüm sergilemekte olup harim katındaki pencereler tüm kat boyunca ve üç cephede devam eden büyük kemerli pencerelerdir. Kadınlar mahfili katına denk gelen pencereler ise küçük ve yine kemerlidir.

Şekil 33. Samsun Medrese Camii restitüsyon projesi kuzey ve batı cepheleri, (Koruma Kurulu Arşivi, 2008); Samsun Medrese Camii ve çeşme (sağda), (Yavru, M., Arşivi, 2020)

Yapının 2008 yılında çizilen restitüsyon projesine ait kat planlarında da görüldüğü üzere bodrum katta merdivenin alt kısmından girilen bölümde de son cemaat mahalli ve harim yer almaktadır. Yapının çift kollu merdivenle çıkılan zemin katında da yine bir son cemaat mahalli ve harim bulunmaktadır. Caminin iç kısmı oldukça aydınlık olup, tavanı yerel mimariye uygun olarak ahşap çatalı tavandır. Girişin solundaki merdivenle çıkılan kadınlar mahfili, ahşap dikmelerle taşınmakta ve dairesel bir çıkma yapmaktadır. Mahfil katın döşemesi ahşap kirişli döşemedir. Orijinal olmayan minber ve kürsü ahşaptandır. Caminin dairesel mihrabı oldukça sade bir görünüm sergilemekte olup, niş ve kavsara kısımlarında yeşil tonlarda boyamalar yapılmıştır. Mihrabın çerçeve kısmı ise bitkisel bezemelerle süslenmiştir.

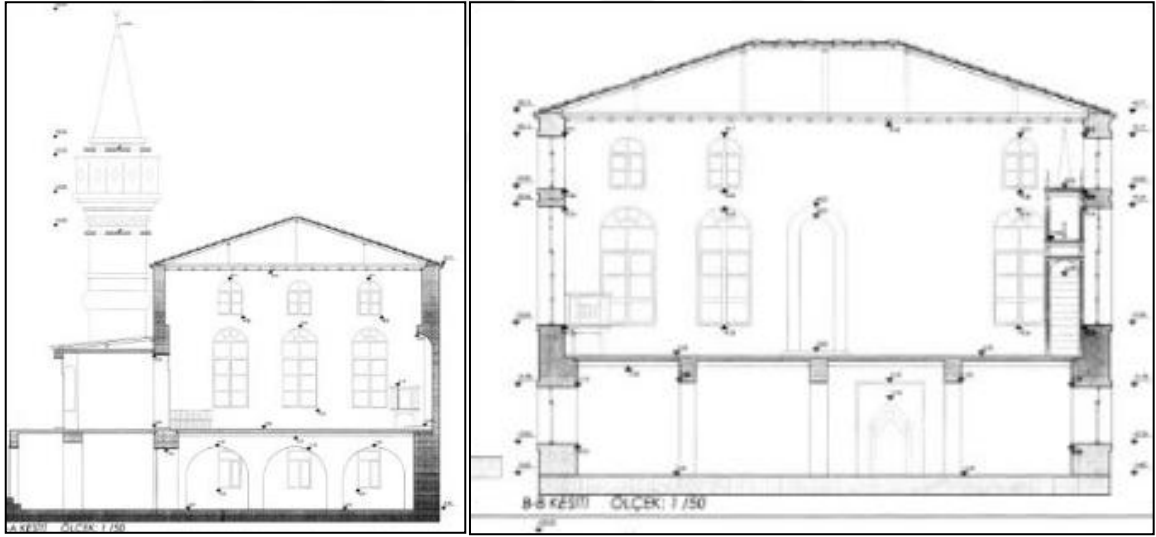

Şekil 34. Medrese Camii restitüsyon projesi bodrum kat ve zemin kat planı, (Koruma Kurulu Arşivi, 2008)

Osmanlı arşivlerinde yer alan belgelerden de anlaşıldığı üzere Süleyman Paşa vakfına ait olan cami ilk olarak mescit şeklinde inşa edilmiş olup, halkın ihtiyaçlarını karşılayamaması neticesinde padişahın da izniyle camiye çevrilmiş ve minber eklenerek Cuma ve bayram namazlarının kılınmasına izin verilmiştir (HAT: 1552 /37).

Cami ve medrese 1863 yılında da bir tamirat geçirmiştir (A.MKT.MHM: 761 / 62). Tanzimat'ın getirdiği yenilikleri uygulamaya koyan Osmanlı yönetimi 1840 yılından

itibaren Rumeli ve Anadolu'ya teftiş heyetleri göndermiştir. Bu bağlamda 1863 yılında Canik sancağına gelen Ali Rıza Efendi, bölgede artan ihtiyaçları cevaplayacak şekilde birçok caminin onarılması ve büyütülmesi, yeni camiler inşa edilmesi görevi üstlenmiştir. Bir kısmı vakıfları tarafından, vakfı olmayanlar ise servet sahipleri tarafından tamir edilen bu camilerden ilki Hazinedârzade Süleyman Paşa Vakfına ait Medrese Camii'dir. Müftü Said Efendi tarafından her sabah Buhari-i Şerif okutulan cami, yaklaşık üç misli büyütülmüş, caminin sağ tarafına eski mimarisine uygun yeni bir kubbe daha ilave edilerek son cemaat mahalli genişletilmiştir. Camiye ek olarak bitişiğindeki Süleyman Paşa Medresesi ve şadırvanı da tamir edilmiştir. Yaklaşık 60.390 kuruşluk harcama yapılan tadilat masrafı vakfın mütevellisi olan Abdülhamid Bey tarafından karşılanmıştır (Serbestoğlu, 2014). Bu tadilat işleminde mimar kalfası Yorgi Efendi görevlendirilmiştir (S.Ş.S., 7B-4/56, No: 1746/10, s.58, M.1857-1863).¹⁹

Şekil 35. Medrese Camii restitüsyon projesi kesitler, (Koruma Kurulu Arşivi, 2008)

1869 yılında Süleyman Paşa Medresesi'nde başlayan “*Büyük Samsun Yangını*”nda cami de büyük hasar görmüş, tadilat geçirmiştir. Osmanlı arşivlerinde yer alan belgeye göre yanmış haldeki Samsun Süleyman Paşa Camii'nin yeniden inşası için gerekli keşif işlemleri yapılarak, tadilat masrafının bir kısmının vakıf tarafından bir kısmının ise hazine tarafından

¹⁹ Samsun Şer'iyye Sicillerinden aktaran Güneş, M., 2015. 1764/10 No'lu Samsun Şer'iyye Sicil Defterlerinin (Vr.1'a-30b) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 58, (S.Ş.S. 20A-1/160, No:1764/10. s.58, M. 1857-1863).

karşılanmasına karar verilmiştir (İ. EV: 21 / 36, Fî 18 Şevval Sene 316). 1938 yılında yapılan kayıtlarda cami, Süleyman Paşa Vakfı adına kaydedilmiş, 1949 yılında da 467,5 metrekare olarak tescillenmiştir (Köse, 2014).

1869 yılındaki büyük Samsun yangını ve 1943 depreminde zarar gören yapı yeniden inşa edilmiştir. Yıkılan minaresi yerine sonradan betonarme minarenin yanı sıra, caminin ön kısmında mahfil katına bitişik betonarme ek bir yapı yapılmıştır (Samsun K.T.V.K.K. Arşivi, 2020). Şekil 36. da görüldüğü üzere 2008 tarihli fotoğrafta cami orijinal halinden uzak bir görünüm sergilemektedir. Ancak günümüzde geçirdiği restorasyon ile bu muhdes ek yıkılmış ve merdivenlerle çıkılan kemerli giriş ve pencerelerin bulunduğu son cemaat mahalli eklenmiştir.

Şekil 36. Medrese Camii 2008 yılı ve günümüzdeki görünümü, (Koruma Kurulu Arşivi, 2008; Yavru, M. Arşivi, 2020)

Medrese Camii giderleri vakfiyesinde şu şekilde sıralanmıştır;

- Samsun’da Yekta Hamamı yanında inşa ettikleri cami için (medrese cami) bir imam atanması, beş vakit namaz, Cuma namazı ve bayram namazlarını kıldırması ve bunun karşılığında günlük 33 (otuz üç) akçe alması,
- Yine medrese caminde ulemadan bir kişinin vaiz olarak atanıp, Cuma namazı kılındıktan sonra orda bulunan Müslümanlara vaaz vermesi ve bunun karşılığında günlük 13 (on üç) akçe alması,

- Pazartesi ve cuma günleri Nakşibendi tarikatına mensup bir şeyh ve yedi kişiyle akşam namazından sonra medrese caminde akşam namazına müteakip hatm-i haccan etmesi ve karşılığında yedi kişi dâhil olmak üzere 32 (otuz iki) akçe alması,
- Yine medrese caminde hoş sedalı birisi müezzin olması ve karşılığında 13 (on üç) akçe günlük alması,
- Bir hafızın Cuma namazından önce Kuran okuması ve hatim yapması karşılığında günlük 8 (sekiz) akçe alması,
- Caminin günlük temizliğini yapmak üzere bir kişinin günlük 8 (sekiz) akçe karşılığında çalıştırılması,
- Caminin aydınlatma işlerini yapmak üzere bir kayyım atanması ve günlük 5 (beş) akçe verilmesi,
- Yine vakfettikleri menkul ve gayr-i menkul gelirlerinden caminin ve minarenin aydınlatılması için her yıl 50 vukuye zeytinyağı alınması ve otuz vukuyiye bal mumu alınması, (Hazinedârzâde Süleyman Paşa Vakfiyesi, S.Ş.S., No:3171, s. 72-78, H. 15 B 1228).²⁰ Süleyman Paşa'nın vakfiyesinde de belirtildiği üzere inşa edilen bu kurumlardaki çalışanların ücretleri, caminin bakım ve onarım masrafları, aydınlatılması, temizliğinin yapılması gibi giderler vakıf tarafından karşılanmaktadır.

Şekil 37. Samsun Medrese Camii iç görünüm, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

²⁰ Samsun Şer'iyye Sicillerinden aktaran Okudan, M., 2013. Vakfiyelere göre Osmanlı döneminde Samsun'da vakıflar, Doktora Tezi, On dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

Cami'ye Süleyman Paşa'nın vakfettiği menkul ve gayrimenkuller dışında gönüllü olmuş kişiler de çeşitli bağışlarla destek olmuştur. Süleyman Paşa Vakfına ait Cami'nin başlıca gelirleri şu şekildedir;

- 1833 tarihinde Said Bey mahallesinden Hanife Hatun kızı Hacı İsbir Hatun, mülk bahçesini 1000 kurusa satmış ve 100 kuruş, (S.S.S., 80-A No:1756).
- 1833 tarihinde aslen Bursalı olan Hacı Çetin İbrahim Ağa'nın zevcesi Fatma Hatun, Medrese Camisi müezzinliğine 100 kuruş, (S.Ş.S., 41-A/1 NO:411756).
- 1830 tarihinde Medrese Camisi müezzini Güdülcü-zâde Hüseyin Hafız Efendi'ye Köprülü Terzi Usta Hasan Ağa, devir-hanlık için 100 kuruş vakfetmiştir (S.Ş.S., 41-A/2, No:1756).²¹

Şekil 38. Samsun Medrese Camii iç görünümü, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

2008 yılına ait görsellerde caminin batı cephesinde yer alan çeşme günümüzde yeni yerine taşınmıştır. Koruma kurulu arşivinde Süleyman Paşa vakfına ait olduğu belirtilen yapının inşa tarihi ve kim tarafından inşa edildiğine dair bir bilgi yer almamaktadır. Yalak kısmı kurnayı andıran çeşmenin üst kısmı kademeli mermer ile sonlanmış olup her iki üst köşesinde dairesel heykelcikler yer almaktadır. İki yanında yuvarlak sütunlar yer alan çeşmenin alınlık kısmında tuğra bulunmaktadır.

²¹ Samsun Şer'iyye Sicillerinden aktaran Beşirli, M., (2006). 19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri, Geçmişten Geleceğe Samsun, 473-499.

Şekil 39. Süleyman Paşa vakfına ait çeşme, (Koruma Kurulu arşivi, 2008)

2.1.4.5. Samsun Hazinedarzâde Süleyman Paşa Mektebi

Mektepler, Osmanlı Devleti'nde genellikle 5-6 yaşlarındaki çocukların eğitimini yürüten, öğrencilerin medreseye devam etmesine olanak sağlayan kurumlardır. Devletin müdahalesinin bulunmadığı mektepler, vakıflardan aldıkları güçle hizmet vermişlerdir. Genellikle her mahallede bulunan cami içinde veya camiye bitişik olabileceği gibi sokakların kesiştiği merkezi bir konumda ayrı bir yapı olarak veya külliye içinde de inşa edilebilmektedir (Okudan, 2013).

Mekteplerde çalışan kişilerde vakıf kurucusunun da isteğine bağlı olarak birtakım özellikler olması beklenmiştir. Örneğin Süleyman Paşa vakfiyesinde öğrencilere ders verecek muallimin ulemadan olmasını şart koymuştur (Hazinedârzade Süleyman Paşa Vakfiyesi, S.Ş.S., No: 3171, s. 72-78, H. 15 B 1228). Ayrıca mekteplerde kapıcı unvanıyla çalışan görevliler olduğu, bu görevlilerin mektebin faaliyette olduğu günlerde okulu açma ve kapama görevi olduğu anlaşılmaktadır (Hazinedarzâde Süleyman Paşa Vakfiyesi, S.Ş.S., No: 3171, s. 72-78, H. 15 B 1228).

Süleyman Paşa Mektebi ile ilgili vakfiyesinde de çok fazla bilgi olmamakla birlikte, Samsun Kalesi'nin derununda çeşitli müştemilatlarla birlikte inşa edildiği yazmaktadır.

1757/3 numaralı Samsun Şer'iyye siciline kaydedilen bir belgede de Yukarı Kale kapısında bulunan Molla Fahrüddin Zaviyesi'nin bulunduğu alanda Hazine-darzâde Süleyman Paşa'nın yeniden bir mektep inşa ettiği belirtilmektedir (Kıran, 2014). Yine “*Samsun suru dâhilinde, Yukarı kapısında bulunan Süleyman Paşa'nın yaptırdığı mektebin hocası Sadullah Efendi'nin maaşının arttırılması*” isteğine ilişkin düzenlenmiş belgeden de mektebin yeri hakkında bilgi edinmek mümkündür (Kaleli, 2015). 1856 yılına ait Samsun şehir haritasında dönemin yapıları belirtilmiş ancak mektebin adı zikredilmemiştir. Ancak harita üzerinden bir değerlendirme yapmak gerekirse, belirtilen iki kale kapısından güneyde yer alan kapının Yukarı Kale kapısı olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla mektebin yerinin de bu kapının yakınlarında olması muhtemeldir.

Şekil 40. Süleyman Paşa Mektebi'nin muhtemel yeri, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri Osmanlı Arşivi, P.L.K.P./810, M. 1856)

Hazine-darzâde Süleyman Paşa tarafından yaptırılan mektep günümüzde mevcut değildir. Banisi Süleyman Paşa, çocuklara Kur'an-ı Kerim öğretmesi karşılığında mektebe atanacak muallime 18 akçe günlük verilmesini şart koşmuştur. (Okudan, 2013). Zaviye ve mektebin gelirleri, kasabaya bağlı köy mezralarının mahsulünden alınan aşardan

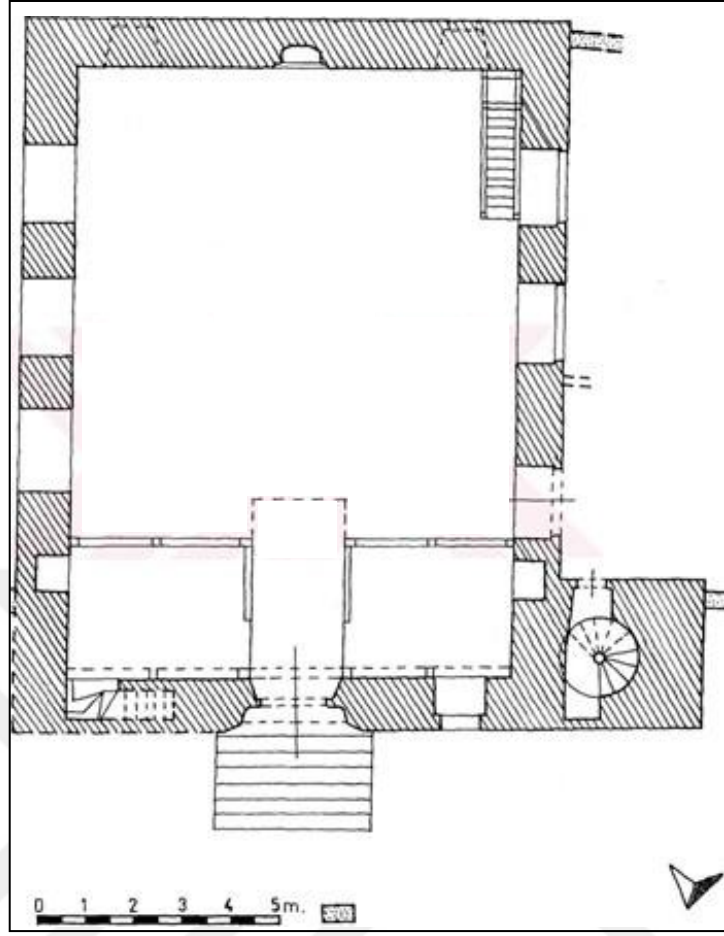
karşılanmaktadır. (S.Ş.S, 21-A/19, No:1757/3, s.28, H. 1260 – 1285, M.1845- 1870).²² Bu bağlamda, Koşumlu, Kıran ve Badırlı köylerinin üçte bir malikâne aşarının Monla Fahrüddin zaviyesi zaviyedarları ile sıbyan muallimleri arasında eşit paylaşımına karar verilmiştir. (Beşirli, 2006).

2.1.4.6. Samsun Pazar Camii

Pazar Camii, bugün Samsun ili, Pazar Mahallesi, Pazar Camii Sokak'ta yer almaktadır. Hazinedarzâde Süleyman Paşa Vakfından olan cami, XV. yüzyılda İlhanlılar Döneminde yapılmıştır (Samsun K.T.V.K.K., 2020). Orijinal kitabesi bulunmayan caminin orijinal kitabeliği içine sonradan koyulan levhada “Pazar Camii Şerifi Miladi 1380” yazmaktadır. Yerli bazı kaynaklar günümüzde mevcut olan yapının İlhanlı döneminden kalma olup, 1819 yılında tamirat geçirdiğini yazmaktadır. Bir başka görüşte ise yapının 1819 yılında Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından yaptırıldığına yer verilmektedir. Ancak 15 Cemaziyel-Evvel 1228 / M. 16 Mayıs 1813 tarihli bir vakfiyede, yapının 1809-1813 yılları arasında Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından inşa ettirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yapının mimari özellikleri de XIX. yüzyıla uygun düşmektedir. (Bayraktar, 2005). Yine 1224 tarihli bir başka belgede Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın oğlu ve mütevellisi olan Osman Paşa'nın, Pazar Camii'nin müezzinliğinden bahsederken kullandığı “...*pederim cennet mekân Süleyman Paşa Efendimizin müceddeden inşa eylediği Pazar Cami-i Şerifi...*” şeklindeki ifadesi de Cami'nin Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından tekrar inşa edildiğini göstermektedir (Okudan, 2013).

Dikdörtgen plana sahip olan cami, içten düz tavanlı, dıştan ise dört omuzlu çatı olarak görünmektedir. Girişi kuzey cephesinden taç kapı ile sağlanan caminin son cemaat yeri bulunmamaktadır. Giriş olan kuzey cephesine merdivenlerle çıkılmaktadır. Yapının ana giriş kapısı basık kemer şeklinde düzenlenmiş, iki kat boyunca devam eden sütuncelerle çevrilmiştir. Sütunce başlıkları her iki katta da bitkisel motiflerle süslenmiştir. Kapının hemen üstünde kitabe nişi yer almakta onun hemen üstünde ise kadınlar mahfili katına denk gelen küçük bir pencere bulunmaktadır.

²² Samsun Şer'iyye Sicillerinden aktaran Kıran, M., 2014. 1757/3 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, (S.Ş.S, 21-A/19, No:1757/3, s.28, H. 1260 – 1285, M.1845- 1870).

Şekil 41. Samsun Pazar Camii planı, (Bayraktar, 2005)

Moloz taş duvardan yapılmış olan cami, bodrum üzeri tek katlıdır. Cami, doğu cephesinde ve kible yönünde bitişik binalarla sınırlandırılmıştır. Batı yönüne ise daha sonradan, üç kapı ile girilen bir bölüm ve şadırvanı olan bir avlu eklenmiştir. Binanın sivri kemerli pencerelerinden kuzey tarafında yer alanlar bitişik nizam binalar nedeniyle görülememektedir.

Doğu ve batı yönde açılan pencerelerle aydınlanması sağlanan harimin orijinallliği büyük ölçüde kaybolmuştur. Harim tavanının orta bölümü dört kademe olarak yükseltilmiştir. Kuzey cephesinde ahşap dikmelerle taşınan ortası dairesel olarak çıkma yapmış olan kadınlar mahfili yer almakta olup bu bölüme kuzeydoğuda, duvar içinde yer alan merdivenle çıkılmaktadır.

Şekil 42. Samsun Pazar Camii kuzey girişi ve batı cephesine sonradan eklenen şadırvanlı avlu, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Beş köşeli niş ve kemerli kavsaradan meydana gelen ahşap mihrabın üstünde kitabesi yer almaktadır. Mihrabın ahşap çerçevesi, geometrik desenli süslemeler bezenmiştir. Mihrabın hemen sağında yer alan sonradan eklenmiş minber de ahşaptan yapılmış olup, yine geometrik desenlerle süslenmiştir. Mihrabın solundaki kürsü de sonradan eklenmiş olup ahşaptır.

Cami zaman zaman bazı onarımlardan geçmiştir. 1863 yılında Anadolu'yu teftişi sırasında Canik Sancağına gelen Ali Rıza Paşa da Pazar Cami'nin kule şeklindeki harap minarelerini yeniden yaptırmıştır (Serbestoğlu, 2014). Yine 1939 depreminde tamamen yıkılan ve Cami'nin üzerine devrilen minare yeniden yapılmış, hasar gören yerler onarılmıştır. Cumhuriyet döneminde vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından da onarımdan geçirilen Pazar Camii'nin 1938 yılında Süleyman Paşa Vakfı adına tapu kaydı yapılmış ve 1948 yılında 370,25 metrekare olarak vakfa kaydı yenilenmiştir. Halen bu statüde varlığını sürdürmektedir (Köse, 2014).

Şekil 43. Samsun Pazar Camii iç görünümü, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 733 numaralı defterin 43. sırasında kayıtlı bulunan Hazine Darzâde Süleyman Paşa'nın vakfiyesinde; “Bezzaz Camii Şerifi” olarak adı geçen yapı, yalnızca vakfın inşa ettirdiği bir yapı olarak değil, vakfın çeşitli vakıflar bağışladığı bir yapı olarak geçmektedir (Bayraktar, 2005).

Bu bağlamda Pazar Camii'nin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak adına 1833 tarihinden 1909 tarihine kadar dokuz adet vakıf kurulmuştur. Bu vakıflar ve başlıca şartları şu şekildedir;

- 1833 tarihinde Said Bey mahallesinden Hanife Hatun kızı Hacı İsbir Hatun, mülk bahçesini 1000 kurusa satmış, 100 kuruşu Pazar Camisi'ne, yine diğer bir 100 kuruşu her yıl camide kandillerde yakılmak için yağ, diğer 100 kuruşu da her yıl camide hatm-i şerif okunması şartıyla vakfetmiştir.
- 1833 tarihinde aslen Bursalı olan Hacı Çetin İbrahim Ağa'nın eşi Fatma Hatun, Pazar Camisi müezzinliğine 100 kuruş vakfetmiştir.
- 1851 tarihinde Pazar mahallesinden Hüseyin kızı Kezban Hatun, hayatında malından 1000 kuruş vakfederek, nemasından Pazar Camii'ne beş adet kandil yapılması ve iki hatim okunmasını şart koymuştur.
- 1856 tarihinde Pazar mahallesinden Ali kızı Zeynep Hatun, vakfettiği 1000 kuruş ve ribhli olan 100 kuruş olmak üzere toplam 1100 kuruşun üçte biri ile Pazar Camisi'nde yılda bir hatim okunmasını ve bir kandil yakılmasını koymuştur.

- 1861 tarihinde Pazar mahallesinden Osman oğlu Hacı Saban mülkünden 1200kuruş vakfederek, paranın işletilmesiyle bir adet kandilin Pazar Camisi'nde yakılmasını şart koşmuştur.
- Hasan Kethüdazâde müteveffa Mehmed Ağa, evinin bitişiğindeki bir semerci dükkânını vakfetmiş, dükkânın geliri ile Pazar Camisi'nde bulunan türbe ziyaret olundukça senede bir mevlid-i şerif okunmasını ve camide öd ağacı yakılmasını, şerbet içilmesini ve mevlit okuyanlara sarf edilmesini şart koşmuştur (Beşirli, 2006).

2.1.4.7. Samsun Süleyman Paşa Bedesteni

Kitabesi olmadığından inşa tarihi net olarak belirlenemeyen yapı, Osmanlı Arşivi'nde yer alan çeşitli belgelerde Hazine-darzâde Süleyman Paşa'nın vakfı olarak görünmektedir (A.MKT.MHM; 273/78, H-02-03-1280/ M. 1863). Bu durum yapının Hazine-darzâde Süleyman Paşa tarafından inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Duymaz (2006)'ın da çalışmasında yapının geç dönem Osmanlı eseri olduğunu belirtmesine karşın, 1785 yılına ait bir belgede yapının adının geçmesi daha önce yapıldığı ve Süleyman Paşa tarafından satın alınarak vakfedilmiş olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır (Bayraktar, 2007). Süleyman Paşa tarafından inşa ettirildiğine dair kesin bir yargıya ulaşılamamakla birlikte, Süleyman Paşa vakfına ait olması ve ailenin imar faaliyetlerinin anlaşılabilmesi adına önem arz etmesi yapının çalışma kapsamında ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Eski tarihlerden beri var olan yapı günümüze kadar geçirdiği onarımlar ve değişimlerle bugünkü halini almıştır. Yine 1800 yılına ait Samsun Şer'iyye Sicillerinde de yapıdan söz edilmekte, tüccarların tüm ekonomik alışverişlerinin bedesten çevresinde yoğunlaştığı aktarılmaktadır (S.Ş.S., 6-A/1, No: 1755, H. 1215/ M. 1800; Beşirli, 1993).

Günümüzde halen Samsun'un önemli ticaret merkezlerinden olan Kale Mahallesi, Ziya Gökalp Caddesi'nde yer alan yapı, Osmanlı arşiv belgelerinde bedesten olarak nitelendirilmekle birlikte zaman içinde uğradığı değişimler neticesinde arasta²³ halini almıştır. Bedesten, sonradan yapılan bu eklerle uzun bir sokak gibi düzenlenmiş, yapının her iki yanında dükkânlar eklenerek günümüzdeki haline gelmiştir.

²³ Benzer ürünlerin satışını yapan dükkânların düzenli biçimde karşılıklı birer sıra halinde dizilmesiyle ortaya çıkan ticaret merkezidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Çam, N., 1991. "Arasta", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 3, 335- 336.

Sarısakal (2002), çalışmasında yapının bu haline dair bilgiler vermektedir. Şehir içinde yer alan surların sağ tarafında, surlara bitişik inşa edildiğini, sokak şeklindeki yapının her iki yanında olmak üzere toplam 44 adet dükkândan meydana geldiğini ve üzerinin tonoz örtü olduğunu belirtmiş, bazı dükkânların kapıya çevrilerek yapının rahatlatıldığını ve toplam 7 kapısı olduğunu aktarmıştır. Yapının tonoz örtüsü 1910 yılında kaldırılmıştır (Sarısakal, 2002).

Şekil 44. Bedesten ve Samsun Kalesi'nin doğu surları, (Samsun Tarihinden Seçmeler; Mehmet Binali)

İmparatorluğun başkenti İstanbul dışındaki tüm şehirlerde yalnızca bir bedesten yapısı bulunmaktadır. Çarşı esnafının kasalarının ve değerli eşyalarının korunduğu kâgir ve sağlam yapılar olan bedestenler, belirgin biçimleriyle Osmanlı ticaret bölgesinin merkezi konumunda yer almıştır (Tuluk Üstün, 2007). Samsun'da yer alan bedestenin de diğer örnekleriyle benzer biçimde limana yakın bir konumda inşa edildiği görülmektedir. Her etnik grubun farklı mahallelerde oturduğu Samsun şehrinde, bedesten, han, hamam, cami

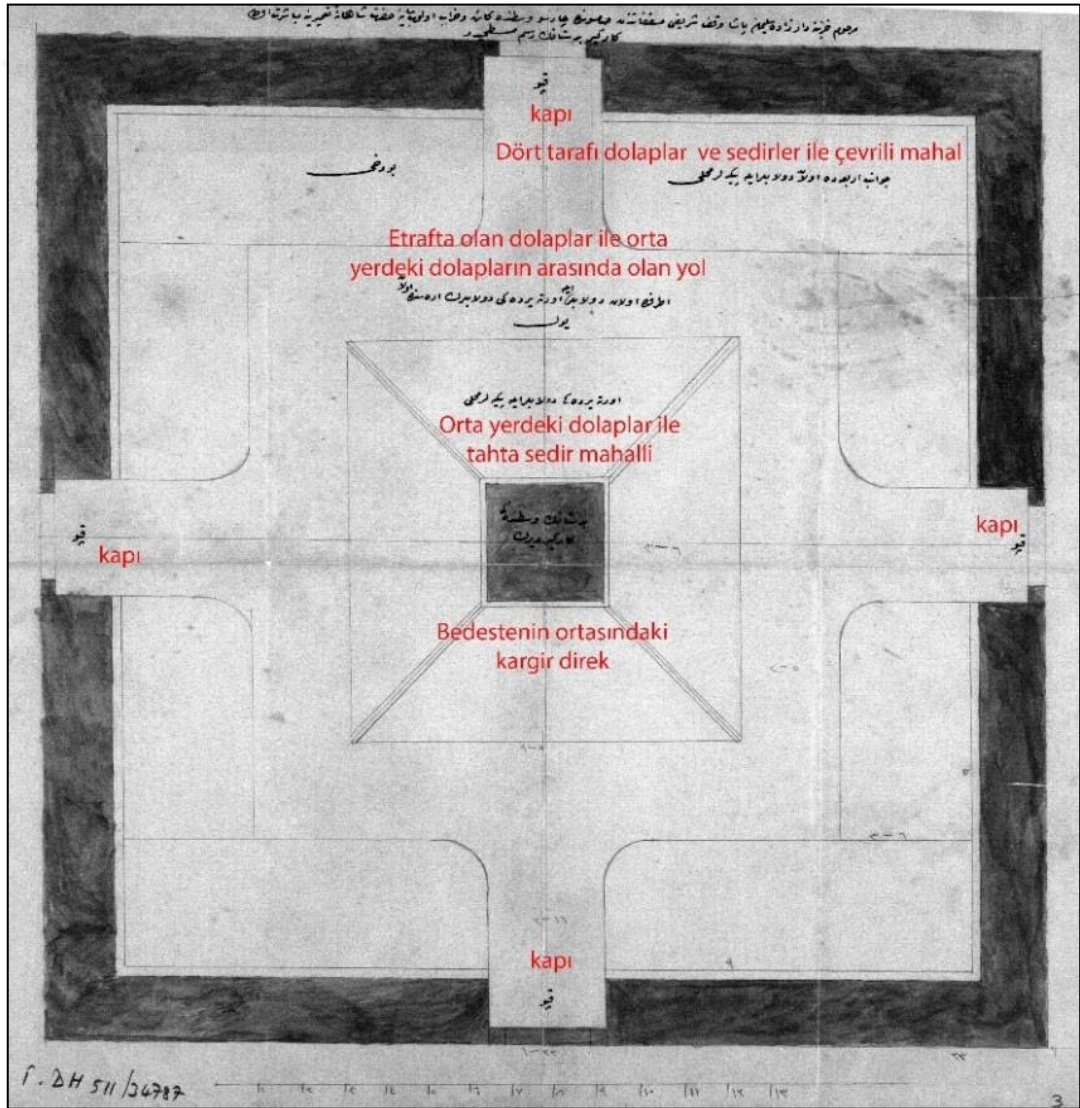
gibi yapılar deniz kıyısında limana yakın bir konumda yer alan Türk mahallesinde kurulmuştur (Öz, 2009).

İdari başarılarının yanı sıra, ticaret ve ekonomi alanında da önemli kazanımlar elde eden Hazine-darzâde Süleyman Paşa'nın böyle kıymetli bir yapıyı da vakfına dahil etmesi önem arz etmektedir. Zira şehrin ticari merkezi olan bedesten, şüphesiz ki Süleyman Paşa'ya önemli kazançlar sağlamıştır. Süleyman Paşa'ya ait vakfiyelerden, bedesten içinde yer alan dükkân gelirlerinin zaman zaman inşa ettirdiği yapılara vakfedildiği anlaşılmaktadır. Samsun'da inşa ettirdiği Süleyman Paşa Medresesi'nin gelirlerinin karşılanması için Samsun'da bulunan 26 dolaplı (dükkân) bezistanı vakfettiği görülmektedir. Yine Hazine-darzâde Abdullah Paşa'nın kızı Ayşe Hanım, Samsun'da inşa ettirdiği mektebin tamir masrafları ve öğretmen maaşının karşılanması için bedestendeki dükkânını vakfetmiştir.

Bedesten yapısına dair en önemli bilgilere Osmanlı Arşiv belgelerinde yer alan çeşitli belgelerden ulaşılmaktadır. “*Samsun'da bazı mahallerin tamiri ve saireye dair Rıza Efendi'nin mektup ve erzak arzı*” başlıklı bir belgede yapının geçirdiğin onarımlardan söz edilmiş ve yapıya ait bir plana yer verilmiştir (İ. DH.; 511/34787, H. 14.02.1280/ M. 1863). Hükümet tarafından müfettişlik vazifesiyle görevlendirilerek 29 Nisan 1863 tarihinde şehre gelen Rıza Efendi, H. 14.02.1280/ M. 29 Temmuz 1863 tarihli aynı belgede yer alan “...mez-kûr bedesten buraya nispetle oldukça muntazam bir bina olarak gerek tamirat mukteziyesine ve gerek resmi nevbet üzere dolaplarının inşasına itina kılınmakta çarşı ve dükkanlar sahipleri tarafından bir muntazam hale konulmakta olduğu...” şeklindeki ifadesinde, yapının çevresine nispetle muazzam bir bina olduğunu aktarmış, çarşı ve dükkan sahipleri tarafından da önemli görülen bir yapı olduğunu belirtmiştir (İ..DH.; 511/34787, H. 14.02.1280/ M. 29 Temmuz 1863).

Bedestenler değerli eşyaların saklandığı bir nevi kasa işlevi gören yapılar olduğundan gerek hırsızlıklar gerekse yangınlara karşı korunaklı inşa edilmiştir. Genellikle kagir inşa edilmekle birlikte sağlam bir yapıya sahip olan bedestenlerin dört cephesinde sağlam demir kapıları ve yüksekte küçük ve az sayıda korunaklı pencereleri bulunmaktadır (Eyice, 1992). Bu bağlamda Samsun bedesteninin de bedesten yapım prensiplerine uygun olarak inşa edildiği görülmektedir. M. 1869 yılında Süleyman Paşa Medresesi'nde çıkan büyük Samsun yangınında halkın bir kısmı değerli eşyalarını bedestene naklederek güvenliğinin sağlandığının bilinmesi bedestenin korunaklı bir yapı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Yine Osmanlı Arşivi'nden edinilen “*Merhum Hazine-darzade Süleyman Paşa vakf-ı şerifi müsakkafatından Samsun'da çarşı vasatında kain ve harap olup saye-i hazret-i şahanede*

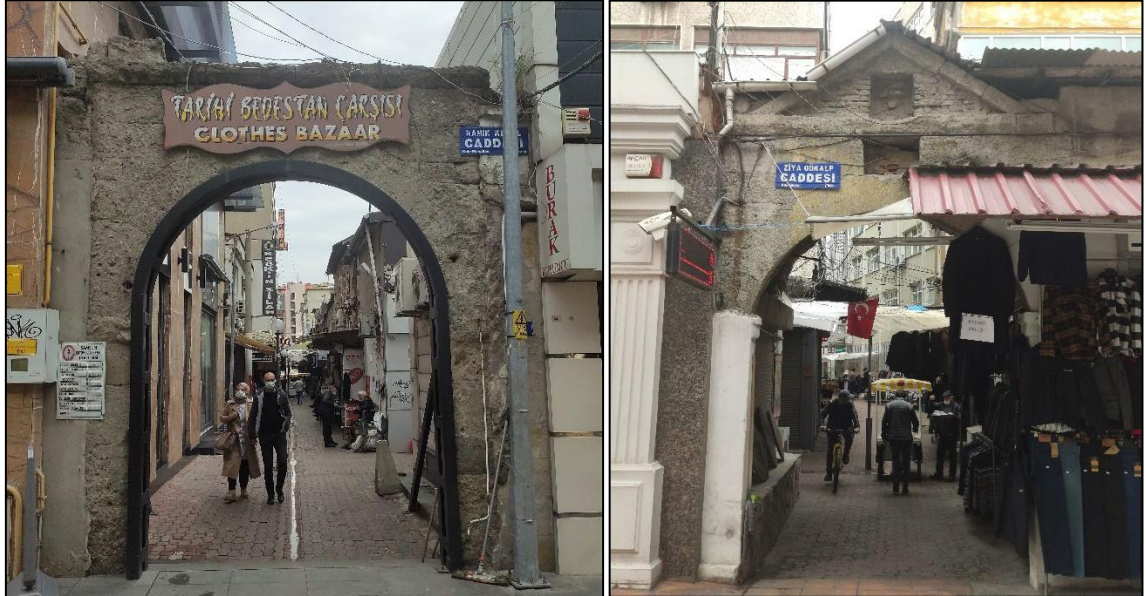
tamirine mübaşeret olunan kâgir bedestenin resm-i musattahıdır” (İ. DH.; 511-34787, H-14-02-1280/ M. 1863) başlıklı belgede Rıza Efendi’nin teftişi esnasında tadilatı yapılan Süleyman Paşa Bedestenine ait çizilen plana yer verilmiştir (Şekil 45). Belgede bedestenin dört kubbeli olduğu ve kagir olarak inşa edildiği aktarılmıştır. Yine planda görüldüğü üzere yapı oldukça kalın taş duvarlarla sağlam ve koruyucu bir şekilde inşa edilmiştir. Yapının ortasında yer olan kagir direk ve duvarların etrafında sedirler ve dolap denilen satış tezgahlarının bulunduğu bedestende dolaplar arasında kalan bölümde ise sirkülasyon alanı oluşturulmuştur.

Şekil 45. Bedesten, (İ. DH.; 511-34787, H-14-02-1280/ M. 1863)

Kareye yakın bir plana sahip olan yapının her cephesinde birer adet kapısı olup, yakın coğrafyada inşa edilmiş Trabzon bedesteni ile benzerlik göstermektedir (Tuluk ve Üstün, 2007). Ana taşıyıcı eleman olan ortada yer alan yer alan kagir direğin kemerler yardımı ile taşıyıcı duvarlara aktarılan yükü taşıdığı düşünülmektedir. Dolayısıyla kemerler arasında kalan boşluklarda ise dört adet kubbe örtü oluşturulduğu sonucuna varılmaktadır.

Süleyman Paşa vakfına ait bedesten günümüze ulaşana kadar çeşitli onarımlar geçirmiştir. Hükümet tarafından müfettişlik vazifesiyle görevlendirilerek 29 Nisan 1863 tarihinde şehre gelen Rıza Efendi, çarşı içinde bulunan dört kubbeli bedestenin harap olduğunu belirtmiş, yapılan keşifler neticesinde 26.500 kuruş masraf belirlenmiştir (Serbestoğlu, 2014). Osmanlı Arşivi'nde yer alan *“Esbak Trabzon valisi Hazinesdarzâde Süleyman Paşa merhumun hayratından derûn-ı kasabada kâin cami-i şerif ile bedestenin ber mucib-i keşif masarif-i vakıası olan seksen altı bin sekiz yüz doksan beş kuruş merhum müşarünileyhin hafidi ve vakfının mütevellisi izzetli Abdülhamid Bey tarafından tesviye ve i'tâ olunmak üzere tevsi' ve tamirine...”* şeklindeki belgede belirtildiği üzere bedestenin tadilatı vakfin mütevellisi Abdülhamid Bey tarafından karşılanmış, içinde bulunan kiracılara da ceviz ağacından dolaplar inşa edilmiştir (A.MKT.MHM.; 761/62, H-05-02-1280/ M. 1863).

Şekil 46. Samsun Süleyman Paşa Arastası, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Arasta içinde yer alan binalar genellikle taş ve tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiş olup kırma çatılıdır. Bu yapılar işlevsel olarak farklılıklar göstermelerinin yanı sıra bir, iki ya da üç katlı olmak üzere boyutsal olarak da farklılık arz etmektedirler. Zaman içinde arastadaki mevcut yapılara ek olarak, özgün olmayan çok sayıda yapı da inşa edilmiştir. Yapının günümüzde de mevcut olan doğu ve batı giriş kapıları yuvarlak kemerli olup kesme taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Günümüzde bu kesme taş giriş kapıları, izleri görülen kemerler ve tonozlu bir geçiş hala varlığını sürdürmektedir.

Tarih boyunca uzun bir süre önemini koruyan yapı, sarraflar, antikacılar, gümüşçüler gibi zengin esnafa ev sahipliği yapmış ancak zaman içinde çarşının genişleyerek şehir içine kaymasıyla önemini yitirmiştir. Günümüzde de şehir içinde alışveriş merkezi olarak işlevini sürdürmektedir (Bayraktar, 2007).

Şekil 47. Samsun Süleyman Paşa Arastası, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

2.1.4.8. Çarşamba Hazinedarzâde Süleyman Paşa Külliyesi (Medrese, Camii, Kütüphane ve Mektep)

Külliyeler, ana yapısı cami, ikinci önemli yapısı medrese olan beraberinde kütüphane, mektep, hastane, imaret gibi farklı yapı gruplarının inşa edildiği dini, eğitim ve sosyal işlevleri bir arada barındıran yapı kompleksleridir. Genellikle vakıflar yoluyla inşa edilen ve devamlılığı sağlanan külliyele, kuruldukları bölgeye canlılık getiren, kentsel gelişimi hızlandıran toplumsal merkezlerdir (Günay, 2018). Hazinedarzâde ailesine mensup

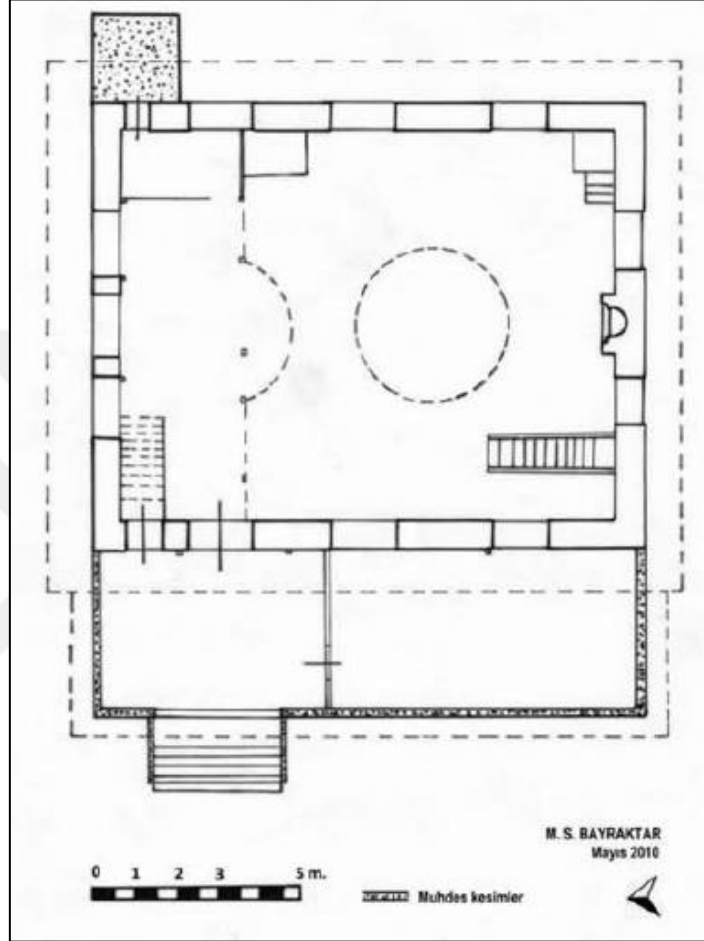
kişiler de kurdukları vakıflar yoluyla külliyeler inşa ettirmiş, bölgenin kalkınmasına önemli katkılar sağlamıştır. Bu yapılardan biri de Çarşamba Hazinedarzâde Süleyman Paşa Külliyesi'dir.

Şekil 48. Çarşamba Süleyman Paşa Camii giriş cephesi, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Samsun'un Çarşamba ilçesi, Hazinedarzâde ailesinin uzun yıllar yaşamını sürdürdüğü ve birçok imar faaliyetinde bulunduğu bölgedir. Ailenin birçok ferdi Çarşamba'da medrese, mektep, cami ve kütüphaneler inşa ettirmiştir. Çarşamba Çay Mahallesi, Naci Şensoy Caddesi'nde yer alan yapı, Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından yeniden inşa edilmiş ve onun ismiyle anılmıştır. Vakfiyesinde belirtilen "...yine kasaba-i mezkûrredde Çay nâm mahalde yine kendi mülk arsaları üzerine müceddiden bina ve ihya buyurdıkları bir bâb câmi '-i şerîf..." şeklindeki ifade belirtildiği üzere burada eski ve yıkılmış bir cami olduğu, Süleyman Paşa'nın buraya kendi parasıyla yeni bir cami inşa ettirdiği anlaşılmaktadır (Okudan, 2013). Samsun Şer'iyye Sicillerinde yer alan belgeye göre Süleyman Paşa, caminin yanına on altı derslikli bir medrese, bir mektep ve bir kütüphane de yaptırarak külliye şeklinde bir yapı inşa ettirmiştir (S.Ş.S. 72-A/1, No: 1775, s. 85, H. 1200-1255/ M. 1785-1839). H. 17.05.1273/ M. 13 Ocak 1857 tarihli arşiv belgesinde Canik sancağı, Çarşamba kasabası, Çay mahallesinde Trabzon valisi Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın inşa ettirdiği mektep, medrese, cami ve kütüphanenin bakımının ihmal edilerek harap hale geldiği belirtilmiş, yapıların tadilatı için vakıf mütevellisi Hamit Bey'e başvurulmuş, ancak Kurşunlu'da bulunan çiftlikten yedi senedir bir

ücret alınamaması nedeniyle tadilatın gerçekleştirilemediği yanıtı alınmıştır (A.}MKT.DV.; 103/96 , H. 17.05.1273/ M. 13 Ocak 1857). Günümüzde bu kompleksten geriye yalnızca cami kalmıştır.

Şekil 49. Çarşamba Süleyman Paşa Cami Planı, (Bayraktar, 2014)

Kâgir sistemle inşa edilen caminin beden duvarları günümüzde sıvalıdır. Dört yana kırma çatı, kiremit kaplanmıştır. Tek şerefeli dairesel minaresi kare şeklinde bir kaideye oturtulmuştur. Kareye yakın dikdörtgen planlı caminin girişi batı cephesinde olup, merdivenle çıkılarak ahşap, kemerli bir kapıdan girilmektedir. Doğu ve batı cephelerinde ikişer, kuzey ve güney cephelerinde üçer penceresi bulunmaktadır. Pencereleer yuvarlak kemerli olup taş sövelerle çevrelenmiştir. Caminin saçak altı ahşap malzeme ile kaplanmıştır.

Caminin içi, dört cephede yer alan pencereler sayesinde oldukça aydınlıktır. Dört omuzlu çatısı içten gizli kubbelidir Doğuda tam ortada bulunan, üzerinde kitabesi olan

mihrap sıvalı olup oldukça sade bir görünüm sergilemektedir. Sonradan eklenmiş olan minber ve vaaz kürsüsü ise ahşaptan olup, geometrik şekilli bezemelerle süslenmiştir. Camide kadınlar mahfili bulunmamakta bir perde yardımıyla kadınlara özel bir bölüm oluşturulmaktadır.

Şekil 50. Çarşamba Süleyman Paşa Camii iç görünümü, (Yavru, M. Arşivi, 2020).

Günümüzde mevcut olmayan medrese, mektep ve kütüphanenin, şu anda yapının hemen kuzey yanında yer alan ilkokulun avlusunda bulunduğu düşünülmektedir. Osmanlı klasik dönemlerinde görülen “U” şeklindeki yerleşim planına uyduğu düşünülen kompleksin medrese, mektep ve kütüphanesi günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Bayraktar, 2014). Bitişğinde yer alan kütüphaneye kitaplar koyulduğu da bilinmekte ancak içerikleri ile ilgili bir belge bulunmamaktadır (Okudan, 2013).

Şekil 51. Çarşamba Süleyman Paşa Camii ve yeni okul binası, (Yavru, M. Arşivi, 2020).

Süleyman Paşa, inşa ettirdiği birçok hayır kurumunda olduğu gibi bu külliyyede de çalışacak memurlar için çeşitli şartlar belirlemiş, bunlara vakfiyesinde yer vermiştir. Buna göre, Çay Mahallesinde inşa edilen camide çalışacak hatip ve imamın “huffazdan ve ulemadan ve kıraat eyledikleri hutbe-i şerifin manay-ı latifini âlim ve mesail-i diniyeyi mukadder” şartlarını, caminin müezzini için “müezzini-i sani için koşulan ve fasih’ül-lisan mesail-i ezan ve ikamete kadir”, caminin vaizi için “ulema ve fazılardan bir kimse” olması şartlarını koymuştur. Yine mektepte çalışacak öğretmen için “muallim-i sıbyan için ulemadan bir kimse” olması şartlarını taşımasını istemiştir (V.G.M.A., Anadolu Muhasebesi Defteri, No:733, s.41-52).²⁴ Görüldüğü üzere Süleyman Paşa medrese ve mektepte ders verecek öğretmenlerin âlim kişiler olmasını istemiş, bu kurumlarda çalışacak kişileri kendi çevresinden ya da tanıdığı kişilerden seçmemiş, belli yeterlilikte, işini iyi yapacak kişiler olmasına özen göstermiştir.

Yine vakfiyeden kurumlarda çalışacak memurların görevleri ve hakkında da bilgi edinmek mümkündür. Örneğin kütüphanede görevli kişinin haftada beş gün, sabahtan akşama kadar, kütüphaneyi açık tutması gerektiği, görevini yerine getirip getirmediğinin müftü ve ileri gelenler tarafından kontrol edileceği ve herhangi bir zarar varsa kendisine ödetileceği bilgilerini içeren belgeler ile vakıf çalışanlarının görev ve sorumlulukları belirtilmiş ve sıkı bir kontrol altında tutulmuşlardır (Bay, 2007).

²⁴ Aktaran, Bay, A., 2007. Trabzon Eyaletinde Müttegallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750 -1850), Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Vakfiyeden edinilen bir başka bilgi ise vakfın yerine getirmesi istenen bazı şartlardır. Buna göre;

- Camide okuduğu hutbenin anlam ve faziletini bilen ‘alim ve hafız bir kimse imam ve hatip olması, beş vakit namaz Cuma namazları bayram namazlarını kıldırması karşılığında günlük 33 akçe alması,
- Ezan okunması ve kamet getirilmesi için güzel sesli bir kimsenin birinci müezzin olması ve karşılığında 14 akçe alması,
- Cuma günleri namazdan önce bir kişinin Kur’an okuması ve hatim yapıp sevabını başta Hz. Muhammed olmak üzere kendi atalarının ruhlarına hediye etmek üzere bir kişinin devirhân olması ve karşılığında 10 akçe alması,
- Bir kişinin ferraş olup camiye her gün temizlemesi karşılığında günlük 6 akçe alması,
- Bir kimsenin de kayyım olup caminin kandillerini yakmak karşılığında günlük 6 akçe alması,
- Faziletli ve âlim bir kimsenin Cuma namazından sonra hazır olan cemaate vaaz etmesi karşılığı günlük 13 akçe vaizlik ücreti alması,
- Caminin imamı on hafızla birlikte her hafta bir hatim yapıp, Cuma namazından önce duasını yapması, sevabını Hz. Peygambere, eşlerine torunlarına, yeryüzündeki bütün Müslümanların ruhuna ve ecdadının ruhuna hediye etmesi ve karşılığında 12 akçe alması, on hafızın her birinin de günlük 8 akçe alması,
- Yine cami imamı her gün yatsı namazından sonra mülk süresini okuyup, sevabını yukarıda sayılanların ruhlarına hediye etmesi ve karşılığında mülkhan olarak günlük 7 akçe alması,
- Toplamda 40 vukiyye yağ alınıp caminin aydınlatılmasının sağlanması
- Medresede görev yapan müderrise günlük 50 akçe verilmesi
- Çarşamba’da vakfettiği caminin yanında inşa ettikleri mektepte ulemadan bir kimsenin öğretmen olması, çocuklara Kur’an-ı Kerim dersi verip karşılığında günlük 33 (otuz üç) akçe alması,
- Bu mektebin sabah açılması, ikindide ise kapatılmasını sağlayacak bir kapıcı atanması ve günlük 8 (sekiz) akçe alması,
- Medresenin bitişiğinde inşa ettirdiği kütüphaneye, kitapları korumak ve ihtiyacı olanlara vermek üzere bir tane hafız-ı kütüb atanması ve vazifesi karşılığında günlük 10 akçe almasını şart koymuştur (Okudan, 2013).

2.1.4.9. Muvakkithane

İslam dini ve kültüründe önemli bir yere sahip olan muvakkithaneler namaz vakitlerinin belirlenebilmesinde rol oynamaktadır. Güneşin konumuna göre zamanın belirlendiği muvakkithaneler sayesinde müezzinler ezan vaktini öğrenmiştir. Cami ve külliyelerle birlikte inşa edilen muvakkithaneler, genellikle tek katlı, tek odalı, kâgir yapılar olup içerideki saatin net görülebilmesin için çok sayıda pencere içermektedirler (Bilecik, 2010).

1760 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicillerinde yer alan 29 Nisan 1853 tarihli bir belgede, "Haremeyn-i Muhteremeyn" vakıflarından Canik Sancağı, Erim kazası, Çarşamba kasabası, Çay mahallesinde Trabzon valisi Hazinesdarzâde Süleyman Paşa vakfının gelirinden bir muvakkithane inşa edilerek, vazifesinin münasip birine verilmesine dair bir ferman yer almaktadır (S.Ş.S., B-2B/119, No:1760, H. 20 R 1269, M. 29 Nisan 1853)²⁵.

Günümüzde bu bölgede bir muvakkithaneye rastlanmamakta, başka herhangi bir kaynakta da bu konuyla ilgili bilgi yer almamaktadır. Ancak Çay Mahallesinde Süleyman Paşa'nın daha önceden inşa ettirdiği bir külliyenin varlığı, burada bir muvakkithane inşa edilmiş olmasını mümkün kılmaktadır. Zira genellikle cami ve külliyelerle inşa edildiği bilinen muvakkithanenin de külliyenin günümüze ulaşmayan diğer yapıları olan medrese, mektep ve kütüphane gibi yıkılmış olması mümkündür.

2.1.4.10. Çarşamba Hassa Bahçe Medresesi

Hazinesdarzâde Süleyman Paşa tarafından Erim kazası, Çarşamba kasabası, Hassa Bahçe Mahallesi'nde inşa edilmiş medresedir. Süleymaniye Medresesi olarak da geçen medrese, Çarşamba'da Canik Muhassılı Süleyman Paşa'nın vakfına ait üç medreseden biridir. Günümüzde mevcut olmayan medrese, Şer'iyye sicillerinde yer alan "müceddeden" ifadesinden anlaşılabacağı üzere yeniden inşa edilmiş olup kırk beş odalı, çeşitli müstemilatları olan bir yapıdır (S.Ş.S. 72-A/1, No: 1775, s. 85, H. 1200-1255/ M. 1785-1839.).²⁶ Yapının

²⁵ Samsun Şer'iyye Sicillerinden aktaran Doğan, O., 2006. 1760 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicili 1267-1275 /1850-1859 (Değerlendirme, Transliterasyon ve Dizin), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. (S.Ş.S., B-2B/119, No:1760, H. 20 R 1269, M. 29 Nisan 1853).

²⁶ Samsun Şer'iyye Sicillerinden aktaran Beşirli, M., 1993. XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iyye Siciline Göre, H. 1200-1255; M. 1785-1839), Yüksek Lisans tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

günümüzde mevcut olmamasının yanı sıra belgelerin de kısıtlı olması yapının fiziki durumuyla ilgili yorum yapma imkânını kısıtlamaktadır. Şer’iyye Sicilinde yer alan belgede “çeşitli müştemilatlar” ile neyin kastedildiği açıklanmamaktadır. Ancak medreselerin genellikle mektep, kütüphane ve cami ile birlikte bir külliye olarak inşa edilmesi çeşitli müştemilatlardan kastın bu yapılar olabileceğini düşündürmektedir. Aynı belgede yapının 45 hücreli olduğu da aktarılmakta bu bağlamda oldukça büyük bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Çarşamba’da “Hasbahçe” isminde bir mahalle bulunması yapının burada inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Vakfiyesinde yer alan bilgilere göre Süleyman Paşa, vakfin birtakım şartlarının yerine getirilmesini istemektedir. Süleyman Paşa medresede ders verecek müderrisin “fünûn-ı şitaya âlim ve fazıl bir kimse” yani fen bilimlerine hâkim, faziletli biri olmasını şart koymuş ve günlük 50 akçe maaş belirlemiştir (Bay, 2007). Yine medreseyi her gün açıp kapatacak bir eleman alınmasını ve günlük 8 akçe verilmesini buyurmuştur. Süleyman Paşa, medresenin yalnızca inşasını gerçekleştirmemiş, bakım ve onarımı içinde 50 akçe tahsis edilmesini istemiştir (Okudan,2013).

2.1.4.11.Faş Kalesi Onarımı

Günümüzde Poti ismiyle bilinen Faş, Gürcistan’ın Batum’a 160 km mesafede bulunan, Faş nehrinin Karadeniz’e döküldüğü bölgenin adıdır (Aydın, 1986). Fatih Sultan Mehmet döneminde Karadeniz kıyılarının tamamen Osmanlı egemenliğine girmesiyle Faş kıyıları da Osmanlıya bağlanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti III. Murad döneminde buraya bir kale inşa ettirmiş ve kontrolü sağlamıştır. 1723’te Sohum ve Soğucak kalelerinin keşfini yapmak üzere bölgeye giden Mimar Mehmed Ağa ile Hassa mimarlarından Yâkub Halîfe, Faş Kalesi’ne de uğrayarak burada yeni bir kale inşasının gerekliliğini bildirmiştir. Mart 1724’te başlanan kale inşasına Hopa mevkiinden de taş sevk edilmiş, inşaat 1729’da tamamlanmıştır. İnşaatı tamamlanan kalenin uzunluğu yaklaşık 114 metre olup yüksekliği 9, genişliği 3 metre dolaylarındadır. Kalenin dört köşesine tabya ve çeşitli yönlerle açılan dört adet kapı koyulmuş; cami, hamam, muhafız sarayı, cephanelik, tophane, azeb ağası, yerli topçu ağası, çorbacı ve kâtip konakları, fırın, mutfak, kiler, ahır ve karakolhaneler inşa edilmiştir (Aydın, 2016).

Şekil 52. Mingrelien, Der Phasis. (Jean-Marie Chopin, 1838)

27 Kasım 1809'da Çıldır ve Trabzon valilerinin gerekli yardımı yapmamaları nedeniyle kale kumandanı Memiş Ağa, kaleyi Ruslara teslim etmiş, ancak 1812 yılında Bükreş Antlaşması ile Faş Kalesi silâh ve topları ile birlikte yeniden Osmanlı Devleti'ne verilmiştir. Kalenin yeniden teslim alınmasının ardından Osmanlı Devleti, hızla sağlamlaştırma çalışmaları gerçekleştirmiştir (Aydın, 2016).

Kaleyi Rusların terk etmesinin ardından Trabzon Valisi Vezir Hazine-darzâde Süleyman Paşa tarafından Faş Kalesi'nin tamir ettirilmesi, erzak ve mühimmat gönderilmesi amacıyla çalışmalar gerçekleştirmiştir (C. AS.; 402/16625, H-29-07-1228/ M. 28 Temmuz 1813). Bu amaçla Kapı Kethüdası Mısırlızade Ali Ağa'yı Faş bölgesine göndererek kale hakkında malumat edinen Süleyman Paşa, kale binasının tadilatının zorunlu olduğunu öğrenmiş, Faş Muhafızı Müteveffa Mustafa Paşazade Mahmud Bey'e yazılan fermanla kalenin tadilatını emretmiştir. Ayrıca kalenin tamire ihtiyaç duyan bölümlerini belirlemesi ve keşif yapması amacıyla bölgeye bir mimar gönderilmiş, tamir için 118.000 kuruşluk masraf belirlenmiştir. Yapılan çalışmalar neticesinde kalenin dört tarafında bulunan dört adet tabya binası tamir edilmiş, askerlerin oturmaları için seksen adet oda yeniden yapılmış, altı

adet ambar, ekmekçi fırını ve bir adet habbaz²⁷ odası ve mahzen binası inşa edilmiştir. Ayrıca muharebede kırılan iki kale kapısı, Muhafız Konağı içindeki odalar, Sultan III. Ahmed'in inşa ettirdiği cami ve hamam, karakol kuleleri ve palankalar da tamir edilmiştir (Aydın, 1986).

Kalenin geçirdiği son onarım da 1821 yılında yine Hazinedarzâde ailesine mensup İbrahim Bey tarafından gerçekleştirilmiş, H-22-04-1236/ M. 27 Ocak 1821 tarihli arşiv belgesinden edinilen bilgiye göre yeniden inşa edilmiş olan kalenin tamire muhtaç mahalleri düzenlenmiş ve tabyalar inşa edilmiş olup, 15.000 kuruşluk bir ücret belirlenmiştir. Bu ücretin Tuzcuoğulları muhallefâtından karşılanması için Hazinedarzâde İbrahim Bey tarafından Trabzon Valisi Hacı Salih Paşa'ya emir gönderilmiştir (C.AS.; 571/24004, H-22-04-1236/ M. 27 Ocak 1821). 1821 yılındaki bu tadilat sonuncusu olmuş, kale Yunan isyanı neticesinde ortaya çıkan 1828-1829 Osmanlı-Rus muharebeleri sonucunda imzalanan Edirne anlaşması ile Rusya Devleti'ne bırakılmıştır (Aydın, 1986).

2.2. Hazinedarzâde Osman Paşa (D.? /Ö. 1841)

2.2.1. Hayatı ve Kişiliği

Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın çocuklarından olan Osman Paşa, XIX. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz'de görev yapmış, devlete sadık ve dirayetli bir paşa olarak bilinmektedir. Babası Süleyman Paşa ve Çeçenzade Hasan Ali Paşa'nın yanında yetişen Osman Paşa, devlete hizmetleri neticesinde “dergâh-ı âlî kapıcıbaşı” rütbesi ile Sivas ve Trabzon valilikleri yapmış, görevindeki başarılarından ötürü payitaht tarafından ödüllendirilmiştir (Beşirli, 2005). Osman Paşa, sert bir idareci olarak anılmasına rağmen, verilen görevlerden kaçmayan, devlete sadık, iyiliksever ve yetenekli insanları koruyan bir yönetici olarak bilinmektedir (Bal, 2007; Beşirli, 2005).

²⁷ Habbaz, Arapça kökenli olup, ekmekçi, ekmek yapan veya satan kimse anlamına gelmektedir. URL-2: [https://www.luggat.com/habbaz/1/1#:~:text=\(Hubz.%20dan\)%20Ekmek%C3%A7i.,Ekmek%20yapan%20veya%20satan%20kimse](https://www.luggat.com/habbaz/1/1#:~:text=(Hubz.%20dan)%20Ekmek%C3%A7i.,Ekmek%20yapan%20veya%20satan%20kimse), Erişim Tarihi: 1 Eylül 2020.

Şekil 53. Hazinedarzâde Osman Paşa, (URL-1, 2020)

Osman Paşa, tıpkı babası gibi “kapıcıbaşı” unvanı ile Canik muhassıllığı ve muhassıl vekillik görevlerini yerine getirmiş, 1827-1828 yılları arasında vezir rütbesi ile Sivas valiliği, bir hafta sonra ise Trabzon valiliğine tayin edilmiştir (Karagöz, 2015).

Osman paşa, 14 yıl gibi uzun bir süre Trabzon Valiliği görevini sürdürmüş, şehrin kalkınmasına önemli katkılar sağlamıştır. Osman Paşa zamanında Trabzon vilayeti refahı yakalamış ve bayındır bir şehir halini almıştır (Doğan, 2006). Vefat ettiği 1841 yılına kadar Trabzon Valiliği görevini sürdüren Osman Paşa’nın kabri Trabzon Sülüklü Mezarlığındadır (Süreyya, 1996; Yüksel, 2000). Mermer sandukalı mezarın sandukası üzerinde bitkisel motifli bezemeler yer almaktadır. Yuvarlak mermer üzerine talikle yazılmış kitabesi bulunmaktadır. Kitabesinin açıklaması şu şekildedir;

“O Allah diri ve daima var olandır.

Yüce Osmanlı Saltanatının saygıdeğer vekillerinden ve Nakşibendî tarikatının büyük halifelerinden, Trabzon eyâleti Müşîri iken (Allah’a) kavuşma âlemine göç eden, Hazînedâr oğlu merhum Süleyman Paşa Hazretlerinin oğlu Seyyid Osman Paşa’nın temiz nurlu ruhuna Allah Teâlâ’nın rızası için Fâtiha.” (Yüksel, 2000).

Şekil 54. Hazinedarzâde Osman Paşa mezarı (sağda), Trabzon Sütlüklü Mezarlığı, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

2.2.2. Siyasi Kimliği

Hazinedarzâde Osman Paşa, babası Süleyman Paşa'nın Trabzon Valiliği döneminde, babasının uhdesindeki Canik Sancağında muhassıllık vekili olarak görevini sürdürmüştür. Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra Trabzon Valisi olan Hüsrev Mehmet Paşa aynı zamanda Canik muhassılı olarak tayin edilmiş ve Osman Paşa'yı da yeniden muhassıl vekilliği görevine getirmiştir. Osman Paşa, Trabzon Valisi olana kadar geçen sürede zaman zaman “dergâh-ı muallâ kapucubaşılığı” unvanıyla muhassıl vekilliği ve muhassıl görevlerinde bulunmuş, valilik görevine yakın bir zamanda tek başına Canik Muhassılı olarak atanmış ve Hazinedarzâde ailesinin bölgedeki etkinliğini sürdürmesini sağlamıştır (Bay, 2007).

Sivas Valisi vezir Mehmet Paşa'nın Şark Ordusu'ndaki başarısızlığının ardından azledilmesiyle Osman Paşa Sivas Valisi olarak tayin edilmiş ancak Sivas'a gitmemiştir. Bu olay sonucunda Sivas Valiliğine Hakkı Paşa atanmış ve Osman Paşa 15 Mayıs 1829 yılında Trabzon Valisi olarak tayin edilmiştir (Beşirli, 2005). Osman Paşa, Trabzon Valiliği'nin yanı

sıra Gönye ve Karahisar-ı Şarki sancakları mutasarrıflığı görevlerini de üstlenmiştir (Karagöz, 2009).

Osman Paşa'nın Trabzon Valiliğine tayin edilmesinde bölgede otoritesini uygulamak için birçok imkâna sahip olması etkili olmuştur. Gerek saray çevreleri ile bağlantısının olması gerekse yerel ağaların gücünü kırmada yarar sağlayacak önemli bir servete ve askeri güce sahip olması Osman Paşa'yı bu unvana uygun konuma getirmiştir. Ayrıca Süleyman Paşa'nın oğlu olması ve    enzade Hasan Paşa'nın Canik'teki vekilliğini üstlenmesi nedeniyle bölgenin yapısına hâkim olması da Osman Paşa'ya avantaj sağlamıştır (Yılmaz, 2012). Babasının zamanında el koyulan topraklarını geri almayı başararak servetini arttıran Osman Paşa, kardeşlerini de bazı makamlara atayarak tam desteklerini kazanmış ve bölgede otoritesini kurmuştur (Meeker, 2005).

Osman Paşa Trabzon Valiliği esnasında yaklaşmakta olan Osmanlı-Rus Savaşı'nın neticesinde payitahttan gelen emirle Giresun'dan Rize'ye kadar olan bölgedeki iskele ve kalelerin savunulması için tedbirler almıştır. 1829 yılında Doğu Anadolu bölgesinde topladığı birliklerle Rus ordusuna karşı büyük başarılar kazanmıştır (Beşirli, 2005).

Ağustos 1832 yılında baş gösteren Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanında, Trabzon valisi Osman Paşa'ya, "ber-vech-i muhassıllık" olarak Sivas eyaleti de verilmiştir. Devletin savunulması için Trabzon ve çevresinden topladığı askerlerle Sivas'a hareket eden paşa, oradan Konya ve Kayseri'ye geçerek birçok mücadelede bulunmuştur. Osman Paşa'nın merkezi otorite ve huzurun sağlanması katkıları sonucunda, Trabzon, Sivas, Canik ve Karahisar-i Şarki'nin yanı sıra Amasya, Çorum, Divriği ve Tokat sancakları ile Gümüşhane emaneti de h kimiyetine girmiştir. Böylece Canik'ten Kafkasya'ya kadar olan egemenlik alanı bu yeni görevlerle Orta Anadolu'ya kadar genişlemiş ve bölgedeki tek etkin paşa konumuna gelmiştir (Beşirli, 2005).

Osman Paşa'yı görev süresince en çok meşgul eden konulardan biri de bölgedeki yerel ağaların ayaklanmaları olmuştur. Babası Süleyman Paşa Trabzon'daki düzensizliği tam olarak ortadan kaldıramamıştır. Osman Paşa valiliği döneminde ağaların bazılarını zor kullanarak, bazılarını ise devlet görevlerine atayıp yanında tutarak etkisiz hale getirmiştir. Ancak cepheye gitmesini fırsat bilen Tuzcuoğlu ailesi çoğu kez isyan hareketinde bulunmuştur. 1834 yılında kara ve denizden yapılan kuşatmalarda ağanın kuvvetleri bozguna uğratılmış, Rize'de bulunan Tuzcuoğlu Konağı kuşatılmıştır. Konaktan kaçan Tuzcuoğlu Esat Paşa, Of'ta yakalanarak boynu vurulmuş ve isyan bastırılmıştır. Bu dönemde yüksek kesimlerde konak inşa etmiş çoğu ağanın konağı yıkılmış, bu yıkımdan

yalnızca birkaç eski konak kurtulabilmiştir (Meeker, 2005). Sürmene çarşısındaki dükkânlarının çoğu yakılmış, Sürmene Humurgan ve Araklı Karadere'nin sahil kesimlerinde yeni pazarlar kurulmuş, bu durum Sürmene ve Araklı ilçelerinin oluşumunu sağlamıştır (Bal, 2007).

Osman Paşa döneminde Trabzon'da vuku bulan önemli hadiselerden biri de veba salgınlarıdır. 30'lu yıllarda yeniden görülmeye başlayan veba salgını 1830 yılında şehirde 60 kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. 1835 yılında şehirde yeniden görülen veba salgınında, şehrin yaklaşık yüzde onu hayatını kaybetmiştir. Ciddi boyutlara ulaşan salgında halkın büyük bölümü köylere kaçmış, açlık sorunları baş göstermiştir (Yılmaz, 2012).

1836 ve 1837 yıllarında da şehirde salgınlar²⁸ görülmüş, özellikle ağustos ayında etkisini arttırmıştır. Eylül ayında şiddetini arttıran salgın Osman Paşa'nın konağına kadar sirayet etmiş, vali bir kızını, eşlerinden birini, hane halkından 15 kişiyi ve güvendiği adamlardan biri olan Divan Efendisi Hacı Mehmet Efendi'yi salgında kaybetmiştir (Yılmaz, 2012). Dönemin Fransız Konsolosu Victor Fontanier, salgın sebebiyle Osman Paşa'nın yanında bulunan bütün görevlilerle birlikte Akçaabat'a yerleştiğini aktarmıştır (Yılmaz, 2014). Kışa girilmesiyle birlikte hastalık etkisini azaltmıştır. 1838 yılında Trabzon'da yeni vaka ile ilgili bilgiye rastlanmazken çevre illerde bazı vakalar görülmüştür. Bu durum şehirde birtakım düzenlemeler yapılmasına olanak tanımış ve şehirde karantina teşkilatının kurulmasıyla sonuçlanmıştır (Yılmaz, 2012).

O yıllarda bölgede bulunan seyyahlar, Osman Paşa'nın yönetim anlayışı ve karakteriyle ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Elli Smith, Osman Paşa'nın iyi bir idareci olduğunu ve böylece bölgedeki derebeyleri etkisiz hale getirdiğini belirtmiştir. Smith'ten sonra şehre gelen Horatio Southgate de güçleri kırılan bu derebeylerin bir kısmının dağlarda hüküm sürdüğünü ancak Osman Paşa'nın zaman zaman hileye başvurarak zaman zamansa güç kullanarak bu derebeyleri etkisiz hale getirdiğini aktarmıştır (Kuş, 2016).

Aynı dönemde şehirde bulunan bir diğer isim olan Justin Perkins de Osman Paşa'nın fanatik bir Müslüman ve iyi bir idareci olduğunu dile getirmiştir. Paşa'nın halka, yolculara ve kervanlara zarar veren derebeyleri etkisiz hale getirmesi sayesinde üne kavuştuğunu belirtmiştir. Charles Stuart ise, Osman Paşa'nın bölgede sözü dinlenir bir kimse olduğunu

²⁸ Şehirde veba salgınları XIV. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Konsolos raporlarının veba konusunda verdiği bilgiler ise 1811 yılından itibaren başlamaktadır. Halkın büyük çoğunluğuna zarar veren, birçok ölüme sebep olan, insanların evlerini terk etmesine yol açan veba salgını dönem dönem şehirde yeniden ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Yılmaz, Ö., 2012. Tanzimat Döneminde Trabzon, Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

aktarmış, şehirde yaşanan bir cinayet vakası neticesinde kendisi, konsolosluk görevlileri ve topçular dışında silah taşınmasını yasakladığını ve herkesin buna riayet ettiğini belirtmiştir (Kuş, 2016).

Yine şehrin ilk İngiliz konsolosu olan James Brant da Paşa'nın siyasi görüşü hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Osman Paşa'nın eski düzene bağlı olduğunu aktaran Brand, Paşa'nın İstanbul'daki bu yenileşme hareketlerine güvensizlik duyduğunu, gözden düşmüş bazı yeniçeri gruplarını barındırdığını ve Tanzimat Fermanı'nın Trabzon'da uygulanmasını reddettiğini aktarmıştır (Yılmaz, 2012).

1838 yılında bölgeye gelen ve Osman Paşa'nın Çarşamba'daki konağında misafir edilen seyyah W. J. Hamilton da Osman Paşa ile ilgili izlenimlerini aktarmıştır. Osman Paşa'nın çarpıcı bir yüz ifadesine sahip, zeki görünümlü biri olduğunu ifade etmiştir. Tanzimat'ın uygulanması kapsamında Padişah'ın gözünde olumlu etki yaratmak maksadıyla batılı tarzda kıyafetler giyen Osman Paşa'nın bu halinden hiç memnun olmadığını ve giydiklerini “iğrenç” olarak nitelendirdiğini belirtmiştir (Kuş, 2014). Nitekim Tanzimat'ın getirdiği yeni uygulamalara karşı olduğu bilinen Osman Paşa'nın, batılı tarzda kıyafetlere de hoş bakmadığı anlaşılmaktadır.

On dört yıl süren valiliği süresince özellikle Trabzon'un kalkınmasında önemli katkılar sağlayan Osman Paşa, 1841 yılında vefat etmiştir. Osman Paşa'nın müderrislik yapan Süleyman Bey adındaki oğlu 1851 'de vefat etmiş olup mezarı İstanbul Bahariye'dedir. Hüseyin Bey adlı oğlu 1829, Şerife Havva Hanım 1822 ve Şerife Rabia Hanım 1836 yılında vefat etmiş olup, mezarları Çarşamba Rıdvan Paşa Camii'ndedir (Karagöz, 2015).

2.2.3. Ekonomik Faaliyetleri

Hazinedârzade Osman Paşa, gerçekleştirdiği hayır faaliyetleri ile bölgenin kalkınmasına sağladığı yararların yanı sıra, ticaret hayatında da önemli başarılar elde etmiş ve zenginliğini arttırmıştır. Ailenin sahip olduğu büyük çiftliklerden ve gayrimenkul kiralardan sağlanan gelirlerin yanı sıra denizcilik, kalhane işletmeciliği, madencilik gibi birçok alanda faaliyet göstermiştir. 1838 tarihinde bölgeye gerçekleştirdiği seyahat esnasında Osman Paşa'nın Çarşamba'daki sarayında misafir edilen seyyah Hamilton, paşanın zenginliğini “Osman Paşa yıllık geliri 25.000-30.000 akçe ve 300'den fazla çiftliği olan buranın en zengin kişisidir” şeklinde ifade etmiş, ailenin bölgedeki gücünü belirtmiştir (Kuş, 2014).

Trabzon ve Samsun ve Ordu’da çeşitli ticari faaliyetler yürüten Osman Paşa’nın en iyi gelir sağladığı yatırımlardan biri Trabzon’da bulunan, 100.000 kuruş değerindeki kalhanedir (Bay, 2007). Osman Paşa tarafından inşa ettirilen kalhane (dökümhane) 1760 Numaralı Samsun Şer’iyye Sicilinde yer alan bilgilere göre 10.000 kuruş karşılığında H. 1261/ M. 1845 tarihinde senelik olarak Hacı Ahmed Efendi’ye, H. 1262-1263/ M. 1846-1847 yılları arasında ise Ali Efendi’ye kiralanmıştır (S.Ş.S., 56-A, No: 1760, H. 1267-1275/ M. 1850-1859; Doğan, 2006).

Osman Paşa’nın ilgilendiği bir diğer ticari faaliyet ise madenciliktir. Muhallefat kayıtlarında yer alan belgelerde Osman Paşa’nın madenlere yüklü miktarda para yatırdığı görülmektedir. Bu bağlamda Osman Paşa, Eseli madenine 35760,5 kuruş, Hala madenine 20000 kuruş, İsrail madenine 1000 kuruş, Aybasdı madenine 18541,5 kuruşluk yatırımlarda bulunmuştur (Bay, 2007). Belgelerde madenlere ortak ya da yatırımcı olduğuyla ilgili bir bilgi yer almazken, Osman Paşa’nın bir kalhane işletmesine de sahip olması iki sektör arasındaki ilişki düşünüldüğünde akla yatkın gelmektedir.

Hazinedarzâde ailesi, bulundukları bölgenin de etkisiyle denizcilik faaliyetlerinde bulunmuş olup, babası Süleyman Paşa gibi Osman Paşa’nın da birçok gemisi olduğu kaydedilmiştir. Muhallefat defterlerinde sekiz adet gemisi olduğu belirtilen Osman Paşa’nın Trabzon, Ünye ve İstanbul’da gemileri bulunmaktadır. Ayrıca Üsküdar vapuru da dâhil olmak üzere birçok gemide de hissesi olduğu bilinmektedir (Ekinci, 2013). Gemilerinin toplam değeri 819.641 kuruş gibi önemli bir miktarı bulan Paşa’nın denizcilik faaliyetlerinden Hamilton da söz etmekte, “İsmi Thermedon’a yakınlığından alan Terme, nehrin sol tarafında bulunmaktadır. Büyük tekneler sahil boyunca taşıdıkları tahıl ve pirinç için buraya gelirler. Bu teknelerden 8 ya da 10 tanesi bu ticarete kullanılmak üzere Osman Paşa’ya aittir” şeklinde Osman Paşa’nın gemicilik faaliyetlerinde önemli bir konumda bulunduğunu aktarmaktadır (Kuş, 2014).

Osman Paşa, ticari faaliyetlerden sağladığı gelirlerin yanı sıra birçok menkul ve gayrimenkule de sahip olup, buralardan gelen kiralar da mal varlığının önemli kısmını oluşturmaktadır. Bu bağlamda emlakları Samsun ve Ordu’da yoğunlaşan Paşa’nın, Çarşamba’da 7 adet menzilhane, kasabhane dükkânları, Samsun’da 1 kahvehane, 2 fırın, kahve, 4 taş mağaza, 1 kahvehane, yedi oda, Kavak’ta 1hamam, 1 han, 5 dükkân, Ünye’de 1 han, 1 menzilhane, 1 kiremithane, 1 asiyab (değirmen), Fatsa’da 1 hamam, Ordu’da 1 menzil, 2 mağaza, 5 asiyab, Ordu’da 1 menzilhane, Perşembe’de bir değirmen ve 1 dükkân olduğu bilinmektedir. Ayrıca belgelerde yeri ile ilgili bir bilgi bulunmayan ancak Samsun’da

olduğu bilinen ve oldukça yüksek bir kira bedeline sahip olan dört taş mağaza, bir kahvehane ve yedi odadan oluşan kompleks bir yapıya da sahiptir (Bay, 2007).

Osman Paşa'nın emlaklarının önemli kısmını da değirmenler oluşturmaktadır. Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir belgede, Aybastı kazasında Ordu Hanedanından Osman Paşa'ya ait bir değirmenin yakıldığı, yapan şahısların bir an önce bulunarak mahkemeye çıkarılacağı bilgisinin yer alması da bu bilgiyi kanıtlamaktadır (A.} MKT.UM.; 289/29, H-21-12-1273/ M. 12 Ağustos 1857).

2.2.4. İmar Faaliyetleri

Hazinedarzâde Osman Paşa vakfiyesinde kendini şu şekilde tanıtmaktadır; “...*Seyyid Süleyman Paşa'nın oğlu ve her yerde Hazinedarzâde demekle bilinen Canik sancağı muhassıl vekili Seyyid Mir Osman...*” (Okudan, 2013). Hazinedarzâde Osman Paşa, Trabzon ve Samsun çevresinde birçok imar faaliyetinde bulunmuştur. Babası Süleyman Paşa'dan sonra Hazinedarzâde ailesinin bölgede daha da güçlü bir konuma gelmesinde önemli rol oynamıştır. Askeri alandaki başarılarının yanı sıra, imar ve inşaa çalışmalarıyla da adından söz ettirmiş, halkın övgüyle ve minnetle söz ettiği, saygın bir yönetici olmuştur. Valiliği döneminde özellikle Trabzon şehrinin bayındır hale gelmesinde ve ekonomik yönden kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Trabzon limanındaki ekonomik canlılığı arttırmış, Tebriz'e gönderilmek üzere Trabzon limanına indirilen balya ayısını otuz iki bine çıkarmıştır. Şehir merkezinde birçok bayındırlık hizmetinde bulunmuş, yeni inşaa ettirdiği yapıların yanı sıra birçok yapının da onarımını gerçekleştirmiştir. Değirmendere suyu ilk kez Osman Paşa zamanında içme suyu olarak kullanılmıştır (Bal, 2007).

Samsun'da da bir hayri vakıf kurmuş ve medrese inşaa ettirmiştir. Gayrimenkullerinin bir kısmını medresenin giderlerinin ödenmesi içi vakfetmiştir. Ayrıca kale içinde deniz kenarındaki arsası üzerinde dört dükkân ve bir kasaphane inşaa ettirerek kiraya vermiş, gelirlerinin dörtte birini medrese ve dükkânların tamirine, dörtte üçünü ise müderris maaşına aktarmıştır (Okudan, 2013).

2.2.4.1. Trabzon Çarşı Camii

Osmanlı Devleti'nde, Müslüman mahallelerindeki tüm sosyal faaliyetlerin düzenlenmesinde başrolde olan camiler, insanların bir araya geldiği en önemli merkezlerdir (Şenyurt, 2012). Dolayısıyla bir vakıf kurucusunun, halkın ihtiyaçları da dikkate alınarak inşa ettirdiği yapıların başında camiler yer almaktadır. Yapının banisi, bu yolla hayır kazanmasının yanı sıra halk tarafından takdir görme ve saygınlık kazanmayı da başarmaktadır. Bu bağlamda Osman Paşa da Trabzon şehir merkezinde döneminin en görkemli camilerinden biri olan Çarşı Cami'ni inşa ettirmiştir.

Osman Paşa da tıpkı babası Süleyman Paşa gibi valiliği döneminde bölgenin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Gerek idari gerekse askeri alanda kurduğu otoritenin yanı sıra bölgede önemli imar ve altyapı çalışmalarında bulunmuştur. Günümüzde bile Trabzon şehrinin en büyük camilerinden olan Çarşı Camii, Hazinesdarzâde Osman Paşa'nın valiliği döneminde Trabzon'da inşa ettirdiği önemli eserlerden biridir. Osman Paşa, valiliği süresince Trabzon şehrinin kalkınmasına önemli katkılar sağlamıştır. İnşa ettirdiği bu yapılar ile halk tarafından övgüyle karşılanmış, bu durum bölgedeki otoritesinin güçlenmesine de katkı sağlamıştır.

Şekil 55. Trabzon Çarşı Camii, 1945, (Bölükbaşı, 2006)

Trabzon'un bugün bile en yoğun ticaret merkezlerinden biri olan Çarşı Mahallesinde inşa edilen cami, kuzey cephesinde yer alan görkemli kitabesinde de belirtildiği üzere M.

1839 yılında, Hazine-darzâde Osman Paşa tarafından inşa edilmiştir (Yüksel, 2000). Yine Trabzon Vilayeti Salnamesinde “*Hazine-darzedelerin ihyâ-gerdesi olan Çarşı Camii*” şeklindeki ifadede de caminin Hazine-darzâde ailesi tarafından inşa edilmiş olduğuna yer verilmiştir (Emiroğlu, 2008). Uzun (1989), Cami’nin asıl adının “Osman Paşa Camii” olduğunu ancak çarşı içinde yer alması nedeniyle Çarşı Camii olarak anıldığını belirtmiş ancak başka bir kaynakta bu bilgiye rastlanmamıştır. Caminin inşaatına dergâh-ı âli kapucubaşlarından Görele Mütesellimi Tirebolulu Kethüdazade Mehmet Emin ağa nezaret etmiş, halkın da mali ve bedeni yardımlarıyla bir yılda faaliyete geçirilmiştir (Saydam, 2003). Osman Paşa, ahilik prensiplerine uyan ve dürüstlüğü ile bilinen Trabzon esnafını da ödüllendirmek adına şehrin ticaret merkezinde yer alan bu camiyi inşa ettirmiştir (Bal, 2007).

Caminin kuzey cephesindeki giriş kapısı üzerinde yer alan kitabelikte Bayburtlu Zihni’nin kaleme aldığı yapılaş kitabesi yer almaktadır. Kitabesinde Osman Paşa “cömertlik mülkünün hâkimi, zamanının ünlü veziri “şeklinde tanıtılmış ve Trabzon şehrini baştanbaşa ihya ettiği aktarılmıştır. Bu bağlamda Osman Paşa’nın şehrin kalkınmasına önemli katkılar sağladığı ve halk tarafından da övgü gören bir kişilik olduğu anlaşılmaktadır. Zira şehir içinde gerçekleştirdiği imar faaliyetleri, Osman Paşa’nın gücünün bir temsili olmuş, halkın gözünde saygınlığını arttırmış ve gücünü kanıksatmıştır. Yine kitabenin devam eden satırlarında Çarşı caminin özellikleri aktarılmış ve “...Yâ Rabbi, (sanki bu cami) Nur-ı Osmaniye (camii) veya Aden Kasrı mıdır? Penceresi (sanki) nurun doğduğu yer, mahfili cennet hurisinin baş durağı...” beyitlerinde de belirtildiği üzere mimarisiyle barok üslubunun payitahttaki önemli temsilcilerinden olan Nur-i Osmaniye Camisiyle karşılaştırılmış, camiden övgüyle bahsedilmiştir. Ayrıca kitabede yer alan “Bir mescit yapanın sevabıyla görevli olalar; bütün halk da çok gayret gösterdi” şeklindeki beyitten de anlaşılabacağı üzere halk da bu caminin yapılmasında birlik olmuş ve önemli katkılar sağlamıştır (Yüksel, 2000). Caminin kuzey cephesindeki ana girişinin yanı sıra doğu ve batı cephelerinde de birer kapısı yer almaktadır (Özen vd., 2010). Batı girişi üzerinde yer alan kitabedeki H. 1284/ M. 1867 tarihi, yapının o dönemde bir onarım geçirdiğini düşündürmektedir (Yüksel, 2000).

Caminin Trabzon Vakfiye defterinin 81. Sayfasında yer alan H.1258/M.1842 tarihli Trabzon valisi Seyyid Osman Paşa b. Seyyid Süleyman Paşa adına olan vakfiyesinin özeti şu şekildedir: “*Medîne-i Trabzonda vasat sükunda vâkî (Trabzon şehrinde Orta Çarşı’da yer alan) elsine-i nâsda (halk dilinde) Çarşı Camii denmekle meşhûr, ashâb-ı hayrâtdan (hayır*

sahiplerinden) *el-Hâc Kâsım merhumun ahşapdan bina eylediği cami, mürûr-ı eyyam ile harâb olduğundan (zamanla harap olduğundan) sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât (hayırlar ve iyilikler sahibi) Müşîrân-ı izamdan (büyük müşirlerden) Trabzon eyâletine sâye-endâz (koruyan) Hazînedâr-zâde devletlû es-Seyyid Osmân Paşa ibn-i es-Seyyid Süleymân Paşa Hazretleri, harâba yüz tutup cemâatına göre zıyyık (pek dar) bulunan câmi-i şerîf-i mezkûru (adı geçen şerefli cami) geçen elli altı senesi evâilinde (1256 yılı başlarında) ve Dergâh-ı âlî Kapucubaşlarından Tirebolu ve Görele Mütessellimi Kethuda-zâde Mehmed Emin Ağa memuriyetiyle câmi-i atîk-i mezkûru (adı geçen eski cami) hedm (yıkıp) ve ittisalinde (bitişğinde) bulunan üç adet menâzil (konak yerleri) ve beş adet dekâkin (dükân) iştirâ ve hedm (satıp yıkarak) ve arsayı bi't-tevsî' (genişleterek) atyab-ı mâlinden (en güzel malından) külliyyetli akçe sarf ve şâir ashâb-ı hayrâtın (diğer hayır sahiplerine) bedenen ve mâlen bezl-i makderet ve gayretleriyle (güç ve gayret sarfetmeleriyle) on bir aded kubbelü müceddeden bir kebîr kârgîr câmi-i şerîf (yeniden büyük ve taştan şerefli bir cami) bina, elli yedi senesi (1257) hilâlinda resîde-i hüsn,i hitâm (güzel bir şekilde biterek) medîne-i mezkûra müceddeden ihyâ olmağla... (adı geçen şehir Trabzon yeniden güzelleşmekle)" (Yüksel, 2000).*

Vakfiyede belirtildiği üzere günümüzde mevcut olan Osman Paşa'nın yaptırdığı Çarşı Camii'nden önce, aynı alanda halk dilinde yine Çarşı Camii olarak geçen, Yavuz Sultan Selim'in valiliği döneminde Defterdar olan Hacı Kasım adında bir hayırsever tarafından yaptırılmış bir mescit bulunmaktadır. Lowry de mescidin hem pazar hem de ikamet yeri olarak hizmet eden Bezzazistan'a yakınlığı nedeniyle, şehri ziyaret eden Müslüman tüccarlara hizmet etmesi amacıyla yapıldığını belirtmektedir (Öksüz, 2006). 1523 tarihli Trabzon tahrir defterlerinde "Cemaat-i Mescid-i Hacı Kasım der nezd-i Bezzazistan" başlığı altında herhangi bir hane bulunmaması, yalnızca bir imam ve müezzin yer alması da bu düşünceyi desteklemektedir (Tuluk, 2007).

Yine vakfiyesinden edinilen bilgilere göre, Hacı Kasım tarafından yaptırılan ahşap mescit harap hale geldiğinden ve cemaatin ihtiyacını karşılayacak büyüklükte olmadığından, Hazinedarzâde Osman Paşa tarafından, bitişindeki üç adet konak ve beş adet dükân yıkılarak genişletilen alanda, on bir kubbeli yeni Çarşı Camii inşa edilmiştir. Vakfiyenin son bölümünde vakfın şartları belirtilmiş, Hacı Kadızâde Hasan Ağa vakfın mütevellisi tayin edilmiş, Osman Paşa'nın vefatı durumunda vakfın çocuklarına geçeceği belirtilmiştir. Ayrıca vakfın fazla gelirinin de yine caminin ve suyollarının tadilatında kullanılacağı belirtilmiştir (Yüksel, 2000). Dolayısıyla Osman Paşa'nın vakfı, vefatından sonra evlatlarına

bırakması bakımından ailevi vakıf özelliği gösterirken, bu vakfın gelirinden kendisi hiçbir kar almamış, tüm geliri cami ve şehrin ihtiyaçlarına ayırmıştır.

Şekil 56. Çarşı Camii ve Bedesten, 1890, (Yıldız Albümü)

Osman Paşa, Caminin zeytinyağı, bal mumu, fitil, şamdan ve diğer kandil ihtiyaçlarının yanı sıra, hasırlarının tamiri gibi ihtiyaçlarının da karşılanması adına Trabzon Çarşısı'nda yer alan, senelik geliri 1220 kuruş olan 7 adet dükkân vakfetmiştir. Bu gelirlerin 350 kuruşu caminin tadilatına, 400 kuruşu kandil masrafına, 60 ile 350 kuruşu da vakıfta çalışan kişilere tahsis edilmiştir. Bunun yanı sıra vakfın mütevellisi Hacı Kadızâde Hasan Ağa'ya da 750 kuruşluk ücret ödenmiştir (Bay, 2007).

Ayrıca Caminin şadırvanı, tuvaletlerin temizliği, depolarına kuyudan su çekilip konulması ve vakfedilen dükkânların temizliğinin sağlanması amacıyla caminin yakınında ikişer künkli iki adet kazaz dükkânı tahsis edilmiştir. Ancak hayır sahiplerinin katkılarıyla Kuzgundere 'den getirilen su ile şadırvan ve tuvaletlere akar su bağlanmış, birçok masraf ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla vakıf sahibinin bu durumdan kar sağlamaması adına vakfiye

hükümlerinde değişikliklere gidilmiş ve mütevellî Süleyman Bin Ömer mahkemeye çağırılmıştır. Kuzgundere ‘den su getirilmesi oldukça masraflı olduğundan, vakfın yıllık gelirinin 3/5’inin bu tür masrafların karşılanması amacıyla mütevellîye bırakılmasına, 2/5’inin tuvalet ve diğer yerlerin temizliğine ayrılmasına, herhangi bir tadilata ihtiyaç duyulduğunda keşifler yapıldıktan sonra masrafların mütevellîler tarafından karşılanmasına karar verilmiştir (T.Ş.S., 40-A/41-B; Saydam, 2003).²⁹

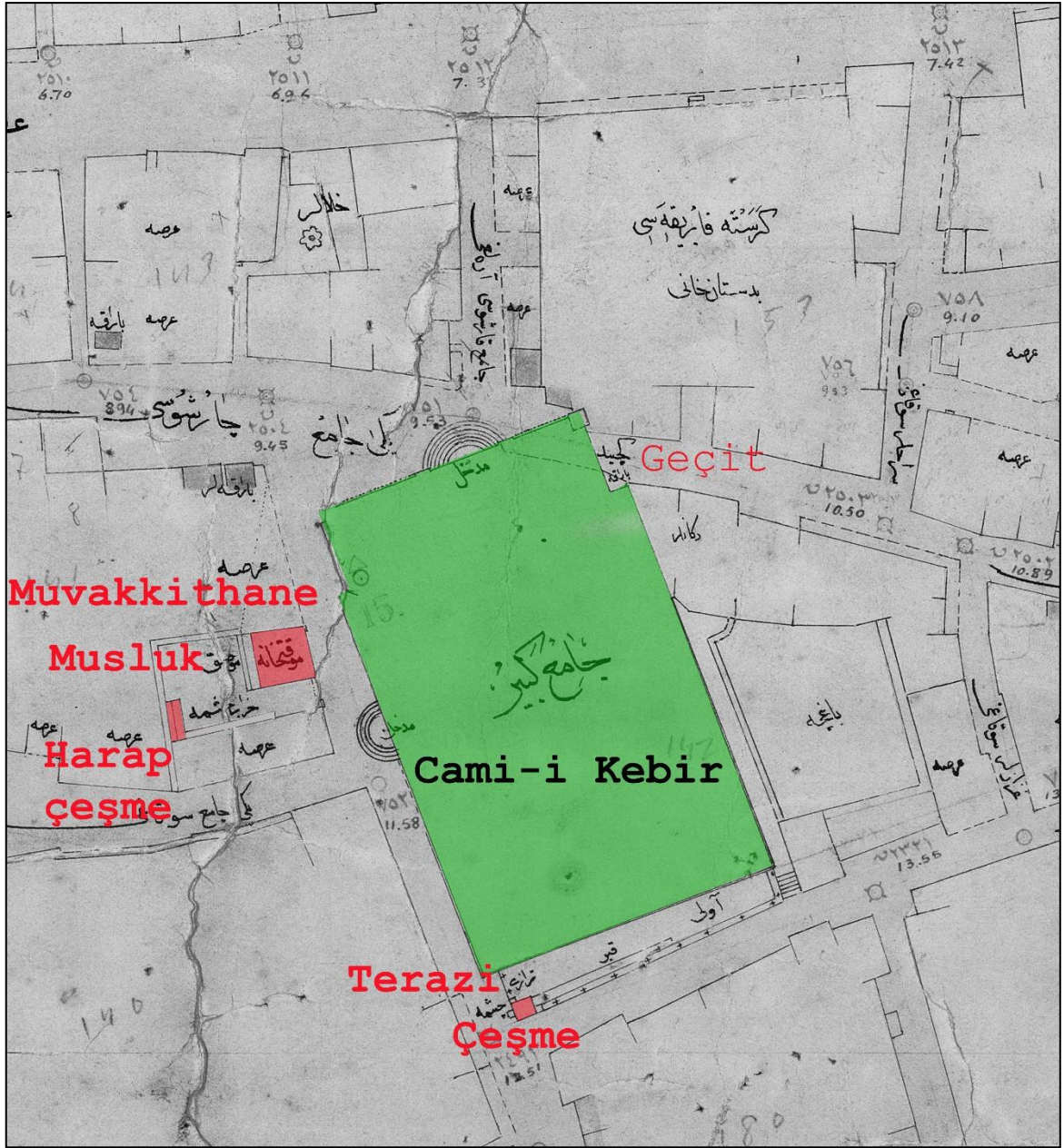
Çarşı Camii medrese, muvakkithane ve çeşmesi ile külliye şeklinde inşa edilmiş bir komplekstir. Günümüzde mevcut olmayan ve kitabesi bulunmayan medresenin inşa tarihi ile ilgili farklı görüşler ortaya çıkmaktadır. Uraz (1957), makalesinde yapının 1753 yılında, Osman Paşa tarafından inşa edildiğini belirtmiştir. Ancak o tarihte Hekimoğlu Ali Paşa’nın Trabzon valisi olması bu görüşü mümkün kılmamaktadır. Horuloğlu (1978) ise medresenin cami ile aynı yıl 1839’da Osman Paşa tarafından inşa edildiğini aktarmıştır. Yine Yücel (1988) medresenin inşa tarihini 1839, Goloğlu (2013) ise 1841 olarak vermektedir. Zira medresenin kitabesinin bulunmaması inşa tarihi hakkında kesin bir hüküm vermeyi mümkün kılmamaktadır (Albayrak, 2010). Caminin batısında yer alan medrese, bir kat üzerine inşa edilmiştir (Horuloğlu, 1978). Camiye yaklaşık 25-30 metre mesafede bulunan medresenin ana girişinin her iki yanında medresenin diğer üniteleri sıralanmıştır. Günümüzde medresenin bulunduğu alanda camiye bakan cephede, esnaflara ait dükkânlar yer almaktadır. Yaklaşık 8-10 odası olan medresenin her bir odasında 4-5 molla eğitim vermiştir. 1888 yılı Trabzon Vilayeti Salnamelerinde “Çarşı Medresesi”nin 35 adet öğrencisi ve 5 müderrisi olduğu belirtilmektedir (Emiroğlu, 2002). Seyfettin isminde bir kişinin müderrisi olduğu bilinen medrese günümüze ulaşamamıştır (Karpuz ve Sümerkan, 2016).

Günümüze ulaşamayan bir diğer yapı olan muvakkithane, Çarşı Camii’nin yanındaki şadırvanın bulunduğu alanda yer almaktadır (Yüksel, 2000). Vakfiyesindeki “müceddeden” ifadesinden anlaşıldığı üzere eskiden bu alanda mevcut olan ve Hacı Kasım Camii ile birlikte yanmış olan muvakkithane yerine yenisi inşa edilmiştir (Güler, 2016).

25 Kasım 1848 tarihli arz tezkeresi ile Trabzon halkı tarafından Hazinesarâde Osman Paşa’nın inşa ettirdiği Çarşı Camii yanında bir muvakkithane inşa edilmesi istenmiştir. Ancak hükümet, bu gibi hayır işlerine yapılacak harcamalara Evkaf-ı Hümayun hazinesinden karşılık gösterilemediğinden inşaatın maliyetini Trabzon eyaleti yetkililerine sormuştur. Daha sonra Sultan Abdülmecid tarafından muvakkithanenin kâgir olarak

²⁹ Trabzon Şer’iyye Sicilinden aktaran Saydam, A., 2003. Vakıf Anlayışında Yenilenme İhtiyacı ve XIX. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Vakıfları, Osmanlı Araştırmaları, XXIII, 187-218, İstanbul.

inşasının keşfi yapılmış ve kısa sürede tamamlanmıştır (Sarioğlu, 1996). Caminin inşaatının tamamlanmasının ardından M. 31 Mayıs 1848 tarihinde Trabzon valisi iki adet saat istemiş, bunun üzerine muvakkithaneye üç adet büyük saat gönderilmiştir (Güler, 2016). Muvakkithanenin 9 satırlık kitabesi günümüzde Trabzon müzesinde sergilenmekte olup kitabenin sekizinci satırında Müfettiş Sadi'nin bu muvakkithanede memurluk yaptığı belirtilmektedir (Zorlu, 2014).

Şekil 57. 1926 yılı hâlihazır haritasında Çarşı Camii, muvakkithane ve çeşme (Tuluk'tan İşlenerek)

H. 1297 ve 1298 yıllarına ait belgelerde muvakkithanenin dönemin Belediye meclis üyelerinden Mustafa Efendi tarafından yıkılarak, bu arsayı kendi mağazasına kattığı bilgisi yer almaktadır. Zira Mustafa Efendi'ye konuyla alakalı dava açılmış ancak davanın zaman aşımına uğraması neticesinde muvakkithane yeniden inşa edilmemiştir. Davanın zaman aşımına uğramasında Mustafa Efendi'nin sahip olduğu konumun sağladığı güç ve mali imkânların yanı sıra muhtarları lehine şahitlik etmeye iknası da etkili olmuştur. Ancak aynı Mustafa Efendi bu tarihten kısa süre önce Kanuni Sultan Süleyman Çeşmesi ve cami şadırvanının da usulsüz olarak yıkımını gerçekleştirmiş, Trabzon valiliğinin yıkımın usulsüz olduğu ve bu yapıların yeniden inşa edilmesi gerektiğini belirten kararına rağmen inşaları gerçekleştirilmemiştir. Bu olaylar neticesinde durum Payitahta intikal etmiştir (Güler, 2016).

H. 28 Ocak 1312/M. 1894 tarihli “*Trabzon'da çeşme ve muvakkithane tahribi*” başlıklı Mustafa Efendi'nin savunmasını içeren belgedeki “*Sultan Süleyman ve Sultan Abdülhamid Han hazretlerinin çarşı içinde ihya gerdeleri olan çeşme ile muvakkithanenin taraf-ı abidanemden hod be hod tahrip olunduğu makam-ı vilayetten makamat-ı aidesine arz olundukta*” şeklindeki ifadede Mustafa Efendi, çeşmenin Kanuni Sultan Süleyman tarafından değil İskender Paşa tarafından inşa edildiğini ve yıkılan çeşmenin on adım ötesinde daha gösterişlisinin inşa edildiğini belirtmiştir (Y..PRK.AZJ.: 29/49, H. 28-01-1312). Ancak yapılan incelemeler neticesinde yapıların yeniden inşa edilmediği anlaşılmış ve ceza uygulanmıştır. Lakin tüm bu tartışmalardan birkaç sene sonra Mustafa Efendi Belediye Başkanlığı görevine getirilmiştir (Güler, 2016).

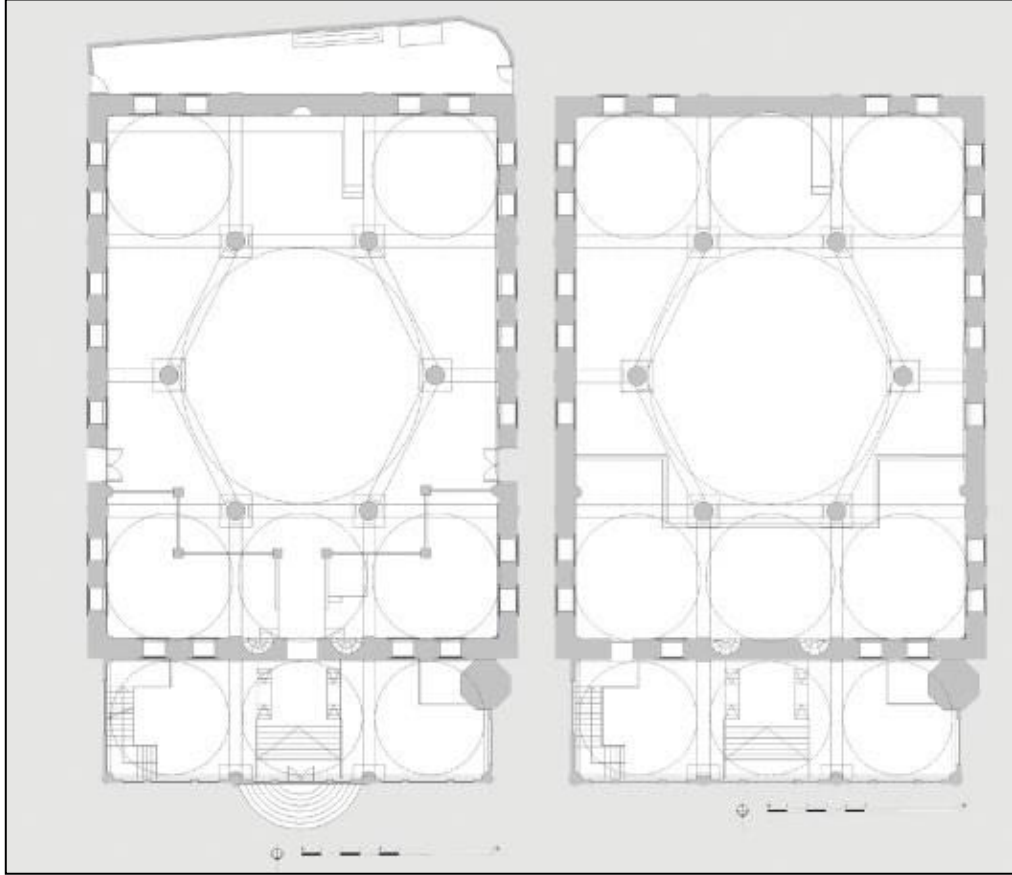
1926 yılına ait hâlihazır haritasında Çarşı Camii'nin çevresinde bir muvakkithane ve biri yıkık halde olan iki çeşme yer almaktadır. Bu haritadan edinilen bilgilere göre muvakkithane caminin batısında, etrafı duvarla çevrili bir avlunun kuzeydoğu köşesinde yer alan, yola cephesi olan kareye yakın bir binedir. Haritada çevresinde herhangi bir bina olmaması muvakkithanenin ilk inşa yerinin bu alan olmadığını ortaya koymaktadır. Zira mevcut muvakkithanenin mağazaları genişletmek amacıyla yıkılması bunu kanıtlar niteliktedir (Tuluk, 2018).

Yine 1926 yılına ait hâlihazır haritasında avlunun güneybatı köşesinde yer alan yıkılmış haldeki çeşme ve caminin güneyinde yer alan kareye yakın, iki yola cephele başka bir çeşmenin varlığı Mustafa Efendi'nin çeşmeyi on adım ötede ve daha gösterişli olarak yeniden inşa ettiğini doğrular niteliktedir. Ayrıca muvakkithanenin arkasında bir musluk bulunması, usulsüz olarak yıkılan şadırvanın da yeniden inşa edilmiş olabileceğini

düşündürmektedir. Günümüzde mevcut olmayan muvakkithane, 1926 yılı hâlihazır haritasına göre bugünkü şadırvanın birkaç metre kuzeyinde yer almaktadır. (Tuluk, 2018).

Günümüze ulaşmayan bir diğer eser olan çeşme ise, Elhac Mehmet Ağa tarafından M. 1845 yılında yaptırılmıştır. Çeşmenin kitabesi “"Sahibu'l-hayrat ve'l-hasenat, Osmanzade Elhac Mehmet Ağa'nın çeşmesinden iç mai hayatı" şeklindedir (Kahrıman, 2003). Caminin kuzey cephesinde yer alan bu çeşme sonradan yıktırılmıştır (Yüksel, 2000).

Bu yapı kompleksinden günümüze ulaşan tek yapı olan Çarşı Camii, inşa edildiği dönemin mimari tasarım anlayışını yansıtan, barok-ampir tarzlarını yaşatan bir eserdir. Trabzon'un en büyük camilerinden olan Çarşı Camii birinci dereceden korunması gereken eserlerdendir (Çetintaş, 1937). Dikdörtgen plana sahip olan caminin merkezinde, yuvarlak kemerle bağlanmış altı adet yuvarlak sütun üzerine oturtulan büyük ana kubbesi yer almaktadır. Ana kubbenin etrafında ve mihrap üzerinde daha küçük kubbeler oturtulmuştur. Yapının şadırvan avlusu bulunmamaktadır.

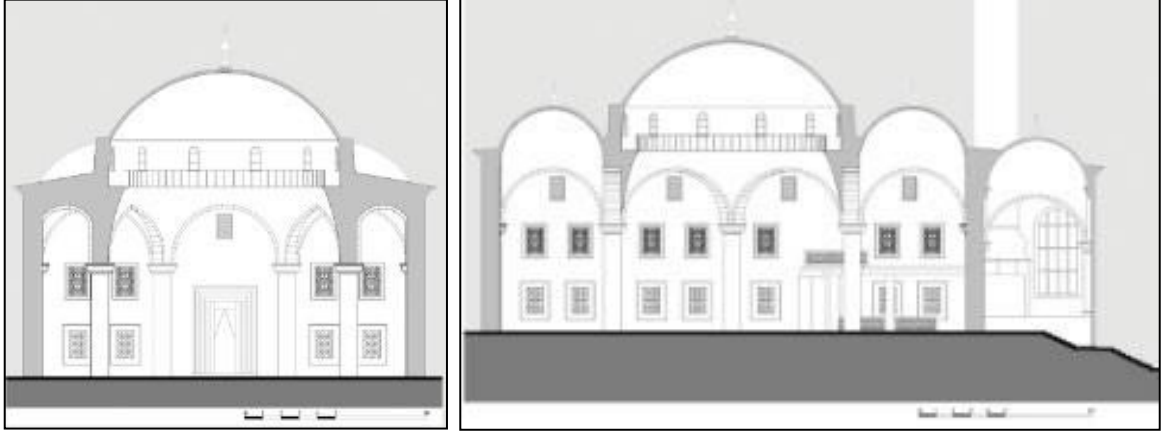
Şekil 58. Çarşı Camii zemin kat ve mahfil katı planı, (Özen vd., 2010)

Eğimli bir arazide inşa edilen caminin, son cemaat yerinin altında dükkânlar yer almaktadır. Caminin kuzey cephesindeki ana girişine merdivenlerle çıkılmaktadır. Son cemaat mahfilinin her iki yanında bulunan merdivenlerle mahfil katına çıkılmaktadır. Tek şerefeli minaresi caminin batı cephesinde yer almaktadır. Cami düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Yapının ana girişinin yer aldığı kuzey cephesi, caminin en gösterişli cephesidir. Oldukça büyük olan sivri kemerli pencereler iki kat boyunca uzanmaktadır. Pencerelerin ortasında yine kemerli ana giriş kapısı bulunmakta, kapının iki yanında da kemerli ancak daha küçük boyutta pencereler yer almaktadır. Kapının hemen üstünde yer alan elips şeklindeki pencere, bir madalyon görünümü vermekte ve dönemin batı etkisindeki mimari üslubunu yansıtmaktadır.

Şekil 59. Çarşı Camii kuzey ve batı cepheleri, (Yavru, M. Arşivi, 2019)

Yapının batı cephesi daha sade bir görünüm sergilemekte, üç kat boyunca devam eden dikdörtgen pencereler yer almaktadır. En üst kat pencereleri diğer katlara göre sayıca daha az ve boyut olarak daha küçüktür. Giriş kapısı cephenin ortasında yer alıp dairesel merdivenlerle çıkılmaktadır. Kemerli giriş kapısının üzerinde yine kemerli alınlık ve kitabesi yer almaktadır. Kapının iki yanında üç sıra sütunceler devam etmektedir. Yapının batı cephesinin devamı niteliğindeki güney cephesi de oldukça sade bir görünüm sergilemektedir. Üç kat boyunca devam eden dikdörtgen pencerelerin üzerinde kör kemerler yer almaktadır. Bu cephede de en üst kat pencereleri daha küçük ve az sayıdadır. Aynı pencere düzeni doğu cephesinde de devam ettirilmiştir. Cephedeki dikdörtgen ahşap kapının iki yanında sütunceleri yer almaktadır.

Şekil 60. Çarşı Camii kesitleri, (Özen vd., 2010)

Caminin harim bölümüne üstü kapalı olan son cemaat yerinden geçilmektedir. Kemerli giriş kapısının iki yanında sütunceler yer almakta olup üstünde kitabesi bulunmaktadır. Dört cephesinde yer alan pencereler ve kubbe pencereleri ile doğal aydınlatması sağlanan harimdeki üst kat pencereleri vitraylıdır. Dış cepheden daha hareketli olan iç mekân, mavi, yeşil ve kırmızı rengin ağırlıkta olduğu boyamalar ve geometrik desenlerle bezelidir.

Şekil 61. Çarşı Camii son cemaat yeri ve harim, (K.K.E., 2020)

Caminin mihrap, minber ve kürsüsü mermer olup barok bir üslup sergilemektedir. Mihrabın kavsara kısmı mukarnaslı olup, köşelik, çerçeve ve taç kısımlarında bitkisel süslemeler yer almaktadır. Kavsaranın üzerinde ayet kitabesi yer almaktadır. Mihrabın sağında yer alan minber de iç mekânla uyumlu olacak şekilde mermer olup bitkisel motiflerle süslenmiştir. Süslü bir kapı ve piramidal bir külaha sahiptir. Mihrabın sol tarafında duvarda

yer alan kürsü de mermer olup korkuluk perde şeklinde motiflerle süslenmiştir. Caminin batı tarafında yer alan minare tek şerefeli olup, tabanda sekizgen plana sahiptir.

Şekil 62. Çarşı Camii mihrap, minber, (Yavru, M. Arşivi, 2019)

2.2.4.2. Trabzon Hacı Kasım Camii

Hazinedarzâde Osman Paşa'nın Trabzon'da inşa ettirdiği camilerden biri de Hacı Kasım Camiidir. Günümüzde Cumhuriyet Mahallesi'nde bulunan cami, İskender Paşa Camii vakfiyesinde yer alan bilgilere göre Yavuz Sultan Selim'in defterdarı olan Hacı kasım tarafından yaptırılmış, vakfiyenin tarihi olan H. 938/M. 1531 yılında da hizmet vermiştir (Horuloğlu, 1978). Ahşap bir mescit olan yapı yanması üzerine mihrap üzerinde yer alan tek satırlık kitabesinden anlaşıldığı üzere Hazinedarzâde Osman Paşa tarafından, 11 Haziran 1821 yılında yeniden inşa edilmiştir. Kitabesinde, "Allahu Teâlâ buyurdu: Artık yüzünü Mescid-i Haram semtine çevir!" yazmaktadır (Yüksel, 2000). Hazinedarzâde Osman Paşa tarafından yeniden inşa ettirilen Çarşı Camii ve Hacı Kasım Camii her ikisinin de eski banisinin Hacı Kasım olması ve Çarşı Camii'nin de eskiden Hacı Kasım mescidi olarak anılması nedeniyle sık sık karıştırılmaktadır. Ancak vakfiyelerde yer alan bilgiler Hacı Kasım mescidi isminde iki farklı yapının varlığını kanıtlamaktadır.

1847 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Bağdat'a kadar bir inceleme gezisi yapmak için görevlendirilen Ragıp Bey'le seyahat eden Feruhan Bey Trabzon'a da uğramış ve gözlemlerini aktarmıştır. Şehir içi camilerini mahalleler göre sınıflandıran Feruhan Bey, o yıllarda Hacı Kasım mahallesinde Hacı kasım Camii'nin de bulunduğunu belirtmiştir (Usta, 1999).

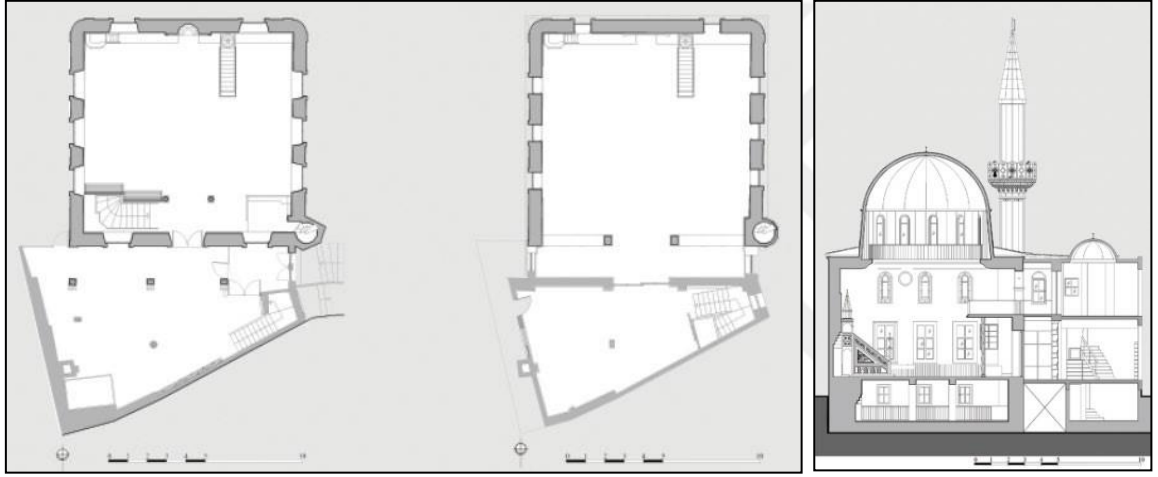
Şekil 63. Trabzon Hacı Kasım Camii, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

İnşa edildiği dönemin mimari tarzını yansıtan Hacı kasım Cami'nde, barok, rokoko ve ampir üslup etkileri görülmektedir. Kareye yakın bir plana sahip olan caminin güneybatı ve güneydoğu köşeleri daireseldir. Kesme taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Kare şeklinde yükseltelen duvarlar üzerine dairevi bir kaide yerleştirilmiş üzerine basık bir kubbe oturtulmuştur. Çetintaş (1937), Trabzon Sanat Eserleri Raporu'nda, yapının yarım asır geriye gitmediğinden, üçüncü derece kıymette eserler arasında kabul edileceğine kanaat getirmiştir.

Günümüze gelinceye kadar birçok onarım geçiren camiye ilişkin Horuloğlu (1978), ahşap olması nedeniyle harap hale gelen yapının dönemin valisi Hazine Darzâde Süleyman Paşa tarafından onarıldığını belirtmesine karşın başka bir kaynakta bu bilgiye rastlanmamıştır. Caminin kuzey ve doğu cephelerine betonarme muhdes eklerden doğu

cephesindeki 2000’li yılların başında kaldırılmıştır (Çalık, 2012). Kuzeyde yer alan ek ise günümüzde dahi varlığını sürdürmekte, son cemaat yeri olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla caminin harim bölümüne kuzeyden girilmesine karşın, kuzeye genişletilen son cemaat yerine batıdan girilmektedir.

Caminin orijinal çatısının yerel mimariyle de uyumlu olarak ahşap inşa edildiği düşünülmeye karşın günümüzde kubbe betonarme olarak yeniden yapılmış olup kurşun kaplıdır. Kıрма çatı olan yan kısımlar ise kiremit kaplıdır. Kuzeydeki son cemaat yerinin alt kısmı çeşme olarak kullanılmaktadır. Caminin kuzeybatısında yer alan, taştan yapılmış minare sekizgen kaideye sahip olup şerefesi ay yıldız motiflerle süslenmiştir.

Şekil 64. Hacı Kasım Camii zemin kat ve kadınlar mahfili kat planları ve kesiti, (Özen vd., 2010)

Caminin kuzeyde yer alan harim girişine batı tarafında birkaç merdiven ile çıkılmaktadır. Yapının kuzey cephesi son cemaat yeri şeklinde düzenlenmiş olup camekânla kapatılmıştır. Kadınlar mahfili katında üç sıra kemerli pencere bulunmaktadır. Yapının batı cephesinde üç sıra pencere iki kat boyunca devam etmektedir. Zemin kat pencereleri dikdörtgen şeklinde iken kadınlar mahfili katı pencereleri kemerlidir. Batı cephesinin simetriği durumundaki doğu cephesinde de aynı pencere düzeni mevcuttur. Ayrıca doğu ve batı cephelerinde üst katta eliptik küçük bir pencere bulunmaktadır. Yapının güney cephesinde mihrabın iki yanına denk gelecek şekilde birer pencere yer almakta, zemin kat pencereleri dikdörtgen, üst kat pencereleri ise kemerli görünüm sergilemektedir.

Harim kısmı dört cepheden ve kubbe pencerelerinden ışık alan caminin, üst kat pencereleri vitraylıdır. Kare şeklindeki ana mekân olan harimin üzeri kubbeye örtülüdür.

Girişin sağındaki merdivenle çıkılan kadınlar mahfili ahşap dikmelerle desteklenmektedir. İç mekân sade bir görünüme sahip olup, kubbede bitkisel motifli süslemeler ve boyamalara yer verilmiştir. Caminin taş mihrabı sade bir görünüm sergilemekte, üzerinde kitabesi yer almaktadır. Mihrabın beşgen nişi kavsaraya doğru daralmaktadır. Mihrabın sağındaki ahşap minber ve solundaki yine ahşaptan yapılmış kürsü ise orijinal değildir.

Şekil 65. Hacı Kasım Camii mihrap, minber ve Kürsü, (Yavru Arşivi, 2019)

2.2.4.3. Trabzon Fetvahane Kütüphanesi

Literatürde Trabzon Fetvahane³⁰ kütüphanesinin kurulmasına ilişkin farklı görüşler yer almaktadır. Yüngül (1985), “Trabzon’daki Hazinedarzâde Abdullah Paşa Çeşmesi” adlı çalışmasında Ortahisar Camii içinde bir Fetvahane ve kütüphane kurulduğunu, Piyale (1988) de, “Trabzon’da Eğitim ve Kültür Hayatı (1839-1923)” adlı tez çalışmasında aynı şekilde 1845 yılında caminin batı yönündeki odalarından birinde Fetvahane kütüphanesi kurulduğunu belirtmiştir. Yine Alikılıç (2001), “Tarih Boyunca Trabzon Havalisinde Kütüphaneler” adlı çalışmasında, Osman Paşa tarafından onarılan Ortahisar Cami’nde bir fetvahane ve kütüphane kurulduğunu belirtmiştir. Ancak kütüphanenin Osman Paşa tarafından inşa edildiğinin belirtilmesine karşın inşa tarihinin ölümünden sonrasına denk

³⁰ Sosyal hayatın gelişmesine paralel olarak artan dinî ve idarî ihtiyaçlar neticesinde ilk defa Kanûnî Sultan Süleyman devrinde, fetva emini başkanlığında fetva işlemlerini takip etmek amacıyla kurulmuş birimdir.

gelmesi bu bilgilere temkinli yaklaşmayı gerektirmektedir. 16 Eylül 1837 tarihli jurnal³¹ hûlasası, yeni bir fetvahane binasının inşasına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Jurnalda, Osman Paşa'nın valiliği döneminde müftülerin fetva verirken kullanabilmeleri adına bir fetvahane yapıldığı belirtilmiştir. Kayıta yer alan "...Medine-i Trabzon'da vâki Ebu'l-feth Sultan Mehmed Hân (hayyet aleyhi sicâli'r-rahmeti ve'l-ğufrân) Câmi'-i Şerîfi ittisâlinde olan medrese külliyyen münhedim olmuş olduğundan sâye-i ihsânvaye-i hazret-i şâhânedâ ashâb-ı hayrât tarafından fevkânî ve tahtânî yedi aded oda ve bir aded kebîr fetvâ-hâne ilâvesiyle müceddeden" binâ olunmuştur..." şeklindeki ifadede belirtildiği üzere yıkılmış haldeki medrese yerine iki katlı, 7 odalı bir medrese ve fetvahane inşa edilmiştir (Yıldırım, 2016). Bu yeni bilgiler ışığında 1837 yılında, Osman Paşa döneminde bağımsız bir Fetvahane binası inşa edildiği düşünülmektedir. Tanzimat'ın getirdiği idari düzenlemelerin vilayetlerdeki uygulamalarından biri olarak Merkez Fetvahaneler kurulmasına Trabzon'un da katıldığı görülmektedir (Meriç, 2015). Bu bağlamda fetvahane kütüphanesinin başlangıçta Ortahisar Camii'nin batı yönündeki odalardan birinde kurulmuşken daha sonrasında bağımsız bir binaya taşınmış olduğu düşünülebilir.

Yine Sedat Çetintaş, Trabzon sanat eserleri raporunda yer alan ifadelerinde caminin şimal cephesi bitişiğinde, medrese ve müftülerin ikamet ettiği bir bina bulunduğunu belirtmiştir. O dönem Vakıflar İdaresi olarak kullanılan harap vaziyetteki binanın alt katında 3 dükkân, üst katında ise 3 oda ve bir sofa yer aldığını aktarmıştır (Çetintaş, 1937). Ancak o dönem harap durumda olan bina günümüze ulaşamamıştır. Çetintaş'ın raporunda yer alan ifadeler de bağımsız bir fetvahane binasının varlığını göstermektedir. Ancak binaya ait herhangi bir görsel olmaması yapıyla ilgili kesin bir yorum yapmayı zorlaştırmaktadır.

Fetvahane içinde yer alan kütüphane halkın kitap okuyabildiği bir kütüphane olarak değil, din adamlarının buradaki kaynaklardan yararlanarak halkın dini alandaki sorularının cevaplanmasının sağlandığı bir merkez olarak görev yapmıştır. H. 1316/ M. 1898 yılına ait şehir salnamelerinde yer alan bilgilere göre kütüphanede 451 adet kitap bulunmaktadır (Topal, 2012). Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Hatuniye Kütüphanesi ve Ortahisar Kütüphanesi'ndeki kitapların da buraya taşınmasıyla kitap sayısı 895'e ulaşmıştır. Rusların işgali esnasında şehre gelen Rus Arkeolog Ouspenski, buradaki kitaplardan 497'sini seçerek

³¹ II. Mahmut döneminde kurulmuş olup Osmanlı ülkesinde vatandaşların durumlarının bilinmesi, ekonomik ve sosyal problemlerden haber alınması, doğan ve ölen kişilerin kayıtlarının sağlıklı olarak belirlenmesi için kurulan Jurnal Teşkilatı kâtiplerince tutulan defterlerdir.

Rusya'ya göndermiştir (Alikılıç, 2001). Rusya'ya gönderilen kitapların çoğunluğunu Hatuniye Kütüphanesi'nden getirilen kitaplar oluşturmaktadır. Geriye kalan kitaplar ise Cumhuriyetin ilanından sonra Memleket Kütüphanesi'ne devredilmiş, sonrasında bir kısmı İl Halk Kütüphanesi'ne bir kısmı ise Trabzon Müftülüğü'ne aktarılmıştır (Albayrak, 1998).

2.2.4.4. Trabzon Osman Paşa Sebili

Günümüzde mevcut olmayan çeşmenin, kitabesi Ortahisar Fatih Camii Doğu cephesinde yer almaktadır (Özen vd., 2010). “Cömert ve güzel ahlâklı Osman Paşa'ya, gûya bu anda Hakk'ın yanlığından hayır için, Susamışlara bu yüksek sebili yeniden yaptı; bu konuda Hazret-i Hüseyin'in (r.a) ruhunu suya kandırdı. Allah'ın feyzi rahmeti her lüleden göründü; artık bulut yağmur da damlasıyla övünmesin! Söyleyin İskender'e gelsin hemen (su) içsin! Hızır, hayat suyunu (ölümsüzlük suyu) kuşkusuz henüz buldu. (Bu sebilin) tamamlanmasına pek doğru ve güzel tam tarih söyledim; bu sebilden Kevser gibi saf su aktı. H. 1254/M. 1838” şeklindeki kitabesinde de görüldüğü üzere, Trabzon şehrinde birçok altyapı çalışmasında bulunan, özellikle şehre temiz içme suyu sağlanmasında önemli katkıları olan Osman Paşa'dan övgüyle ve minnetle bahsedilmektedir. Yine kitabeden edinilen bilgiye göre sebil, 1838 yılında Hazinedarzâde Osman Paşa tarafından inşa edilmiştir (Yüksel, 2000). Goloğlu'nun da (2013), Osman Paşa tarafından Ortahisar Camii'nin bir taş odasının sekiz musluklu bir çeşme durumuna getirildiğini aktarması bu bilgileri doğrular niteliktedir.

Şekil 66. Trabzon Osman Paşa Sebili kitabesi, (Özen vd., 2010)

2.2.4.5. Trabzon Osman Paşa Çeşmesi

İslam’da suyun yaratıcının ikramı olarak görülmesi ve rahmet olarak adlandırılması, Osmanlıda çeşme, sebil gibi suya ait bir mimarinin doğmasına neden olmuştur. Birçok hayırsever tarafından yardımlaşma ve iyilik yapma amacıyla çeşme ve sebiller inşa edilmiş, bu yolla insanların su ihtiyacı giderilmiştir (Şenyurt, 2012). Hazinedarzâde Osman Paşa da içme suyu konusu üzerinde birçok altyapı çalışmasında bulunmuş, çeşme ve sebiller inşa ettirmiştir.

Hazinedarzâde Osman Paşa tarafından inşa edilen yapılardan olan, H. 1258/ M. 1842 tarihli çeşmeden geriye yalnızca kitabesi kalmış olup, günümüzde Ayasofya Müzesi bahçesinde bulunmaktadır. Kitabenin hangi çeşmeye ait olduğu ya da müzeye ne zaman getirildiği bilinmemektedir (Yüksel, 2000). Küfeki taşı üzerine yazılan kitabesinde “Hayırlar ve iyilikler sahibi, Trabzon eyaletinin yönetimiyle görevli olup Hazînedâr-zâde diye ünlü devletli Seyyid Osman Paşa. Sene, H. 1258/M. 1842.” beyitleri yer almaktadır.

Şekil 67. Trabzon Osman Paşa Çeşmesi kitabesi, Ayasofya Müzesi Bahçesi, (Özen vd.,2010)

2.2.4.6. Trabzon Hükümet Konağı Tadilatı

Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyıla gelinceye kadar yönetim için özel binalar inşa edilmemiş, atanan valiler kendilerine ayrılan ya da kiralanın konaklarda oturmuşlardır. Kapı

halkının bir kısmının da yaşadığı bu konaklar, devlet işlerinin yürütüldüğü yönetim merkezleri olmuşlardır (Yazıcı, 2008). Devlet tarafından tahsis edilen yönetim binalarının yanı sıra yönetici konumundaki ayan ailelerin kendilerine ait konakları da hükümet konağı olarak işlevlendirilmiştir. Keza Hazine-darzâde ailesine ait çok sayıda konaktan Ünye Süleyman Paşa Sarayı'nın o dönemde Hükümet Konağı olarak da kullanıldığı bilinmektedir.

Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden biri de eyalet, sancak ve kaza merkezlerinde inşa edilen Hükümet Konağı binaları olmuştur. Tanzimat'ın getirdiği merkeziyetçilik politikasının vurgulanması, hükümetin yurdun her köşesine ulaştığının gösterilmesi amacıyla inşa edilen bu binaların bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır (Yazıcı, 2008).

Tanzimat'ın Osmanlı'da ilk uygulandığı şehirlerden olan Trabzon'da da XIX. yüzyıl itibarıyla Hükümet konağı olarak kullanılacak birtakım binalar inşa edilmekle birlikte, Tanzimat öncesinde tüm ülkede olduğu gibi Trabzon'da da özel bir yönetim binası inşa edilmemiştir. Trabzon'da vali konağı olarak kullanılan mekânlarla ilgili çok fazla bilgi olmamakla birlikte, bu yapılar günümüze de ulaşmamıştır. Trabzon'un fethinden sonra yönetim merkezi olarak Komnenos Krallığına ait saray kullanılmış, hatta Yavuz Sultan Selim yöneticilik yaptığı dönemde bu sarayda kalmıştır. XVIII. yüzyıla kadar yönetici merkezi olarak önemini koruyan İçkale bölgesi yönetimin ayan ailelerin eline geçmesiyle önemini kaybetmiş, bu ailelere ait konak, köşk ve saraylar yeni yönetim merkezleri olarak anılmaya başlamıştır (Avcı, 2017).

XIX. yüzyılın başlarında şehre gelen Bijişkyan'ın da "...hücrelerle çevrili eski paşa sarayı batı tarafta yüksek bir mevkidedir... Şimdiki Paşa sarayı Aşağı Kale'nin ucunda İmaret Kapısı'nın karşısında büyük bir binadır..." şeklindeki ifadesinde görüldüğü üzere şehrin yönetim merkezi zamanla değişmiştir (Bijişkyan, 1998). 1832 yılında şehre gelen seyyah Charles Texier'in "... Orta yerinde Ortahisar adı verilen dört kapılı istihkam yer, biri hamam diğeri paşa sarayı olmak üzere ikiye ayrılmıştır..." şeklindeki ifadesinde de "Paşa Sarayı" olarak anılan yapının Ortahisar'da yer aldığı aktarılmaktadır (Duran ve Alşan, 2017). 1820 tarihli arşiv kaydında yer alan bilgiye göre, Trabzon Valisi Hüsrev Paşa döneminde sur içi bölgesinde bir vali konağı inşa edildiği, konağın planlarını yapmak ve inşasına nezaret etmek amacıyla Cani Kalfa'nın görevlendirildiği anlaşılmaktadır (Yazıcı Metin, 2019). 1828 tarihli başka bir belgede de bir süredir valiler için aynı konağın kullanıldığı aktarılmaktadır (Avcı, 2017). Osman Paşa'nın valiliği döneminde şehre gelen seyyah Jean-Marie Beuscher'in "...Trabzon platosunun doğusunda bulunan kapıdan girerken sağda mahkeme, solda ise paşaların kaldığı saray bulunuyordu, ancak şimdi

yıkılmış vaziyette ve oturan kimse yok... Trabzon'un şimdiki paşası Osman Bey'in evi ise güneyde yer alan büyük kapılardan birinin karşısında, ilk kale duvarının içinde ve Trabzon platosu ile batı mahalleleri arasında kalan büyük taş köprüünün karşısında yer alır.." şeklindeki ifadesi yeni inşa edilen vali konağının yerini tasvir etmektedir (Duran ve Alşan, 2017).

Hüsrev Paşa döneminde inşa edilen Vali Konağı, 1834 yılına ait arşiv belgesinde yer alan bilgiye göre Osman Paşa döneminde bir tadilat geçirmiştir. Belgede yer aldığı üzere yıkılmaya yüz tutan Vali Konağı'nın tadilatının çoğu kez talep edildiğini ancak gerçekleştirilemediğini, valilerin halka ait konaklarda kalmasının külfet yarattığını belirten Osman Paşa, yapının onarımını talep etmiştir (C..DH.; 94/4675 H-15-04-1250/ M. 1834). Daha sonra vali konağı geniş bir tadilat geçirmiş, tadilat masraflarının dörtte biri Osman Paşa tarafından, kalan kısmı ise eyalet halkı tarafından karşılanmıştır (HAT.: 601/29378 H. 29-12-1251/ M. 16 Nisan 1828). 1964/150 numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili'nde yer alan "*Trabzon Sarayı için Taşhane ashabına tevzi olunan bin beş yüz kuruşa ait hesap kaydı*" başlıklı belgede de Taşhane halkı arasında 1500 kuruşluk bir ödemenin paylaştırıldığı görülmektedir (T.Ş.S., 1-A/2, No: 1964/150, H. 1251-1253/ M. 1835-1837; Şahiner, 2007).

1847 yılında şehre gelen Feruhan Bey'in, tadilat geçiren konak ile ilgili "... Kuzey ve batı taraflarda bulunan iki kapı İç kale 'ye, güneyde mevcut diğer bir kapıda Yukarı Hisar'a açılır. Burada valinin yeni sarayı ve hapishaneden başka, Türk ileri gelenlerinin konakları, camiler, hamamlar, dükkânlar ve çeşmeler vardır..." şeklindeki ifadesinden tadilat geçiren Vali Konağı ile birlikte bir hapishane de inşa edildiği anlaşılmaktadır (Usta, 1999). 1862 yılına ait Trabzon Hükümet Konağı'nda çıkan yangınla ilgili Osmanlı Arşiv Belgesi, yapı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Konağın çevresindeki bazı dükkânlar ve medreseye de sıçrayan yangın, konağın en alt katındaki borçluların bulunduğu hapishanede başlamıştır. Yapının tümüyle ahşap ve bakımsız olması yangının yayılmasını kolaylaştırmıştır. Belgede yer aldığı kadarıyla konakta, cinayet suçlularına ayrılmış kâgir bir hapishane, nüfus ve tapu odaları, tahrirat kalemi, hapishane nöbetçilerine ait bir oda ve valinin harem dairesi olduğu anlaşılmaktadır. Aynı belgede konak tamamen yandığından daha uygun bir mahalde kâgir bir hükümet konağı inşa edilmesine dair yazışmalar yer almaktadır (A.} MKT.MHM.; 251/53, H-07-07-1279/ M. 1862). Yine 1862 yılına ait bir belgede yapıya 11.000 kuruşa biri zaptiyeler biri borçlular için iki odalı bir koğuş ve zaptiye binbaşı için bir oda inşa edilmesi istenmiştir (İ..DH.; 504/34304, H-11-09-1279/ M. 1862).

Şekil 68. XX. yüzyılda hükümet konağı binası ve hapishane, (Yıldız Albümü)

1862 yılında çıkan yangın neticesinde aynı alanda yeni bir kâgir hükümet konağı binası inşasına karar verilmiş, bina 1860'lı yılların sonunda tamamlanmıştır. Ancak bir süre sonra yine yetersiz kalan ve harap hale gelen konak Cumhuriyet döneminde 1920'lerin sonunda yeniden inşa edilmek üzere yıktırılmıştır. Aynı yerde Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü olarak kullanılan bina inşa edilmiştir (Yazıcı, 2008).

2.2.4.7. Samsun Osman Paşa Sarayı Mektebi

Osman Paşa valiliği süresince eğitim ve öğretimin gelişmesine büyük önem vermiş, bu hususta birçok medrese, mektep ve kütüphane inşası gerçekleştirmiştir. Bu imar faaliyetlerinin yanı sıra yayınladığı emir ve buyruklarla da eğitim hayatının gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu bağlamda Canik muhassılı vekili Abdullah Bey, Canik ve Ordu kazalarının kadıları, Ordu mütesellimi Ebubekir Ağa ve diğer kaza yöneticilerine H. 11 Şevval 1257/ M. 26 Kasım 1841 tarihinde gönderdiği buyrukta kasaba, köy ve mahallelerde kurulan mektepler vasıtasıyla herkesin din öğrenecek kadar okuması ve cehaletten kurtulması amaçlanırken bazı kimselerin çocuklarını ve akrabalarını mektebe göndermediğini, kimi mektep müderrislerinin görevlerini yerine getirmediğini, kimi yerlerde ise hiç mektep bulunmadığını aktarmıştır. Bu sorunlara çözüm sunmak maksadıyla mektep olmayan yerlerin belirlenerek mektep kurulmasını ve hoca gönderilmesini, mektep olan yerlere hoca tayin edilmesini, bu mekteplerde Kur'an-ı Kerim ve çeşitli ilimlerin öğretilmesini emreden bir buyruk yayınlamıştır (Beşirli, 2005).

Bu bağlamda Miladi 1785-1839 tarihli Şer'iyye Sicillerinde Samsun kasabasında yer aldığı belirtilen Osman Paşa Sarayı mektebi ile ilgili bilgilere başka kaynaklarda rastlanmazken, 165-A/2 numaralı hükümde yer alan “...İlerimizden sâbıkâ Karahisâr voyvodası Ali Aga hasbeten lil-azam ve taleben li'l-merzât-i..rab-bi'l alemin mekteb inşâ etmek için Samsunda vâki Osman Paşa Sarâyı demegle ma'rûf dâireyi hâliyyeyi tarafımızda istid'â et-meğle niyâzı karin-i müsâ'ade olunub mahall-i mezkûre mekteb inşâ ettirilmesine irâdemiz ta'alluk-birle mücerred tahsil rızâ-yı bârî için dâ'ire-i hâliyye-i mezkûre aga-yı mûmâ-ileyhe verilmezdir inşallahu teala ma'lûmunuz oldukda kimesne tarafından müdâhale ve muhâlefet ettirmeyesiz. Fi 5 Şevval sene (1) 219.” şeklindeki belgede Samsun'da mevcut bulunan Osman Paşa Sarayı olarak adı geçen binanın, mektep olarak kullanılmasına dair izin istendiği anlaşılmaktadır. (S.Ş.S., 165-A/2, No: 1755, s. 628, H. 5 Şevval 1219, M.7 Ocak 1805; Beşirli, 1993). Ancak literatürde yapıyla ilgili başka bir bilgi yer almamaktadır.

2.2.4.8. Samsun Osman Paşa Medresesi

Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra bir nevi ailenin yeni lideri konumuna gelen Osman Paşa da tıpkı babası gibi, bölgenin kalkınmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Süleyman Paşa'nın aksine daha çok Trabzon şehrinde imar faaliyetleri gerçekleştirmesine karşın Samsun ve Ordu şehirlerine de önemli yatırımlar yapmıştır.

Samsun'da inşa ettirdiği yapılardan biri kendi adıyla anılan Hazinesdarzâde Osman Paşa Medresesi'dir. 1757/3 No'lu Samsun Şer'iyye Sicillerinde yer alan “Devletlü Osman Paşa hazretlerinin müceddeden binâ ve inşâ eylediği medrese-i şerîfesi...” şeklinde başlayan, medresede çalışan müderrislerin geliriyle ilgili belgedeki “müceddeden” ifadesi, Osman Paşa'nın medreseyi yeniden yaptırdığını düşündürmektedir (S.Ş.S., 49-A/67, No: 1757/3, H. 1260-1285 / M.1845-1870; Kıran, 2014). Vakfiyesindeki tarihe göre M. 24 Nisan 1821 yılında inşa edilen medrese Pazar Mahallesi'nde yer almaktadır. Ancak ailenin inşa ettirdiği birçok medrese ve mektep gibi ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır. Yedi derslikten oluşan medresede müderrise ait bir derslik de yer almaktadır. Günümüze ulaşamayan bu medresenin mimarisiyle ilgili başka bir bilgi mevcut değildir (Okudan, 2013).

Osman Paşa da babası gibi vakfiyesinde medresenin giderleri için vakfettiği menkul ve gayrimenkuller hakkında bilgi vermiş, elde edilecek gelirin nasıl kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Osman Paşa, medrese giderlerinin karşılanması amacıyla kale içinde denize bitişik konumdaki arsası üzerinde dört dükkân ve üç kasaphane inşa etmiştir. Kira gelirinin

dörtte biriyle medrese ve dükkânların giderlerinin karşılanmasını, dörtte üçüyle ise müderrisin maaşının ödenmesini şart koymuştur (Hazinedârzâde Osman Paşa b. Süleyman Paşa Vakfiyesi, VGMA., df. 583, s. 86, sr. 74; S.Ş.S., 3171, No: 113, H. 21 B 1236).³²

Vakfiyesinden anlaşılacağı üzere Osman Paşa, medrese için kurduğu bu vakıftan kendisi hiçbir kâr sağlamamış, tüm kira gelirini vakfetmiştir. Medresenin giderlerinin karşılanması amacıyla Osman Paşa'nın vakfından başka iki vakıf daha oluşturulmuştur. Buna göre;

- M. 20 Ekim 1830 tarihli vakfiyeye göre, Terzi Hacı Süleyman'ın eşi Ayşe Hatun vakfettiği toplam 500 kuruştan, 300 kuruşun Osman Paşa Medresesi müderrisine verilmesini şart koşturmuştur (S.Ş.S., 41-B/1, No:1756, M. 20 Ekim 1830).
- M. 10 Ağustos 1831 tarihli vakfiyeye göre, Münife Hatun vakfettiği iki katlı evinden elde edilecek olan kiradan senelik 100 kuruşun müderrise ve ihtiyaç sahibi öğrencilere verilmesini, haftada bir hatmi haccan karşılığı müderrise 5 kuruş, yine müderrise yılda bir hatim yapmasının karşılığı 10 kuruş verilmesini şart koşturmuştur (S.Ş.S., 10-B/4, No:1756, M. 10 Ağustos 1831). Ayrıca Üçanbar-zâde İbrahim Efendi de medreseye 14 ciltlik kitap vakfetmiştir (S.Ş.S., 49-A/1-2, No:1757).³³

2.2.4.9. Osman Paşa'nın İnşa Ettirdiği Diğer Medreseleri

Hazinedarzâde Osman Paşa'nın eğitime verdiği önemin bir neticesi olarak Trabzon, Ordu ve Samsun'da çok sayıda mektep, medrese ve kütüphane inşa ettirdiği bilinmekle birlikte bu yapıların çoğu günümüze ulaşmamıştır. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte medreselerin önemini kaybetmesi, Cumhuriyet'in ilanı ile ise tamamen işlevsiz hale gelmeleri ile bu yapılar harap hale gelmiş ve zamanla ortadan kalkmıştır.

Osman Paşa'nın Çarşamba'da bir ve Ordu şehrinde üç farklı medrese inşa ettirdiği belgelerde yer almakla birlikte bu yapılar günümüze ulaşmamıştır. Bu yapılardan ilki 1888 yılına ait Trabzon Vilayeti Salnamesinde Canik sancağı, Ünye kazası, Yeni mahallede inşa edilen Osman Paşa Medresesidir. Salnamede adı Osman Paşa Medresesi olarak geçen medresenin 35 adet öğrencisi olduğu aktarılmakta olup, yapı günümüze ulaşmamıştır.

³² Samsun Şer'iyye Sicillerinden aktaran Okudan, M., 2013. Vakfiyelere göre Osmanlı döneminde Samsun'da vakıflar, Doktora Tezi, On dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

³³ Samsun Şer'iyye Sicillerinden aktaran Beşirli, M., 2006. 19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri. Geçmişten Geleceğe Samsun, 473-499.

(Emiroğlu, 2002). Ancak günümüzde Ünye merkezde Medrese Sokak adında bir sokak yer alması ve sakağın hemen köşesinde Kaledere İlköğretim Okulu'nun bulunması burada eskiden bir medresenin varlığını ve yıkılmasıyla bulunduğu alanda yine bir okul yapısı inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

1888 yılına ait Trabzon Vilayet Salnamesine göre, Osman Paşa'nın Ordu şehrinde inşa ettirdiği bir diğer medrese ise Ordu kazası, Çarşı Mahallesi'nde yer almaktadır. Hakkında çok fazla bilgi olmayan medrese, Ordu Çarşı Mahallesi Orta Cami'nin yakınında Trabzon Valisi Hazine Darzâde Osman Paşa tarafından inşa edilmiş, daha sonra bir dönem Kadiri Tekkesi olarak kullanılmıştır (Emiroğlu, 2002; Yediyıldız, 2007). Saylan (2007), "1868-1914 döneminde Ordu kazası" adlı tez çalışmasında bazı kaynaklarda medresenin banisinin Mustafa Ağa bazı kaynaklarda ise Osman Paşa olarak verildiğini aktarmış ancak hakkında çok fazla veri olmayan medresenin banisi hakkında net bir karar verilememiştir (Saylan, 2007). Müftü Mehmet'in müderris olarak görev yaptığı medresede 80 talebe olduğu belirtilmektedir. Salnamede adının Osman Paşa Medresesi olarak geçmesi banisi olması ihtimalini güçlendirmektedir (Emiroğlu, 2002).

Yine 1888 yılı Trabzon vilayeti salnamesinde Samsun ili Çarşamba ilçesinde Osman Paşa Medresesi adında bir medresenin adı geçmekte olup, 28 adet öğrencisi olduğu aktarılmaktadır. Ancak yapı ile ilgili literatürde başka bir bilgiye rastlanmamıştır (Emiroğlu, 2002).

2.2.4.10. Ordu Osman Paşa Şadırvanı

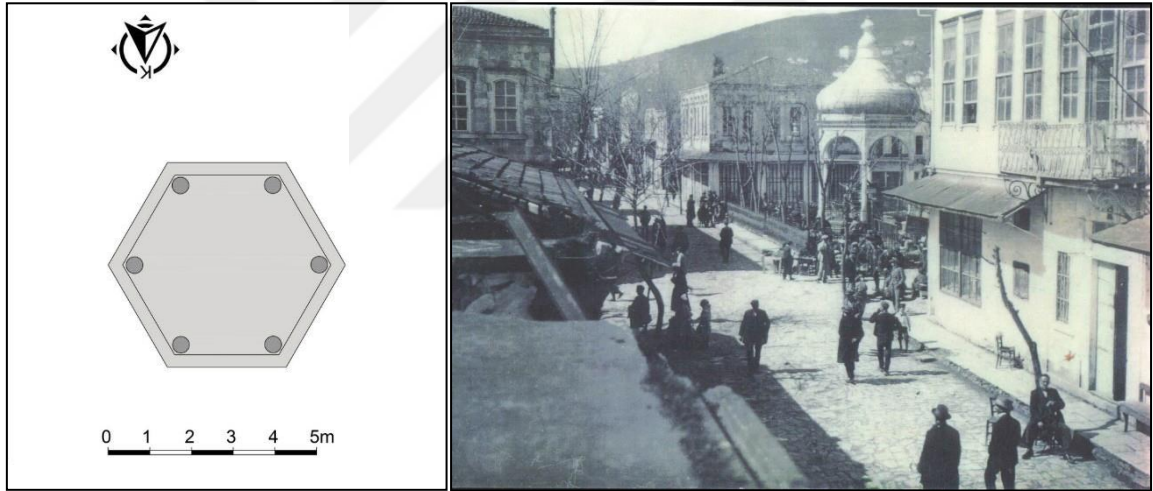
Türk su mimarisinde çeşmeden sonraki en yaygın yapı türü olan şadırvanlar³⁴, cami avlularında abdest almak amacıyla inşa edilen, ortadaki havuzun çevresindeki musluklardan su akan, üzeri kubbeli yapılar olarak ifade edilmektedir. Ancak şadırvan mimarisi yalnızca cami avlularıyla sınırlı kalmamış, kervansaray, han gibi konaklama tesislerinin yanı sıra medrese avlularında da bulunabildiği gibi meydan ya da çarşının ortasında tek başına da inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde Sultan, vezir gibi devletin ileri gelenleri estetiğin ön planda olduğu çok sayıda şadırvan inşa ettirmiştir (Kılıcı, 2010).

Valiliği döneminde yönetimi altındaki şehirlerde birçok altyapı hizmetinde bulunan, şehirlerin içme suyu sorununun çözülmesine çaba sarf eden Osman Paşa Ordu'da da kendi

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kılıcı, A., 2010. "Şadırvan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 38, 219-221.

adı ile anılan bir şadırvan inşa ettirmiştir. Üzerinde kitabesi bulunmamasına karşın, Trabzon Vilayet Salnamelerinde 1842 yılında Trabzon Valisi Hazine Darzâde Osman Paşa tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır. Osmanlıdaki en yüksek sütunlu şadırvanlardan olan Osman Paşa Şadırvanı, şehrin içme suyu problemi için bir çözüm olmasının yanı sıra, Osman Paşa'nın hayırseverliğini, gücünü gösteren, adını yaşatan, bir eser olmuştur. Nitekim sade bir çeşme yapısıyla da içme suyu sağlanabilecekken böylesine görkemli bir yapı inşa edilmesinin, banisinin kendini temsil etme, gücünü somutlaştırma isteğinin bir ürünü olduğu düşünülebilir.

Ordu merkezde hükümet Caddesinde yer alan şadırvan, eskiden denize yakın bir konumda bulunmasına karşın sahil yolu çalışmaları ile denizin doldurulması sonucu denizden uzaklaşmıştır. 1937 yılında yaşanan deprem felaketinde yıkılan yapı 1997 yılında iş adamı Fahri Çelebi tarafından aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir (Kurucu, 2014).

Şekil 69. Ordu Osman Paşa Şadırvanı planı, (K.K.E., 2020); Ordu Osman Paşa Şadırvanı 1900'li yıllar, (Kurucu, 2014)

Baldaken³⁵ tarzda inşa edilen yapı, altıgen plan formuna sahiptir. Erken dönem oryantalist mimari örneklerinden olan çeşme, düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Altıgen şeklinde yükseltilmiş platform üzerinde kurulan yapıda sütunlar arası korkuluklarla çevrelenmiştir. Her köşede bulunan altı adet yuvarlak sütun, kemerlerle birbirine bağlanmış olup kemerlerin orta noktasına kilit taşı yerleştirilmiştir. Sütun başlıklarında yalın, kıvrımlı

³⁵ Baldaken, çeşitli plan özellikleri gösteren, üst örtüsü ayak ve sütunlarla taşınan üstü kapalı, yanları açık formdur. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kılıcı, A., 2005. Erken Osmanlı (1299-1451) Baldaken Türbeleri.

süslemeler bulunmaktadır. Yapının gösterişli soğan kubbesi alemle sonlandırılmıştır. Soğan kubbe yuvarlak bir kasnağa oturtulmuş, kasnağın hemen altında çift sıra testere diş şeklinde silmeler tasarlanmıştır. Kasnağın her bir köşesinde dikdörtgen formlu, düşey yivli ve külah şeklinde başlıklı küçük sütunlar yer almaktadır.

Yapının tam ortasına yuvarlak formda çeşme yerleştirilmiş olup çeşme üzerinde altı adet lüle yer almaktadır. Çeşmenin etrafında her bir musluğa denk düşecek şekilde altı adet oturak oluşturulmuştur. Şadırvanın küçültülmüş halini andıran çeşme kısmı da soğanvari bir kubbeye sahip olup üzerine alem yerleştirilmiştir. Yapının suluk kısmında her musluğun aktığı yere denk gelen bölümde yarım daire şeklinde oymalar yer almaktadır.

Şekil 70. a. 1900'lerin başında Osman Paşa Şadırvanı, (Mürsel Engin Sergisi);
b. Yeniden inşa edilen Osman Paşa Şadırvanı, (İslam Ansiklopedisi, 2007)

Yapının eski haline ait görseller incelendiğinde aslına uygun inşa edilmesine karşın birtakım farklılıklar taşıdığı anlaşılmaktadır. Günümüzdekinden farklı olarak barok mimari etkileri daha net görülmektedir. Yivli sütunlara sahip olan yapıda sütun başlıkları bitkisel motiflerle süslü ve daha gösterişlidir. Kemerlerin her iki yanında üçgensel motifler olup ortasında rozetler bulunmaktadır. Kemerin üzerinde yer alan çift sıra testere diş silmeler ise

mukarnaslıdır. Her iki şadırvanda da soğan kubbe olmasına karşın bu kubbelerin enine kesitleri farklıdır. Şadırvanın ilk halinde günümüzde mevcut olmayan bir aydınlatma kulesi bulunmakta, kasnağın köşelerinde yer alan sütunların her birinin üzerinde alem yer almaktadır. Ayrıca yapının ortasında yer alan çeşme kısmının üzerindeki soğan kubbe boşluklu olarak metal malzemeden inşa edilmiş ve üzerine alem yerleştirilmiştir.

2.2.4.11. Ünye Saray Çeşmesi

Ünye’de Süleyman Paşa tarafından inşa edilen ve döneminin en görkemli ayan konaklarında olan Süleyman Paşa Sarayı, birçok seyyaha ev sahipliği yapmıştır. Saraya yolu düşen seyyahlardan olan ve saray hakkında önemli bilgiler sunan Murad Efendi, bahçe duvarlarındaki güzel çeşmelerden biri olan çeşmenin Osman Paşa tarafından inşa edildiğini aktarmış, Osman Paşa tarafından çeşmenin kitabesine “Osman Paşa’nın bölge halkına hatırasıdır” şeklinde yazdırıldığını belirtmiştir. Sarayın da Osman Paşa tarafından inşa edildiği şeklinde yanlış bir bilgi aktaran seyyahın bu kitabe neticesinde yanılgıya düşmüş olması muhtemeldir.

İnşa tarihi hakkında net bir bilgiye ulaşılamayan çeşme, kesme taştan inşa edilmiş olup günümüzde Haznedar Kreşi olarak kullanılan binanın doğusunda yer almaktadır. Sade bir görünüm sergileyen çeşmenin tek lülesi bitkisel motifli bir süsleme içinden çıkmaktadır. Çeşmenin iki yanında yer alan sütunceler dairesel şekillerle süslenmiştir.

Ünye Şer’iyye Sicillerinde yer alan bir belgede çeşmenin suyoluna hayırseverler tarafından çeşitli yardımlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda konak önündeki çeşmenin suyoluna Sadık Hafız tarafından 100 kuruş, İbrişim Ahmed’in kahvesinden ise 5 kuruş vakfedilmiştir (Ü.Ş.S., 39-A/280, No: 8947, s. 453, M.1813-1872, H.1228-1289).

Şekil 71. Saray çeşmesinin günümüzdeki görünümü, (Yavru Arşivi, 2020)

2.2.4.12.Şehir İmar ve Altyapı Çalışmaları

Hazinedarzâde Osman Paşa, valiliği süresince Trabzon şehrinin bayındır hale gelmesi için önemli çabalar sarf etmiştir. Babası Süleyman Paşa'nın vakıflarının çoğunun Samsun ve çevresinde olmasına karşın, Osman Paşa Trabzon'da vakıf kurmayı tercih etmiş, şehirde birçok hayır işi gerçekleştirmiştir. 14 yıl gibi uzun bir süre Trabzon valiliği görevini yerine getiren Osman Paşa, bölgede otorite kurmuş ve gücünü hissettirmiştir. Valiliği süresince bölgedeki yerel ağaların gücünü kırmış, şehirde huzur ortamının oluşmasını sağlamıştır.

Özellikle fakir halkın ağır vergiler altında ezilmesinin önüne geçmek için çalışmalar yapmış, görevlilere buyruklar yazmış, başvurularını uygun gördüğü kişileri kısmen veya tamamen vergiden muaf tutmuştur. Tanzimat'ın getirdiği yeniliklere mesafeli olmasına karşın şehirde bu uygulamaların gerçekleşmesi adına önemli çabalar sarf etmiş, bölgede nüfus sayımı yaptırmış ve muhtarlık sisteminin uygulanması adına çalışmalar yürütmüştür (Bay, 2007).

Şehirde idari ve sosyal anlamda huzuru sağlamanın yanı sıra birçok imar faaliyeti de gerçekleştirmiştir. Osman Paşa döneminde hükümet konağı binası geniş çaplı bir tadilattan geçirilmiş, valiler kiralık konaklarda hükümet meselelerini çözme zorluğundan kurtarılmıştır (Saydam, 2006). Şehirde halkın ihtiyaçlarını karşılamayan ve harap hale gelen

camileri yıktırarak yerine yenilerini inşa ettirmiş, bu camilerin giderleri için vakıf gelirlerini tahsis etmiştir. Osman Paşa, yeni inşa ettirdiği yapıların yanı sıra şehirde birçok yapının onarımını da gerçekleştirmiştir. 1837 yılında Trabzon Ortahisar Camii'nin onartmış, doğu tarafındaki kapısını açtırmış ve kapının üzerine onarım kitabesi koydurmuştur (Edhem, 2001).

Trabzon'un gerek limana yakınlığı gerek Erzurum kara ticaret yolunun başlangıcı konumunda bulunan önemli merkezi olan Gâvur Meydanı 'nda da Osman Paşa döneminde bir dönüşüm yaşanmıştır. Seyyah aktarımları ve arşiv belgelerinde yer alan ifadelerle göre herhangi bir yapılaşmanın olmadığı bu alanda, Hazine-darzâde Osman Paşa'nın valiliği döneminde bir han ve başka binaların da inşasıyla bir yapılaşma süreci başlamıştır (Yılmaz, 2016). Samsun Şer'iyye Sicillerinde yer alan “...*Osmân Paşa-zâdelerin Trabzon'da muhterik olup müteveffâ-yı müşârun-ileyhin müceddeden binâ ettirdiği hânın ba'de'l-keşf masârif-i inşâiyesi yüz yirmi bin guruşa mi'mârî ile bâ-sened mukâvele edüp...*” şeklindeki belgede yer alan ifadelerle göre, Trabzon'da yanmış olan hanı yeniden inşa ettirdiği, inşaat masraflarının 120.000 kuruş olduğu ve bir mimar ile anlaşma imzaladığı anlaşılmaktadır (S.Ş.S., 56-A, No: 1760, H. 1267-1275/ M. 1850-1859; Doğan, 2006).

Osman Paşa döneminde şehir ekonomisi için önemli bir yere sahip olan Trabzon limanında ticari canlılık da artmıştır (Bal, 2007). Bu dönemde yoğun bir transit nakliyat merkezi olan limanda, Tebriz'e gönderilmek üzere indirilen balya ve sandık sayısının yılda otuz iki bini bulduğu belirtilmektedir (Goloğlu, 2013).

Hazine-darzâde Osman Paşa'nın Trabzon şehrinde gerçekleştirdiği en önemli çalışmalardan biri içme suyu problemini çözmesidir. Trabzon vilayet salnamelerindeki “Nefs-i Trabzon'a on saat mesafedeki vaki Yerköprü nam mahalden cereyan ederek nefsi Trabzon'a yirmi dakika mesafede deryaya munsabb olan Değirmenderesi namında bir nehr-i kebir vardır ve bundan Hazine-darzade mütevevfa Osman Paşa'nın valiliği zamanında miktar-i kâfi su kanavat farşıyla Trabzon şehrine alınıp el-haletül hazini şehir-i mezkurun ekser mahalleri ahalisi bu sudan def-i ihtiyaç etmektedir.” şeklindeki ifadelerde Trabzon'a on saat uzaklıktaki Yerköprü isimli mahalden doğan Değirmendere'nin suyunun, Osman Paşa valiliği döneminde Trabzon şehrine getirilerek ahaliye içme suyu sağlandığı belirtilmektedir (Emiroğlu, 1993).

Yine 1847 yılında şehre gelen Feruhan Bey, Trabzon'un neredeyse tüm mahallelerinde çeşmeler olduğunu, şehre temiz içme suyu sağlandığını belirtmiş, tüm bunları 23 sene evvel Osman Paşa'nın tüm masrafları kendisi ödeyerek gerçekleştirdiğini

aktarmıştır. Ayrıca bu suyuollarının tamiri için gelirler vakfetmiştir. Halkın en çok rağbet ettiğı, suyu bol olan Değirmendere suyu, üç saat mesafedeki Hoşoğlan denilen yerden geniş bir kanal yardımıyla Gâvur Meydanındaki bir hazneye akıtılmış, buradan Kuleboyundan bir ark yardımıyla Hisar içine aktarılmıştır. Geri kalan kısmı ise şehrin diğer mahallelerine ve evlerine ulaştırılmıştır. Trabzon'un bir başka önemli kaynağı olan Zürmera suyu da yine Osman Paşa döneminde aynı adı taşıyan iki saat uzaklıktaki köyden borular yardımıyla Uzun Sokak'ın çeşmelerinin yanı sıra Yeni Cuma'daki çeşme ve evlere de ulaştırılmıştır (Usta, 1999).

Osman Paşa, şehrin kalkınması yönündeki katkılarına ölümünden sonra da devam etmiş, vasiyetinde malının üçte biri ile Trabzon'da suyuolları, kemerler ve araba yolları yapılmasını istemiştir. Zira kendisinden sonra Trabzon valisi olan Abdullah Paşa, bu hususta çalışmalar yapmış, halkın daha çok suya ihtiyaç duyduğunu, Değirmendere'den kanallar açtırarak bu sorunun çözülebileceğini ve Osman Paşa'nın malının üçte biriyle masrafların karşılanacağını dile getirmiştir. Osman Paşa'nın büyük katkılarıyla Tanzimat döneminde Trabzon'un içme suyu sorunu büyük ölçüde giderilmiştir (Sarıoğlan, 1996).

Osman Paşa, Trabzon'da gerçekleştirdiğı bayındırlık hizmetlerinin yanı sıra Samsun şehrinde de önemli çalışmalar yürütmüştür. Samsun'un en işlek caddesi olan Belediye Caddesi'nden Bafra'ya uzanan cadde 1830'lu yıllarda Osman Paşa tarafından açılmıştır. Önceden Hançerli Mezarlığı'nın bulunduğu bu alanda caddeyi açmak adına halkı güçlükle ikna eden Osman Paşa, buradaki mezarlığı kaldırarak yolu buradan geçirmiştir (Köse, 2014). Osman Paşa'nın Samsun şehir imarına ve ekonomik hayatın canlanmasına sağladığı önemli katkılardan biri de kurduğı yeni ticari işletmeler ile çeşitli kollara iş olanağı sağlaması olmuştur. Bu bağlamda günümüzde bile Kasaplar Caddesi olarak anılan caddede üç adet kasap dükkânı yaptırmıştır (Okudan, 2013).

2.3. Hazinedarzâde Abdullah Paşa (D.? / Ö. 1860)

2.3.1. Hayatı ve Kişiliğı

Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın oğullarından olan Abdullah Paşa, ağabeyi Osman Paşa'nın ölümünden sonra “vezir” rütbesi ile Trabzon Valiliğine getirilmiş, Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinin yönetimini elinde bulundurmuştur. Trabzon'da kültür hayatının gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur (Goloğlu, 2013). Özellikle eğitim alanında birçok

imar faaliyetlerinde bulunmuş, Samsun şehrinin imarına önemli katkılar sağlamıştır (Okudan, 2013).

Zayıf bünyeli ve mide rahatsızlığı olan Abdullah Paşa, sağlık sorunları nedeniyle 1848 yılında valilik ve muhasıllık görevinden azledilince İstanbul'a taşınmış, ömrünün geri kalanını İstanbul'da geçirmiştir (Vadala, 1934). 1860 yılında İstanbul'da vefat eden Abdullah Paşa'nın mezarı da buradadır (Goloğlu, 2013). Abdullah Paşa'nın üç oğlu, beş kızı vardı. Oğulları Seyyid Mustafa Şevki Bey ile Halil Bey'in kabri İstanbul'da, diğer oğlu Mahmud Bey'in mezarı ise Samsun'da Seyyid Kutbettin mezarlığındadır. Kızları Naile, Meyyase, Hatice, Zübeyde, Ayşe ve Hafıza hanımlardır (Bay, 2007).

Abdullah Paşa, döneminin en varlıklı şahsiyetlerinden biri olmasına rağmen ulaşılan kaynaklar neticesinde borçlarına pek sadık olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Abdullah Paşa'nın tereke kayıtlarından edinilen bilgiler neticesinde birçok kişiye borcunu ödemediği gibi bazı kişilerden haksız para aldığı anlaşılmaktadır. Ölümünden sonra kendinden haksız yere para aldığını iddia eden kişiler dava açmışlardır (Yolalıcı, 2014).

19. yüzyılda Trabzon'a gelen seyyahlar da Abdullah Paşa ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. 1850'li yılların başında şehre gelen Robert Curzon, ilk olarak Abdullah Paşa'nın yaşadığı yeri betimlemektedir. Paşa'nın bulunduğu binayı İstanbul'daki yönetim binalarına benzeten Curzon, etrafı duvarlarla çevrili, içinde bakımsız binaların bulunduğu bir kalede ikamet ettiğini belirtmektedir. Kasvetli bir kapıdan girilen Bizans yapımı kalenin bakımsız bir avlusu olduğunu söylemektedir. Ayrıca kapıda hiçbir güvenlik görevlisi ya da asker olmamasını da şaşırtıcı bulmaktadır. 1850'li yıllarda henüz yeni bir hükümet binasının yapılmadığı bilinmekle birlikte, Abdullah Paşa'nın da Osman Paşa döneminde tadilattan geçirilen konakta yaşadığı anlaşılmaktadır. Curzon, Abdullah Paşa'nın yalnızca bölgenin en zengin kişilerinden olmadığını aynı zamanda çok iyi bir okuyucu olduğunu ve özellikle tıp kitaplarıyla yakından ilgilendiğini belirtmektedir. Abdullah Paşa'nın yönetim anlayışı ile ilgili gözlemlerini de aktaran Curzon, otoriter ve baskıcı bir yönetici olduğunu, halkın vergilerle ezildiğini ve şehrin oldukça bakımsız olduğunu dile getirmektedir (Kuş, 2016).

Trabzon'da bulunmuş bir diğer seyyah olan Moritz Wagner ise Paşa'nın dermansız olması ve sağlık sorunlarıyla uğraşmasının onu huysuz ve despot biri haline getirdiğini belirtmektedir (Kuş, 2016). Karl Koch da Abdullah Paşa'nın sert bir yönetici olduğunu hatta bu acımasızlığının İstanbul'da bile dilden dile aktarıldığı bilgisini vermektedir. Ayrıca seyyah, Abdullah Paşa'nın bölgede sürekli asayiş bozan yerel ağaları etkisiz hale getirmek için mücadele verdiğini de aktarmaktadır (Kuş, 2016). Ancak yönetimdeki bu katı tutumuna

karşın iyi bir Müslüman olduğunu belirten Koch, beş vakit ibadetini yerine getirdiğini, kendisi sağlık sorunları nedeniyle Hacc’a gidemediğinden isteklileri gönderdiğini, fakirlere yardım ettiğini, evlenemeyenleri evlendirdiğini, sünnet merasimleri düzenlediğini ve bayramlarda çocukları kendi çocuğu gibi sevip giydirdiğini aktarmıştır (Alşan ve Duran, 2017).

2.3.2. Siyasi Kimliği

Abdullah Paşa, ağabeyi Osman Paşa’nın Trabzon Valisi olmasıyla boş kalan Canik Muhassıllığına tayin edilmiştir. Görevinde gösterdiği başarılar dolayısıyla kendisine “kapucubaşılık” unvanı verilmiş ve ağabeyinin 1841 yılındaki ölümünden sonra Nisan 1842’de vezir rütbesiyle Trabzon Valiliğine atanmıştır (Bay, 2007).

Abdullah Paşa’nın valiliği döneminde Of halkının vergilerin ağırlığından şikâyet ederek bölgede karışıklık çıkarması üzerine bölgeye bir heyet gönderilmiş ve incelemeler neticesinde bir haksızlık olmadığına karar verilmiştir. Mesele fazla büyümeden çözülmüştür. Abdullah Paşa, valiliği döneminde bu gibi ufak iç meseleler dışında çok fazla sorunla karşılaşmamıştır (Bay, 2007). Gerek bölgedeki sakin hava gerekse Tanzimat fermanının yayınlanması ile birtakım yeniliklerin uygulamaya konulmasının yarattığı barış ortamından yararlanan Abdullah Paşa, Trabzon ve Samsun’da bayındırlık çalışmalarına ağırlık vermiş, Trabzon şehir surlarını onartmış, Trabzon ve Samsun’da çeşmeler, kaldırımlar yaptırmış ve Samsun’a içme suyu getirmiştir (Bay, 2007).

Görevde bulundukları süre boyunca Orta ve Doğu Karadeniz üzerinde etkin bir güç haline gelen Osman ve Abdullah Paşa, devletle birlikte hareket etmelerine karşın Tanzimat fermanıyla uygulanmaya başlanan radikal yeniliklere karşı bir tutum sergilemişlerdir. Bu durum Tanzimat’ın Trabzon Vilayetinde geç uygulanmasına sebep olmuştur (Karagöz, 2015). O dönemde bölgeye gelen seyyahların aktardıkları da bunu doğrular niteliktedir. O dönem Trabzon’da olan Joseph Wolf, Abdullah Paşa’nın merkezin yapmak istediği reformlara karşı olduğunu, batılılara karşı tahammülsüz olduğunu belirtmiştir. Bu durumun batı medeniyetini bölgeye getirme çabasında olan kişilerin cesaretini kırdığını aktarmıştır (Kuş, 2016). Seyyahın aktardığı bilgiler neticesinde merkezi otoriteyi güçlendirmeyi amaçlayan bu reformların, etkinliklerini kaybetmek istemeyen ayan aileler tarafından hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır.

2.3.3. Ekonomik Faaliyetleri

Osman Paşa'dan sonra Trabzon Valiliği görevini üstlenen kardeşi Abdullah Paşa da tıpkı ağabeyi gibi bölgenin zengin ve nüfuslu kişilerindendir. Samsun ve Trabzon çevrelerinde birçok çiftliği, menkul ve gayrimenkulü olduğu bilinen Abdullah Paşa, gelir getiren birçok farklı alanda da faaliyette bulunmuştur. Abdullah Paşa'nın gelir getiren başlıca gayrimenkulleri; Yalı hanı, Pazvey hanı, Karadağ hanı, Yeni han, Yıldız hamamı, Kabakum kahvesi, Ordu'da kahve, Çarşamba'da dükkânlar, Ünye'de Unkapanı, demirci dükkânları, bakkal dükkânı, nalbant dükkânı, debbağhane, aşevi, çeşitli mağazalar, kiralık evler, zeytin bahçesi, Yalı bostanlığı, bağ, değirmenler, fırınlar, tarlalardan oluşmaktadır (Yolalıcı, 2014). Sahip olduğu tarlaların ve gayrimenkullerin bir kısmını da kiraya veren Abdullah Paşa, kiralardan da önemli gelirler sağlamıştır.

Abdullah Paşa'nın önemli gelir kaynaklarından biri de sahip olduğu zeytin bahçeleridir. Günümüzde bölgede zeytin ağacı kalmamasına karşın o dönemde zeytinciliğin Karadeniz bölgesinde oldukça meşhur olduğu anlaşılmaktadır. Abdullah Paşa da sahip olduğu bahçelerden toplam 2.075 kuruşluk bir gelir elde etmiştir. Ancak bölgede tütün üretiminin yaygınlaşmasıyla zeytin ağaçları kesilmiş ve Samsun'da halen Zeytinlik Mahallesi ismiyle anılan bölge miras kalmıştır (Yolalıcı, 1987).

Abdullah Paşa'da tıpkı babası Süleyman Paşa ve ağabeyi Osman Paşa gibi denizcilik faaliyetlerinde bulunmuştur. Oğlu Osman Paşa'nın çocukları olan Abdulhamid Bey, Hasan ve Nuri Beylerle ortak gemileri olan Abdullah Paşa vefat edince torunlarının alacakları terekeden³⁶ ödenmiştir. Yine tereke kaydında Osman Paşa-zadelere ait ambarı kiralayarak buraya tuz koyduğuna dair belgeden hareketle Abdullah Paşa'nın tuz ticaretiyle de ilgilendiği anlaşılmaktadır (Yolalıcı, 1987).

Abdullah Paşa da Osman Paşa gibi bölgedeki madenlerle ilgilenmiş, bakır madenlerine giderek incelemelerde bulunmuş, verimliliğinin artırılması adına çalışmalar yürütmüştür. Eseli madenine de yatırımda bulunan Paşa, önemli bir gelir elde etmiştir. Süleyman Paşa döneminde yaptırılan kalhaneyi işletmeye de devam eden Abdullah Paşa'nın ölümüyle kalhane bir süre kapalı kalmıştır (Bay, 2007; Yılmaz, 2012).

³⁶ Tereke, ölenlerin terk ettiği menkul ve gayr-i menkullerin, malların ve alacak, borç, vasiyet, hibe gibi tasarruflarla meydana gelen hakların bir envanteridir. Kadılar ya da kadının yetkisiyle kassamlar ve muhallefât memurları tarafından düzenlenen bu defterlere Muhallefât Defterleri de denmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Yolalıcı, M. E., 2014. Hazine-dar-zâde Abdullah Paşa'nın Terekesi 'ne Göre Samsun'un İktisadi Ye İctimai Yapısı, On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi; 2, 267-270.

Abdullah Paşa Samsun ve Trabzon'da iki adet han inşa ettirmiştir. Trabzon'da Osman Paşa tarafından yaptırılan ancak yangında zarar gören hanı yeniden inşa ettirmiştir. Bu bağlamda yapının mimarıyla bir senet imzalamış ve 82.000 kuruşluk bir ödeme yapmıştır. Ancak bina tamamlanmadan vefat etmesi üzerine, kalan 37.500 kuruş terekesinden ödenmiştir (Yolalıcı, 2014; Hatipoğlu, 2015).

Abdullah Paşa'nın dikkat çeken bir diğer ekonomik gelir kaynağı ise müteahhitlik yapmasıdır. Kendinden önceki dönemde rastlanmadığı şekilde kendisi satmak üzere Ermeni Mahallesi'nde binalar inşa ettirmiştir. Bu evleri 40.000 kuruş gibi önemli bir rakama satmıştır. Yine dönemin zenginlerinden Lala Ali Ağa'ya ait konağa mutfak ve çamaşırlık ekletmiş, harem duvarını onartmış ve altına taş döşetmiştir (Yolalıcı, 1987).

2.3.4. İmar Faaliyetleri

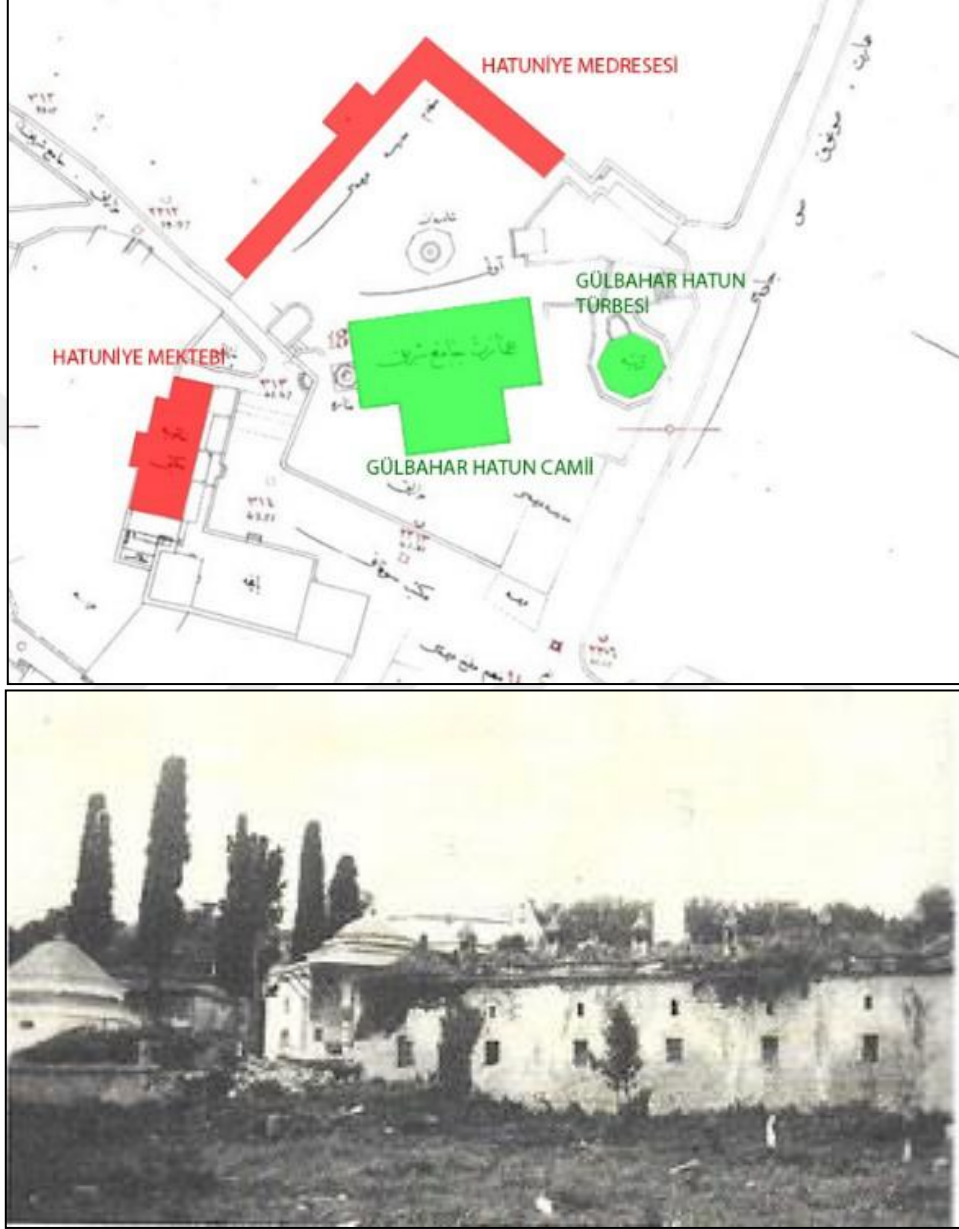
Hazinedarzâde Abdullah Paşa, 1835 yılına ait vakfiyesinde kendini şu şekilde tanıtmaktadır; “...*Kasaba-i Samsun hanedanından hayırlı ve iyi işlere talip olan es-seyyid Mir Abdullah bin es-seyyid Süleyman Paşa...*”. Vakfiyesinden edinilen bilgiler, Abdullah Paşa'nın da babası Süleyman Paşa gibi mal varlığına el konulması endişesi taşıdığını göstermektedir. Abdullah Paşa'nın, kurduğu vakfın sorumlusu olarak kendini, kendinden sonra ise çocuklarını tayin etmesi vakfın ailevi bir vakıf olduğunu göstermektedir. (Okudan, 2013).

Abdullah Paşa Samsun ve Trabzon çevresinde birçok imar faaliyetinde bulunmuş, özellikle eğitim alanında önemli katkılar sağlamıştır. Çok sayıda kütüphane, medrese ve okul inşa ettirmiş, çeşmeler ve kaldırımlar yaptırarak şehirlerin altyapısını güçlendirmiştir (Okudan, 2013). Mide rahatsızlığı sebebiyle sık sık gittiği Samsun Kocadağ'da yaptırdığı sarayın yakınındaki Kocadağ Suyunu da Samsun şehrine Abdullah Paşa getirmiştir (Karagöz, 2015).

2.3.4.1. Trabzon Hatuniye Kütüphanesi

Osmanlı döneminde Trabzon şehrinde oluşturulan ilk kütüphane Yavuz Sultan Selim tarafından inşa edilen Gülbahar Hatun Külliyesi içinde yer almaktadır. Günümüze yalnızca

camii ve türbenin ulaştığı bu yapı kompleksinden medrese, kütüphane ve mektep ise yıkılmıştır.

Şekil 72. 1926 hâlihazır haritasında Gülbahar Hatun Külliyesi, (Tuluk'tan işlenerek); Hatuniye Medresesi, (Tuluk Arşivi, 2018)

Hatuniye külliyesi içindeki mevcut kütüphanenin tahrip olması üzerine Trabzon Valisi Hazine Darzâde Osman Paşa tarafından yeni bir kütüphane oluşturulmuştur (Alıkılıç, 2001). Ancak Osman Paşa'nın vefat etmesi üzerine kütüphanenin açılışını M. 1844 yılında kardeşi Abdullah Paşa gerçekleştirmiştir (Piyale, 1988). Piyale (1988), "Trabzon'da Eğitim

ve Kültür Hayatı (1839-1923)’’ adlı yüksek lisans tez çalışmasında Hatuniye Medresesi’nin bir odasının kütüphaneye çevrildiğini belirtirken, Alıklı  (2001), yeni bir kütüphane inşa edildiğini söylemiştir. Ancak farklı kaynaklar, külliyeinin bulunduğu alana ait görseller ve hâlihazır haritalarda yeni bir yapı olmadığı görülmekte, bu durum medrese içinde bir odanın kütüphaneye çevrilmiş olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. H. 1316/ M. 1898 yılına ait salnamelerde günümüzde mevcut olmayan kütüphane içinde 444 adet kitap yer aldığı belirtilmektedir (Topal, 2012).

2.3.4.2. Trabzon Abdullah Paşa  eşmesi

Abdullah Paşa dört yıllık valiliği boyunca Trabzon’da birçok bayındırlık hizmetinde bulunmuştur. Bu hizmetlerin başında nüfusu artan şehrin su ihtiya ının karşılanması amacıyla suyollarının tamir edilmesi, bir kemer sistemi ile şehrin civarındaki doğal kaynaklar ve kuyulardan şehre su getirilerek belli başlı çeşmelere verilmesi gelmektedir (Yılmaz, 2012).

Abdullah Paşa şehrin su ihtiya ını karşılama amacıyla Taksim’de inşa edilen su makseminin önünde şehrin en görkemli çeşmesini yaptırmıştır.  zerindeki 18 beyitlik kitabesinde yer alan bilgilere göre  eşme, H. 1260/M. 1844 yılında Hazinedarzâde Abdullah Paşa tarafından inşa edilmiştir. Kitabesindeki ‘‘...Melek nişanlı olup Kur’ n’ı Mushaf haline getiren Hazret-i Osman’ın adaşı, yeri cennet olan kardeşinin malının üçte birinden Kayakal’da bu çeşmenin maksemini inşa edip...’’ şeklindeki beyitte yer alan ifadelerle göre  eşme yapılırken o esnada vefat etmiş olan eski Trabzon valisi Hazinedarzâde Osman Paşa’nın malının üçte birinden de yararlanmıştır (Yüksel, 2000).

Çeşmenin Trabzonlu bir şair olan Hızır tarafından yazılan kitabesinde, Trabzon halkının su bulamadığı bir dönemde bu maksemi ve çeşmeyi yaptıran Abdullah Paşa’dan övgü ve minnetle bahsedilmektedir. Kitabenin    nc  beyitinde yer alan ‘‘... Trabzon’un çok şerefli müşiri,  saf gibi yardımcı olan yüksek sıfatlı valisi, gayretli ve yardımsever Abdullah Paşa ki onun zatı cömertlik çeşmesinin kaynağıdır...’’ (Yüksel, 2000), şeklindeki ifadelerde de g r ld ğu üzere Abdullah Paşa’nın Tereke defterlerinde sık sık alacak verecek olayları ve borcuna sadık olmamasıyla bilinmesine karşın, yardımseverliği, cömertliğinden övgüyle bahsedilmekte, çabaları takdirle karşılanmaktadır.

Şekil 73. Trabzon Taksim su maksemi ve Abdullah Paşa Çeşmesi, (Yıldız Albümü, 1890).

Günümüzde Zağnos burcunda yer alan çeşmenin asıl inşa edildiği alan yine kitabesinde yer alan “... Gebr Meydanı’na karşı tatlı su akıttı...” ifadesinden anlaşıldığı üzere Meydan-ı Şarki olarak da bilinen Meydan bölgesidir (Yüksel, 2000). İlerleyen yıllarda cadde genişletme çalışmaları esnasında bu su maksemi yıkılmış, çeşme ve önünde yer alan kitabeli sütun sökülerek Gülbahar Hatun Camii yakınlarındaki boş bir alanda kaderine terk edilmiştir. Ancak dönemin Garnizon komutanı Hüsnü Göktuğ tarafından fark edilen çeşme buradan alınarak günümüzde bulunduğu Zağnos Paşa kulesi girişinde, köprüye bakan cepheye yerleştirilmiştir (Yüngül, 1985).

Şekil 74. Abdullah Paşa Çeşmesi, (Yavru, M. arşivi, 2020)

Ampirik üslup özellikleri gösteren çeşme, yaklaşık 3 metre yükseklikte ve 2 metre genişlikte olup mermer taş levhalardan inşa edilmiştir. Dikdörtgen biçimli çeşmenin görünümü bir taç kapıyı andırmaktadır (Yüngül, 1985). Kare şeklindeki alt bölüm üzerinde dikdörtgen kitabesi, saçakları ve üçgen alınlıktan meydana gelen çeşmenin iki kenarında sütunceler yer almaktadır. Sütuncelerin başlık kısımları ampir üslubun öğelerinden akant yaprak motifleriyle bezelidir. Çeşmenin küçültülmüş halini andıran ayna kısmı akant yapraklarla süslenmiş sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Saçağın hemen üzerinde yer alan dikdörtgen şeklindeki kitabesi de bitkisel motifli bir çerçeve ile süslenmiştir. Çeşmenin taç kısmının ortasında eliptik Abdülhamid tuğrası her iki yanında da rozetlerle başlayan bitkisel motifler yer almaktadır. Tuğranın hemen üstünde yer alan yelpaze şeklinde tepelik de köşelerdeki rozetlerle sonlandırılmaktadır.

Şekil 75. Trabzon Abdullah Paşa Çeşmesi kitabesi, (Yavru, M. arşivi, 2020)

Aynalık bölümünün ortasında tek bir lüle yeri ve bunun üzerinde de hayat ağacını andıran bir figür bulunmaktadır (Horuloğlu, 1983). Çeşmenin önündeki bitkisel motifle süslenmiş yalak kısmı mermerdendir. Çeşme günümüzde de Zağnos burcunun köprüye bakan cephesinde bulunmaktadır.

2.3.4.3. Samsun Abdullah Paşa Külliyesi (Camii, Medrese, Kütüphane)

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da birtakım yenilikler ve değişimler yaşanmıştır. Medreselerin bilim alanındaki gelişmeleri takip etmemesi, yalnızca dini bilimlere ağırlık vermesi gibi konulara yönelik eleştiriler neticesinde devlete bağlı eğitim kurumları açılmaya başlanmıştır (Yanardağ, 2016). Mevcut mektep ve medreselerin modernleştirilmesi mümkün olmadığından Tanzimatçılar tarafından laikleştirilmiş yeni eğitim kurumları açılmaya başlanmış, bu durum medrese ve mektepler arasında yeni bir çatışmaya yol açmıştır (Yıldız, 2019).

Medreselere karşı yapılan eleştirilerden biri de kurulmaları ve giderlerinin karşılanmasında büyük önem sahibi olan vakıflara karşı olmuştur. Celaleddin Bey, medreselerin ayakta kalmasını sağlayan vakıflardaki usulsüzlüklere değinmiş ve verilen derslerin yetersiz olduğunu savunmuştur (Yanardağ, 2016). Birçok hayır sahibi kurdukları vakıflar yoluyla çok sayıda medrese inşa ettirmiş, bölgede kurdukları nüfuzu inşa ettirdikleri yapılar ile ortaya koymanın yanı sıra kendi görüşlerini de kabul ettirme yoluna gitmişlerdir.

Özellikle çıkarlarına ters düşmesi nedeniyle Tanzimat'ın getirdiği yeniliklere karşı olan birçok ayan tarafından medreseler fikirlerini yayma aracı olarak kullanılmıştır (Ateş, 2015). Ancak Tanzimat'ın getirdiği yeniliklere karşı olduğu bilinen Abdullah Paşa'nın kurduğu medreselerde bu amacı taşıyıp taşımadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Hazinedarzâde Abdullah Paşa, M. 2 Nisan 1836 tarihli vakfiyede yer alan bilgilere göre Samsun Hançerli Mahallesi'nde, medrese, cami ve kütüphaneden meydana gelen, külliyevi bir yapı kompleksi inşa ettirmiştir. Yine vakfiyesinden edinilen bilgilere göre günümüze ulaşmayan külliye de yer alan medresede on iki derslik bulunmaktadır (Okudan, 2013). 1888 yılına ait Trabzon Vilayeti Sınamelerinde de Hançerli 'de inşa edilen Abdullah Paşa Medresesi'nin adı geçmekle birlikte öğrenci sayısı belirtilmemiştir (Emiroğlu, 2002).

Literatürde yapıya ilişkin çok fazla belge yer almamasına karşın, merkezden müfettiş olarak gönderilen Ali Rıza Efendi'nin yapının durumuna ilişkin gözlemleri kısmen de olsa bilgi sahibi olunmasını sağlamaktadır. Tanzimat'ın Anadolu ve Rumeli de uygulanmasına ilişkin denetlemeler yapmak ve gerekli yapıların tadilatını gerçekleştirerek şehirlerin bayındır hale gelmesini sağlama amacıyla çeşitli sancaklara gönderilen müfettişlerden olan Ali Rıza Bey, Amasya Sancağında bulunan cami, mescit, medrese, türbe gibi yapıların mevcut durumunu aktaran raporunda Abdullah Paşa medrese ve Camii'nden de söz etmiştir. Bu bağlamda Ali Rıza Efendi raporunda Abdullah Paşa Camii ve medresesi ile ilgili H. 1277/ M. 1860 yılında 5.000 kuruş geliri olduğunu belirtmiş ve vakfın o dönemki mütevellisinin Taşabatlı Feyzullah Efendi olduğunu aktarmıştır. Ayrıca binaların yapıım tekniği hakkında da bilgi vermiş, iki binanın da kâgir olarak inşa edildiğini belirtmiştir. Yine yapıların sıvalarının aşırı derecede karardığını ve ahşap bölümlerinin de tamire muhtaç olduğunu raporuna eklemiştir (Serbestoğlu, 2014).

1870'li yıllarda işlevini sürdüren medresede Kara Vaiz isminde bir müderris görev almaktadır. Ancak 1923 yılına gelindiğinde Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın yarattığı ortamın da bir neticesi olarak medresede müderris bulunmadığı ve medresenin kapalı olduğu görülmektedir (Köse, 2014). Ayrıca Tanzimat Fermanı ile medreselerin etkinliğinin azalması ve Cumhuriyet'in ilanının ardından Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu ile tüm eğitim kurumlarının Maârif Vekâletine bağlanması ile medreselerin kapatılması da bu yapının göz ardı edilmesinde etkili olmuştur (Yanardağ, 2016). Zira 1923 yılına ait kayıtlarda medresenin eski ve tamirinin mümkün olmadığı belirtilmiş, Samsun Belediye Meclisi tarafından, çökmek üzere olan medrese binasının yıkılarak enkazının satışına karar

verilmiştir. Yıkılan medresenin bulunduğu alan ilerleyen dönemlerde caminin bahçesi olarak kullanılmıştır (Köse, 2014).

Külliyenin bir diğer birimi olan Cami’de Abdullah Paşa tarafından ilk inşa edildiğinde mescit olarak yaptırılmış ancak ihtiyaca cevap vermemesi üzerine genişletilerek camiye çevrilmiştir. 1763 No’lu defterde H. 1274-1277/ M. 1857-1861 tarihleri arasında Abdullah Paşa Cami olarak adı geçen yapı, (Keskiner, 2013), XIX. yüzyılın sonlarında çıkan yangında tamamen yanmış, Cumhuriyet döneminde minaresiz olarak yeniden inşa edilmiştir. 1949 yılındaki kadaströ çalışmalarında Hazinedarzâde Abdullah Paşa Vakfı adına kaydedilen yeni caminin tarihi bir özelliği bulunmamaktadır. 1956 yılına gelindiğinde harap halde olan cami, hayırsever cemaatin yardımlarıyla tamamen yıkılarak yeniden inşa edilmiştir. Günümüzde külliye den geriye yalnızca Abdullah Paşa Camii olarak anılan cami kalmış olup mevcut cami orijinalinden uzak bir görünüm sergilemektedir. (Köse, 2014).

Şekil 76. Günümüzde Samsun Abdullah Paşa Camii, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Vakfiyesinde yer alan bilgilere göre vakfın gelirleri şu şekilde belirlenmiştir;

- Kavak kazasında bulunan Eğri Ceviz Çiftliği
- Kavak’ta bulunan doğal kireç ocağı
- Kavak’ta beş parça arazi
- Samsun’da bulunan Ellez Köyü Çiftliği

- Samsun Çarşamba ve Terme’de çeşitli büyüklükte arazi ve çiftlikler külliyyeye gelir sağlamak amacıyla vakfedilmiştir (Okudan, 2013). Vakfiyesinden anlaşıldığı üzere Hazinedarzâde Abdullah Paşa döneminde de ailenin mal varlığının zenginliği devam etmektedir. Zira Abdullah Paşa’nın, külliyyenin giderlerini karşılamak üzere çok sayıda çiftliğini vakfetmesi ailenin bu yıllarda da geniş arazilere sahip olduğunu göstermektedir.

Yine vakfiyesinde belirtildiği üzere Abdullah Paşa’nın inşa ettirdiği bu yapı kompleksinde çalışanlara verilen ücretler de belirtilmiştir. Buna göre;

- Yeniden inşa edilen caminin imamının günde 25 akçe,
- Caminin temizlik görevlisi ve kayyumuna günde 7 akçe ödenmesine,
- Yine caminin aydınlatılması için yıllık gelirden 4 okka ve minaresindeki dokuz adet kandil için 15 okka zeytinyağı alınmasına karar verilmiştir (Okudan, 2013).

Abdullah Paşa’nın kurduğu vakfa ek olarak bazı hayırseverler de kurdukları vakıflar yoluyla külliyyenin giderlerinin karşılanmasına katkı sağlamışlardır. Bu bağlamda;

- M. 10 Mart 1864 tarihli vakfiyeye göre Mustafa Şevket Bey bin Abdullah Paşa 10.00 kuruş vakfetmiş ve gelirinin 100’er kuruşunun Abdullah Paşa Camii imamı ve müezzine verilmesini,
- M. 19 Mart 1864 tarihli vakfiyeye göre Halil Rifat Bey ibn-i Abdullah Paşa 21.000 kuruş vakfetmiş ve gelirinin 30’ar kuruşunun Abdullah Paşa Camii müezzini ve imamına verilmesini,
- 22 Aralık 1874 tarihli vakfiyeye göre Yüzbaşı Hacı Ali Ağa da vakfettiği bostanlıktan elde ettiği gelir ile Abdullah Paşa Camii’ne 1 okka yağ verilmesini şart koymuşlardır (Okudan, 2013).

Abdullah Paşa, Trabzon ve Samsun’da kurduğu kütüphanelerle bölgenin kültürel gelişimine büyük katkılar sağlamıştır. Samsun’da inşa ettirdiği bu külliyyede özel bir halk kütüphanesi oluşturmuş, bu kütüphane Cumhuriyet dönemine kadar işlevini sürdürmüştür (Vadala, 1934). Ancak 1929 yılında Abdullah Paşa’nın varisleri tarafından kütüphane dağıtılmış, yazma eserlerin bir kısmı Samsun Gazi Kütüphanesi’ne devredilmiştir (Yolalcı, 1987).

Abdullah Paşa’nın M. 1835-1836 yıllarında tamamladığı bu kütüphanede yer alan kitaplar günümüzde Milli Kütüphanede Samsun Şer’iyye Sicillerine kayıtlıdır. Kütüphanede çoğu el yazması olan 569 adet kitap yer almaktadır (İlgın ve Cansız, 2015). Şer’iyye Sicilinde kütüphanenin yeri, yapım yılı ve banisi ile ilgili, “...*Hicret-i Nebeviyye-i Ekmeli’t-Tahıyya Hazretleri’nin bin iki yüz elli bir senesi Samsun kasabasında vaki Hançerli*

Mahallesi'nde sahibü'l-hayrat ve'l-hasenat Mır-i Ahur-u Evvel-i Hazret-i Bari'den Hazinesdarzade es-Seyyid Abdullah Beyefendi Hazretleri'nin ihyasına muvaffak oldukları medrese-i celilede mübeyyen kütüphanede ... ifadelerine yer verilmiştir. Yapının vakfiyesinde yine kütüphanede çalışmak üzere işe alınacak “hafız-ı kütub” isimli elemanın görevleri ve maaşına da yer verilmiştir. Buna göre kitapları kontrol etmesi, ödünç verme gibi işlemleri yürütmesi ve herhangi bir eksik kitap olmamasını sağlaması karşılığında günde 8 akçe almasını şart koymuştur (S.Ş.S., 3-B/1, No: 1757/3, H. 1260-1285/M.1845-1870; Kıran, 2014).

2.3.4.4. Samsun Abdullah Paşa Mektepleri

Hazinesdarzâde Abdullah Paşa, babası Süleyman Paşa ve ağabeyi Osman Paşa gibi valiliği döneminde gerek valilik görevini yürüttüğü Trabzon şehrinde, gerekse Samsun'da birçok imar faaliyetinde bulunmuş, özellikle banılığını üstlendiği medrese, mektep ve kütüphanelerle bölgenin eğitim alanında gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Abdullah Paşa'nın Samsun merkezde iki adet mektep inşa ettirdiği bilinmektedir. Günümüzde mevcut olmayan mekteplerle ilgili sınırlı bilgilere vakfiyeleri üzerinden ulaşılmaktadır. Buna göre Abdullah Paşa'nın Samsun'da inşa ettirdiği ilk mektebin, H. Ramazan 1247/ M. Şubat 1832 tarihinde, Kale içinde Cami-i Kebir yakınında, merhum Hoca İshak Ağa'nın evinin hemen yanındaki boş arsa üzerinde yeniden inşa edildiği bilinmektedir (S.Ş.S., 21-A/2, No: 1757, H. 1247/M. 1832; Beşirli, 2006).

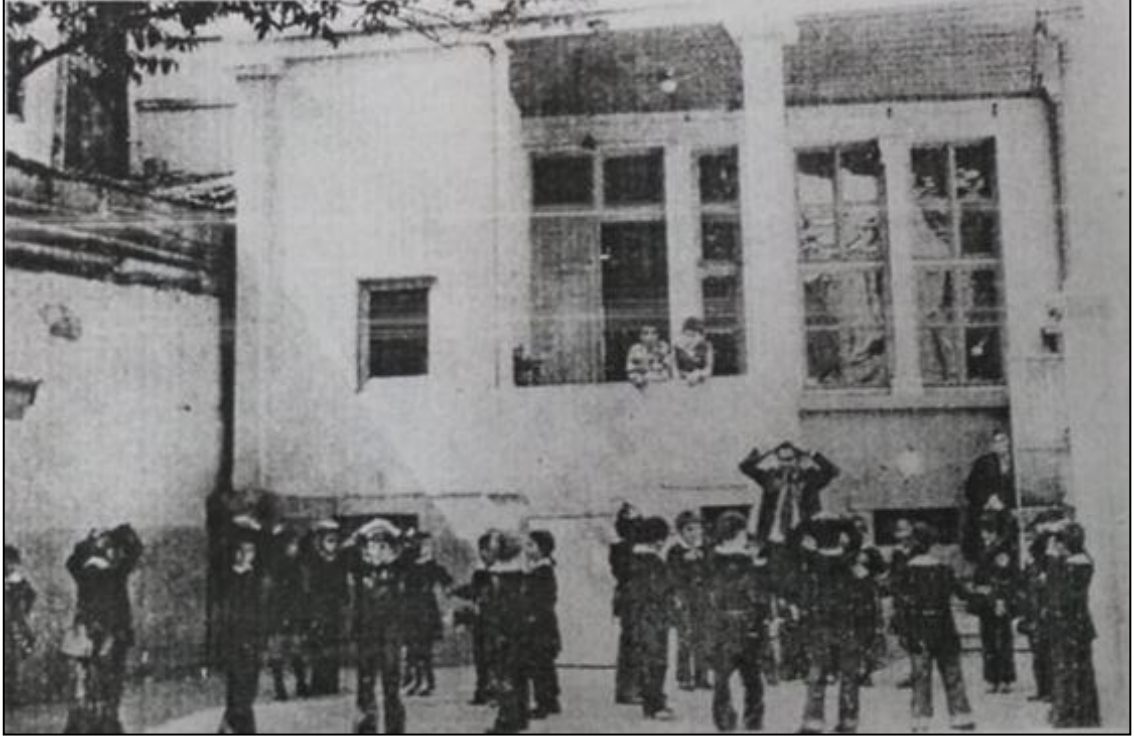

Şekil 77. Cami-i Kebir'in yerini gösterir harita, (Samsun Büyükşehir Belediyesi, 1856)

Günümüzde Merkez Büyük Camii olarak bilinen Cami-i Kebir'in varlığını sürdürmesi, mektebin yerinin tespit edilmesini mümkün kılmaktadır. Ancak mektebin herhangi bir görselinin olmaması ve belgelerde de fiziksel görünümü ile ilgili bir bilgi bulunmaması mimarisi hakkında yorum yapmayı mümkün kılmamaktadır. Yine vakfiyesinde, mektepte çocuklara ders verecek muallime 150 kuruşluk bir maaş verileceği belirtilmiştir (Kıran, 2014).

Abdullah Paşa'nın Samsun'da inşa ettirdiği bir diğer mektep ise günümüzde Pazar Mahallesi olarak bilinen "Bezzaz Mahallesi" ndedir. Abdullah Paşa tarafından ev olarak inşa edilen bina daha sonra mektep olarak kullanılmak üzere vakfedilmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanan mektep, 1948 yılında Fazıl Kadı İlkokulu'nun bir şubesi olarak kullanılmış, 1948 yılında Devrim İlkokulu adıyla eğitime devam etmiş ve 1984 yılında yeniden Abdullah Paşa İlkokulu adını almıştır (Dak, 1985).

Abdullah Paşa İlkokulu arşivinden edinilen görsel, yapının fiziki durumuna ilişkin çok fazla bilgi vermemektedir. Binanın avluya bakan girişinin olduğu cephede merdivenlerle çıkılan bir teras bulunmaktadır. Bu bölüm yuvarlak bir sütunla taşınmaktadır. Cephenin her iki yanında sütun şeklinde köşe taşları cephe boyunca devam etmektedir. Yapıda kat boyunca devam eden büyük pencereler dikkat çekmektedir.

Şekil 78. Cumhuriyet yıllarında Devrim İlkokulu, (Abdullah Paşa İlkokulu Arşivi)

1999 yılında kalorifer döşeme işlemleri esnasında çıkan yangında tarihi mektep binası yanmıştır (Kömürcü, 2010). Yangından sonra eski okul binasının yerine beş katlı yeni bir okul binası yapılmış olup, yine Abdullah Paşa İlkokulu olarak eğitime devam etmektedir (Yıldız, 2015). Vakfiyesinden edinilen bilgilere göre Abdullah Paşa Bezzaz Mahallesinde inşa ettirdiği bu mektebin müderrislerine günlük 50 akçe verilmesini şart koymuştur (Okudan, 2013).

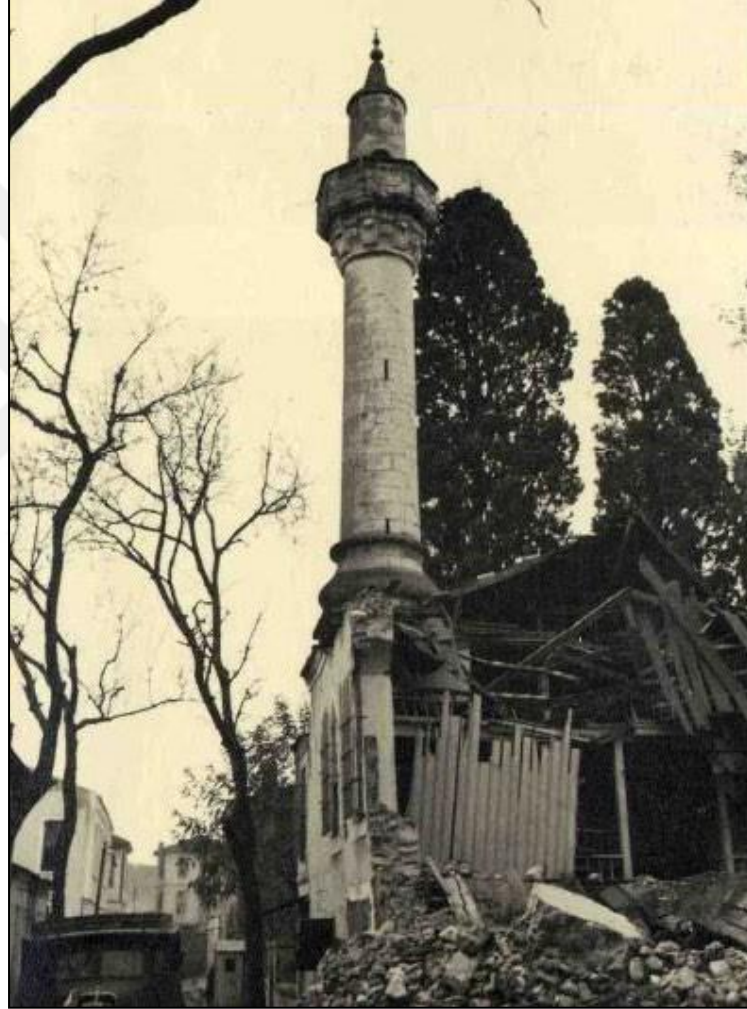
2.3.4.5. Samsun Hançerli Camii

Samsun şehir merkezinde Hançerli Mahallesi'nde bulunan cami, Abdullah Paşa'ya ait H. 1251/ M. 1836 tarihli vakfiyesinde yer alan bilgiye göre Abdullah Paşa tarafından “müceddeden” inşa edilmiştir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Abdullah Paşa yıkılmış ya da harap haldeki caminin yerine yenisini inşa etmiştir. Aynı vakfiyede caminin yanında içinde bir kütüphane de bulunan 12 odalı bir medrese yer aldığı da aktarılmaktadır. Ancak vakfiyede kim tarafından ne zaman inşa edildiğine dair bir bilgi yer almamaktadır (Bayraktar, 2005).

Şekil 79. Önde Süleyman Paşa Medrese ve Camii, arkada Hançerli Camii minaresi, (Baki Sarısakal Arşivi)

1869 Samsun yangınında yanan cami, 1871 yılında Mahmud Reşit adında bir şahıs tarafından yeniden inşa edilmiştir. Bu yapı da 1938 depreminde yıkılmış, aynı yerde daha büyük bir cami inşa edilmiştir. Giriş kapısı üzerinde yer alan kitabedeki “Hançerli Camii 1943” ifadesinin son inşa edildiği zamana ait olduğu düşünülmektedir. Cami yangın, deprem gibi felaketlerinde etkisiyle birçok kez yıkılarak yeniden inşa edilmesine karşın minaresi yıkılmadan korunmuştur (Terzi, 1987).

Şekil 80. 1943 depreminden sonra Hançerli Camii, (Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi; Okudan, 2013)

Kesme taştan inşa edilmiş minare soğanvari bir kaideye sahiptir. Dairesel forma sahip olan gövde yine dairesel bir külahla sonlanmakta olup üzerinde alemler bulunmaktadır. Tek şerefeli caminin şerefesi sekizgen olup şerefenin hemen altında akant yaprak motifli

bezemeler yer almaktadır. Şerefenin her bir yüzeyinde dikdörtgen şeklinde kabartmalar bulunmaktadır.

Şekil 81. Günümüzde Samsun Hançerli Camii, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Günümüzde de mevcut olan caminin Abdullah Paşa döneminde inşa edilen haline dair bir görsel olmamasından ötürü orijinaliyle bir benzerlik taşıyıp taşımadığına dair yorum yapmak mümkün değildir.

2.3.4.6. Samsun Hacı Halil Mescidi

Samsun’da Hacı Halil tarafından inşa edilen mescidin yıkılması üzerine Abdullah Paşa tarafından aynı yerde yeni bir mescit inşa edilmiştir. H. 1248/ M. 1832 tarihli belgede yer alan bilgilere göre harap haldeki mescidin yenilenmesi gerekliliği doğmuş, duvarlarının yıkılmasıyla elde edilen taşlardan yeniden yapılmasına karar verilmiştir. Artan taşların satılmasıyla sağlanacak gelirin ise mescidin tadilatına ayrılması şart koyulmuş, bu şartların kontrolünü sağlaması için mescidin imamı Ali Hafız Efendi müteveli atanmıştır (Beşirli, 2006). Yine Osmanlı arşiv belgesinde yer alan ifadeye göre Abdullah Paşa’nın kendi vakfına ek olarak Hacı Halil tarafından yapılan mescit ve mektebin inşasının yanı sıra civarındaki kaldırımları da tamir ettirdiği anlaşılmaktadır (A.} MKT.MHM.; 300/59, H-08-12-1280/ M. 15 Mayıs 1864). Günümüze ulaşmayan mescitle ilgi literatürde çok fazla bilgi ve belge yer almamaktadır.

2.3.4.7. Samsun Abdullah Paşa Çeşmeleri

Hazinedarzâde Abdullah Paşa da ağabeyi Osman Paşa gibi Samsun ve Trabzon şehirlerine içme suyu sağlanması adına önemli çalışmalarda bulunmuştur. Samsun yakınlarındaki Kocadağ denilen yerden şehre su getirtmesinin yanı sıra yaptırdığı birçok çeşme ile Samsun halkına içme suyu sağlamıştır (Yolalıcı, 1987). Samsun Şer'iyye Sicillerinde bulunan “...mahall-i mezkûrde üç mahalde üç aded ve Yalı Cami'-i Şerîf kurbunda bir aded ve Bazar mahallesinde bir aded ve Kıran karyesinde bir aded cem'an altı aded çeşmeler su yollarıyla...” şeklinde başlayan belgede yer aldığı üzere Samsun'da Hançerli Mahallesi'nde üç adet, Yalı Camii yakınında bir adet, Pazar Mahallesi'nde bir adet ve Kıran köyde bir adet olmak üzere altı adet çeşme inşa edilmesini şart koymuştur (S.Ş.S., 4-A/1, No:1757/3; Kıran, 2014). Bu bağlamda vefatından sonra da adına hayır işleri yapılmaya devam edilmesini sağlamıştır.

M. 26 Şubat 1819 tarihli vakfiyesinde yer alan bilgilere göre vefatından sonra çeşmelerin bakım ve onarım masrafları Abdullah Paşa'nın eşi Hacı Hanım tarafından karşılanmış, Hacı Hanım, bu çeşmelerin onarımı için bir adet dükkânını vakfetmiştir (Okudan, 2013). Ayrıca Sultan Abdülaziz döneminde şehre gönderilen müfettiş Rıza Efendi, sokaklardaki çeşmelerin tadilatını sağlamış bu bağlamda Abdullah Paşa'nın Hançerli Mahallesi ve Yalı Camii önünde yaptırdığı çeşmeler de vakıfları tarafından onarılmıştır (Serbestoğlu, 2014).

Abdullah Paşa tarafından inşa edilen bu çeşmeler günümüze ulaşmamış olup, Pazar Mahallesinde, Cebecioğlu evi yakınında yer alan çeşme, vefatından sonra, eşi Hacı Hanım tarafından Abdullah Paşa adına yaptırılmıştır. Rüstemzâde Ali Ağa tarafından yapımı üstlenilen çeşmenin mütevellisi olarak Hacı Mustafa atanmıştır. Hacı Hanım, çeşmenin onarımı ve giderlerinin karşılanması amacıyla bir dükkân, bir arsa ve zeytin bahçesindeki otuz ağacı vakfetmiştir (S.Ş.S., 92-A/1, No: 1755, H.1234/ M. 1818; Beşirli, 1993). Vakfiyenin 1818 tarihli olması vakfın çeşmeden önce yapılmış olduğunu düşündürse de vakfın tescil tarihinin 1836 yılı olması çeşmelerin daha önce yapıldığı ve vakfiyeye eklendiğini göstermektedir (Okudan, 2013).

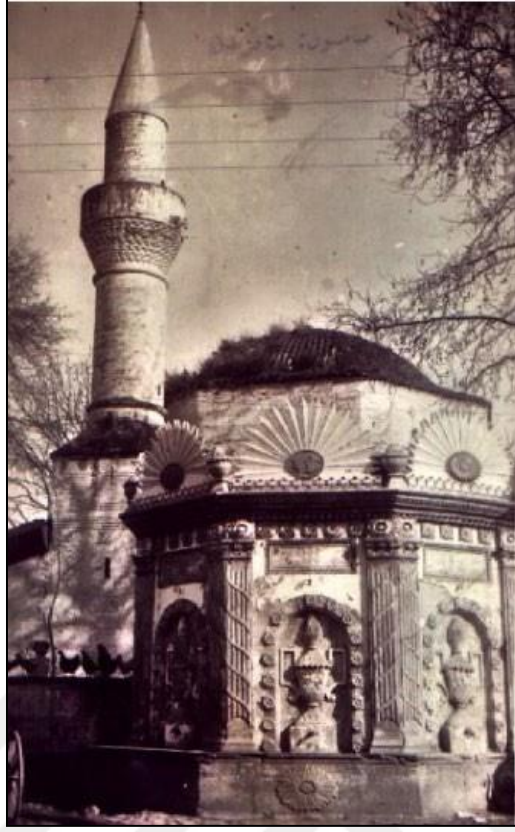
Abdullah Paşa tarafından inşa edilen bir diğer çeşme olan Yalı Camii bahçesinde yer alan çeşme, H. 1264/ M. 1848 yılında inşa edilmiş olup cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüştür. Ancak 1930 yılına gelindiğinde çeşme Samsun Belediyesi tarafından yıktırılmıştır. Zamanla cami çevresinde birtakım düzenlemeler yapılmış, Osmanlı

döneminden beri var olan mezarlık 1934 yılında kaldırılarak caminin bahçesi ağaçlandırılmış ve bu alanda yeni bir çeşme yaptırılmıştır (Köse, 2014).

Şekil 82. Hazinedarzâde Abdullah Paşa Çeşmesi, (Geçmişten Günümüze Samsun Albümü I, 2011)

Kitabesinde yer alan “...Merhum Abdullah Paşa’nın gariki nur ola, Sülüs malından tecem mü etti bu çeşmede...” (Sarısakal, 2002), şeklindeki “sülüs” ifadesi ile Abdullah Paşa’nın malının üçte biri ile çeşmeyi inşa ettiği belirtilmiş ve vefat etmiş olan Abdullah Paşa’dan minnetle bahsedilmiştir. Yine kitabenin devamında yer alan “...Davet eyler mü’minini beş vakit abdest için, Lülesinin penç olması yahu bu süslü çeşmede...” şeklindeki beyitte yer alan, Farsçada beş anlamına gelen “penç” ifadesi ile çeşmenin beş musluklu olduğu belirtilmiş, bu durum namazın beş vakti ile ilişkilendirilmiştir.

Şekil 83. Samsun Abdullah Paşa Çeşmesi, (Baki Sarısakal Arşivi).

Abdullah Paşa'nın Trabzon'da inşa ettiği Abdullah Paşa Çeşmesi ile benzer mimari özellikler gösteren çeşme, ampir üslup özellikleri taşımaktadır. Beş yüzünde de yer alan lüle yerleri vazo şeklini andıran bir kabartma içinden çıkmaktadır. Ayna kısmı kemerli olup kemerin sınırlarında çiçek şeklinde motifler yer almaktadır. Kırılma noktalarının her bir köşesinde antik Yunan sütunlarını andıran sütunceler yer almakta bu sütunceler bitkisel bezemeli sütun başlıklarıyla sonlanmaktadır. Yapının her bir yüzeyinde ayna kısımlarının üzerinde dikdörtgen şeklinde kitabe olduğu tahmin edilen boşluklar yer almakta, kitabenin etrafını bitkisel bir çerçeve süslemektedir. Kitabelerin üzerinde her biri kare şeklinde, üzerinde çeşitli süslemeler bulunan dört adet rozet yer almaktadır. Her bir yüzeyde saçaklar üzerinde yelpaze şeklinde tepelik kısmı yer almakta ve bu tepelik kısmının ortasında oval madalyonlar bulunmaktadır. Yine saçak üzerinde her bir köşede sütun başlıklarının üzerine denk gelen kısımlarda akrotere benzeyen heykeller yer almaktadır. İnşa edildiği dönemin mimari anlayışına uygun olarak bitkisel motifler, rozetler ve bezemelerle süslü bir görünüm sergileyen çeşmenin suluk kısmı da çeşme ile uyumlu olarak beşgen şeklinde olup her bir yüzeyinde farklı motifli süslemeler yer almaktadır.

2.3.4.8. Samsun Pazar Camii Muvakkithanesi

İslam'ın gerekliliklerinin yerine getirilmesinde önemli bir unsur olan “zaman” kavramının belirlenmesinde artan şehir nüfusunun da etkisiyle birtakım değişimler yaşanmış, namazın beş vakit zamanının tespitinde yerleşim içinde inşa edilen muvakkithanelere başvurulmuştur. Genellikle bir külliye içinde ya da bir caminin yakınında inşa edilen muvakkithaneler ile imamlar namaz vakitlerini kolayca tespit edebilmişlerdir (Güler, 2016). Bu maksatla Osmanlı topraklarında da gerek devlet eliyle gerekse vakıflar tarafından birçok muvakkithane inşa edilmiştir.

Bu bağlamda Samsun Şer'iyye Sicillerinde yer alan bir belgede geçen “...İki yüz altmış senesi Şa'bânü'l-Mu'azzam'ın i'tibârıyla müteveffâ Abdullah Paşa hazretlerinin Samsun'da vâki' Bazar Câmi'-i Şerîfi ittisâlinde inşâ etmiş oldukları muvakkıt hânenin...” (S.Ş.S., 58-B/134, No: 1757/3, H. 1260/ M. 1844) şeklinde başlayan ifadede görüldüğü üzere Abdullah Paşa da 1844 yılında, Samsun Pazar Camii bitişiğinde bir muvakkithane inşa ettirmiştir. Babası Süleyman Paşa'nın inşa ettirdiği Pazar Cami'nin bitişiğinde inşa edilen bu muvakkithane günümüze ulaşmamış olup, herhangi bir kaynakta da yapı ile ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır. Günümüzde Pazar Camii'nin batı yönünde sonradan eklendiği bilinen bir şadırvan yer almaktadır. Kuzey cephesinden giriş sağlanan caminin doğu ve güney yönlerinde binalarla sınırlandırılmış olması günümüzde şadırvanın bulunduğu alanda eskiden bir muvakkithane olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu yorum kaynaklarla desteklenememektedir.

Vakıf eseri olan muvakkithanelerde çalışan personellerin maaşları, alacakları zamlar ya da eksiltmeler de vakıf kurucularına ait olup vakfiyelerde belirtilmektedir (Deniz, 2017). Samsun Şer'iyye Sicillerinde yer alan belgenin devamında muvakkithanede “muvakkıt” görevini o dönem Çukâlzâde Seyyid Mustafa Zühdü Efendi'nin üstlendiği anlaşılmaktadır. Belgede Çukâlzâde Seyyid Mustafa Zühdü Efendi'nin aldığı ücrete yüz doksan kuruş zam yapılması ve bu giderin Süleyman Paşa Vakfından karşılanmasına karar verildiği aktarılmaktadır (S.Ş.S., 58-B/134, No: 1757/3, H. 1260/ M. 1844).³⁷

³⁷ Samsun Şer'iyye Sicillerinden aktaran Kıran, M., 2014. 1757/3 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, (S.Ş.S., 58-B/134, No: 1757/3, H. 1260/ M. 1844).

2.3.4.9. Çarşamba Abdullah Paşa Camii

Hazinedarzâde Abdullah Paşa, imar faaliyetlerini Trabzon ve Samsun şehir merkezlerinde yoğunlaştırmıştır. Babaları Süleyman Paşa'nın Çarşamba'da çeşitli mevkilerde cami, medrese ve mektepler inşa ettirmesine karşın, Osman Paşa ve Abdullah Paşa, Çarşamba'da çok fazla vakfî hizmette bulunmamışlardır. Bu duruma sebep olarak 1840 yılında getirildiği Trabzon Valiliğinden sağlık sorunları nedeniyle azledilerek İstanbul'a taşınması, kısa süreli valilik döneminde imar faaliyetlerini görevini sürdürdüğü Trabzon'da yoğunlaştırmış olması düşünülebilir. Abdullah Paşa'nın Çarşamba'da inşa ettirdiği bilinen yegâne yapı ise kendi adıyla anılan Abdullah Paşa Camii'dir.

H. 1267/ M. 1850 yılında Abdullah Paşa tarafından inşa edilen cami, 1902 yılında bir onarım geçirmiştir. 1939 ve 1942 yılında gerçekleşen depremlerde de zarar gören cami, halk tarafından yeniden onarılmıştır (Torun, 1954). Günümüzde yerinde aynı adla anılan, ancak yakın bir tarihte yeniden inşa edilmiş bir cami yer almaktadır. Günümüze ulaşamayan Abdullah Paşa Camii'ne ait sınırlı sayıdaki görsele Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinden ulaşılmıştır.

Şekil 84. Çarşamba Abdullah Paşa Camii, (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Arşivden edinilen fotoğraflarda yapının oldukça hasarlı olduğu ve minaresinin yıkıldığı görülmektedir. 1939 ve 1942 yıllarında gerçekleşen depremlerde zarar gördüğü bilinen camiye ait bu görsellerin 1940'lı yıllarda çekilmiş olması muhtemeldir. Yapıya ait görsellerden caminin dikdörtgen plana sahip, dört yana kırma çatılı, çatı örtüsünün kiremit olduğu anlaşılmaktadır. Caminin minaresi cami ile bir bütün olarak inşa edilmiştir. Dökülen

sıvasının altından, tuğla malzemeye inşa edildiği görülen yapının inşasında yığma yapım sisteminin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Caminin doğusunda yer alan, camiye bitişik olarak inşa edilmiş tek katlı yapı, caminin silüetine zarar vermekte, üst kat pencerelerinin bir bölümünü kapatmaktadır.

Yalın bir mimariye sahip olan Abdullah Paşa Camii'nin görülen giriş cephesinde, giriş kapısının her iki yanında ikişer adet pencere yer almakta olup, bu pencereler iki kat boyunca devam etmektedir. Dikdörtgen şeklindeki, çift kanatlı alt kat pencereleri daha uzun, kadınlar mahfiline denk gelen üst kat pencereleri ise daha küçüktür. Pencerelerin etrafı beyaza boyanmış taş sövelerle çevrelenmiştir. Aynı şekilde pencere denizlikleri de doğal taştan olup beyaza boyanmıştır. Yapıda her iki kat boyunca silmeler yer almakta, cephe köşelerinde köşe taşları cephe boyunca devam etmektedir. Basamaklarla çıkılan giriş kapısı, çift kanatlıdır. Kapının hemen üzerinde yer alan pencere, diğerlerinden farklı olarak girişi vurgulayacak şekilde kemerli bir görünüme sahiptir. Bu pencerenin üzerinde yer alan ve depremde yıkıldığı görülen dikdörtgen kitabelik, cephede çıkma yaparak vurgulanmış, saçak da kitabelik ile uyum sağlayacak şekilde devam ettirilmiştir.

Şekil 85. Çarşamba Abdullah Paşa Camii (onarım sonrası), (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Abdullah Paşa Camii'nin geçirdiği onarım sonrasına ait fotoğrafları ile birtakım değişiklikler geçirdiği anlaşılmaktadır. Onarım sonrası daha sade bir görünüm sergileyen caminin giriş kapısı üzerine metal bir saçak eklenmiş, kapının üzerinde yer alan yuvarlak

pencere düz olarak inşa edilmiştir. Pencerenin hemen üzerinde yer alan, depremde hasar görerek yıkılan kitabelik yeniden yapılmamış, bulunduğu alana yeni bir kitabe yerleştirilmiştir. Cephe sıvası yenilenen yapının köşe taşları da sıva ile kapatılmıştır.

Depremde tamamıyla yıkıldığı görülen minare yeniden inşa edilmiştir. Orijinaliyle uyumlu olarak cami ile bütün inşa edilen minare, konik külahlı ve tek şerefeli olup, şerefenin altı beş dış sıralıdır. Minarenin şerefesinde metal destekler yer almaktadır. Yine yapıya ait görsellerden caminin batı cephesinde de iki kat boyunca pencerelerin devam ettiği anlaşılmaktadır. Yapıya ait görsellerin yetersiz olması cephesi hakkında yorum yapmayı zorlaştırmakla birlikte, Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden edinilen raporda, harimin dört cephede yer alan pencereler sayesinde aydınlık bir görünüme sahip olduğu bilgisine ulaşılmaktadır (S.V.B.M. Arşivi, 1990).

Şekil 86. Çarşamba Abdullah Paşa Camii iç mekân görselleri, (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Abdullah Paşa Camii'ne ait iç mekân görselleri de yapı hakkında önemli bilgiler edinilmesini sağlamaktadır. Cephede iki kat boyunca yer alan pencereler sayesinde oldukça aydınlık bir iç mekâna sahip olan caminin mihrabın yer aldığı cephesinde de iki kat boyunca pencereler yer aldığı görülmektedir. Mavi ve krem tonların hâkim olduğu iç mekânda üst kat ahşap dikmelerle taşınmakta olup bu dikmeler de maviye boyanmıştır. Mahfil kat korkulukları da yine ahşaptandır. Camiyle ilgili dikkat çeken bir detay örneklerinden farklı olarak mahfil katının mihrabın üzerinde de devam ettirilmesidir. Doğu Karadeniz cami mimarisinde farklı örneklerde de rastlanılan bu durum zemin ve üst kat duvar kalınlıklarının farklılığından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla mahfil döşemesi mihrap duvarı üzerinde de devam ettirilerek olası bir kötü görüntüyü ortadan kaldırmak amaçlanmaktadır (Tuluk ve Kazaz, 2017). Mahfilin mihrap üzerinde devam ettirilmesi işlevsel bir kullanım alanı sunmamakla birlikte estetik amaçla uygulanan bir yöntem olarak uygun görülmektedir. Mahfil katın dalgalı galerisi mimarisiyle yapının inşa edildiği XIX. yüzyıl üslubunu yansıtmaktadır.

Yapının sade bir görünüme sahip olan mihrabı yuvarlak nişlidir. Mihrap nişinin üzerinde yer alan, maviye boyanmış köşelik de mihraba uygun olarak kemerli yapılmıştır. Mihrap dikdörtgen bir çerçeveye çevrelenmiş, ortasında maviye boyanmış bitkisel motiflerle süslenmiş, çerçevenin köşe ve orta noktalarında kırmızı renkli bezemelere yer verilmiştir. Mihrabın üzerinde kitabesi de yer almaktadır.

Sekizgen göbeğe sahip olan tavanda göbeğin ortası maviye boyanmış olup bitkisel motiflerle bezelidir. Sekizgen göbek ve dikdörtgen dış bölüm arasında kalan üçgen alanlar da yine maviye boyanmıştır. Tavan ahşap çıtalı olarak inşa edilmiştir. Göbeğin çevresi de yine ahşap süslemelerle bezenmiştir. Tavana ait görselde arkada kalan dikdörtgen bölümün kadınlar mahfili olduğu düşünülmektedir.

Abdullah Paşa'nın Çarşamba'da inşa ettirdiği bilinen tek cami olan Abdullah Paşa Camii, depremlerde zarar görmesi neticesinde birtakım onarımlar geçirmesine karşın zamana yenik düşerek günümüze ulaşamamıştır. Caminin bulunduğu alanda yakın zamanda inşa edilen ve aynı adı taşıyan bir cami bulunmasına karşın, Abdullah Paşa tarafından inşa edilen tarihi cami ile adından başka hiçbir ortak yön bulundurmamaktadır.

Şekil 87. Günümüzde Çarşamba Abdullah Paşa Site Camii, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

2.3.4.10. Şehrin İmarı ve Altyapı Çalışmaları

Hazinedarzâde Abdullah Paşa, ailesindeki birçok birey gibi Samsun ve Trabzon başta olmak üzere birçok vakfi hizmet gerçekleştirmiştir. Abdullah Paşa'nın da gerçekleştirdiği bayındırlık hizmetlerinin başında içme suyu sorununun çözülmesi gelmektedir. Bu bağlamda, ağabeyi Osman Paşa'nın Trabzon valiliği döneminde başlatılan şehre içme suyu getirilmesine yönelik çalışmaları da devam ettirmiştir.

Sadarete yazdığı mektupta artan şehir nüfusunun da etkisiyle halkın içme suyu bulmakta zorlandığını belirten Abdullah Paşa, halkın içme suyu ihtiyacının Değirmendere'den kanallar açılarak çözülebileceği fikrini paylaşmış, bu amaçla Osman Paşa'nın malının üçte birinin de kullanılabileceğini belirtmiştir. Abdullah Paşa'nın bu isteği yanıt bulmuş, şehrin içme suyu sorunu büyük ölçüde giderilmiştir. Abdullah Paşa su yollarını tamir ettirmiş, gelişmiş bir kemer sistemiyle şehrin çevresindeki kaynak ve kuyulardan su getirilerek çeşitli çeşmelere aktarılmıştır. Abdullah Paşa Taksim'de de şehrin en güzel çeşmelerinden birini inşa ettirmiştir. 1860 yılı içinde Erzurum Depremi dolayısıyla toplanan yardım parasının bir kısmı da Değirmendere su yolunun tadilatında kullanılmıştır (Yılmaz,

2012; Sarioğlu, 1996). Samsun’da da birçok çeşme inşa ettiği bilinen Abdullah Paşa, Merd Irmağı’ndan şehre su sağlayan su yolunu da inşa ettirmiştir (Kaleli, 2015). Ayrıca havasının ve suyunun temizliğiyle bilinen Kocadağ’dan içimi çok güzel olan “Kocadağ Suyu”nu Samsun şehrine getirmiştir (Yolalıcı, 1987).

Abdullah Paşa’nın valiliği döneminde yerleşim merkezlerinde ve ticaret yolları üzerinde kaldırımlar yapılmaya başlanmıştır. M. 2 Nisan 1836 tarihli vakfiyesinde görüldüğü üzere Abdullah Paşa’da Hançerli Mahallesi’nde üç farklı noktada kaldırım yaptırmıştır (Okudan, 2013). Abdullah Paşa bu vakfa gelir getirmesi amacıyla Kavak’ta Eğri Ceviz Çiftliği’ni, kireç ocağını ve beş parça araziye, Samsun Ellez Köyü Çiftliğini, Samsun, Çarşamba ve Terme’de çeşitli arazi ve çiftlikleri vakfetmiştir (Okudan, 2015).

Abdullah Paşa’nın valiliği döneminde gerçekleşen bir diğer önemli gelişme ise Trabzon-Erzurum Karayolu’nun inşasına yönelik çalışmalardır. 1844 yılında Trabzon-Gümüşhane-Bayburt güzergâhında yer alan bazı bölgeler Abdullah Paşa tarafından tamir edilmiştir. Fransız Konsolosluk raporlarında da Abdullah Paşa’nın Trabzon’dan Zigana’ya kadar arabayla geçilebilecek bir yol inşası için 75.000 kuruş verdiği ve yolun tamamlandığı bilgisi yer almaktadır. Yolun Erzurum sınırı olan Balahor’a kadar inşaatı için de 180.000 kuruşluk bir masraf belirlenmiş 1850 yılında başlayan çalışma Kırım Savaşı’nın patlak vermesiyle yarım kalmıştır (Yılmaz, 2012).

2.4. Ailenin Diğer Önemli Şahsiyetleri

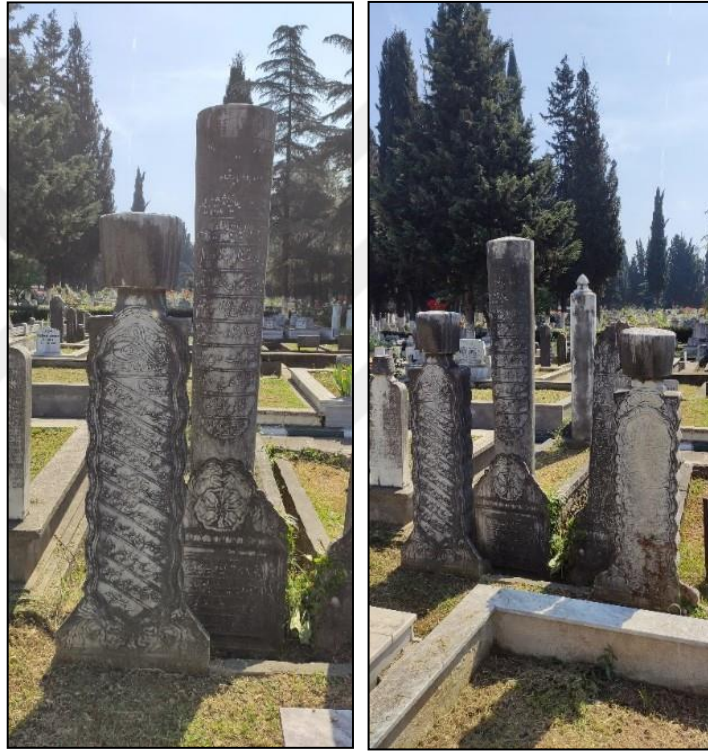
2.4.1. Memiş Paşa (D.? / Ö. 1841)

Süleyman Paşa’nın oğlu olan Hazine-darzâde Memiş Ağa, siyasi alanda diğer oğulları kadar ön plana çıkmamıştır. Hazine-darzâde Osman Paşa döneminde Canik Muhassıl vekilliği görevini üstlenmiştir. Vali Osman Paşa Trabzon’dan ayrıldığı dönemlerde Memiş Paşa ya da Ahmet Paşa’yı kaymakam olarak atamıştır. 1831 yılında “mîr-i mîrân” unvanı alan Memiş Paşa, zaman zaman Osman Paşa’nın kethüdalığını³⁸ da üstlenmiştir. Sürmene

³⁸ Kethüda, Osmanlı devlet teşkilâtında XV. yüzyıldan itibaren, bazı devlet görevlilerinin işlerini yürüten yardımcı anlamında kullanılmış, devletin en üst kademesinde görev yapan sadrazamdan en alt seviyedeki pek çok görevlinin bu unvanı taşıyan yardımcısı olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Canatar, M., 2002. “Kethüda”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 25, 332-334.

halkının isyanı sırasında Karahisar-ı Şarki Mutesellimi görevini sürdüren Paşa, Osman Paşa'nın isteğiyle harekâta desteğe gelmiştir (Bay, 2007).

Trabzon Bayram Bey mahallesindeki evinde vefat eden Memiş Paşa, gayrimenkullerinin bir kısmını vakfederek çeşitli hayır kurumları oluşturmuştur. Memiş Paşa Trabzon'da "çarşı derûnunda kapan hanı karşısında" bir hana sahiptir. Trabzon Çarşı Mahallesi'nde yer alan 15.000 kuruş değerindeki han, otuz dört oda, bir kahvehane ve iki ahırdan meydana gelmektedir (Bay, 2007). Ayrıca kızı Ayişe Hanım'ın da kurmuş olduğu bir vakıf olduğu bilinmektedir (Bay, 2007; Karagöz, 2015).

Şekil 88. Memiş Paşa mezarı (solda), Trabzon Sütlüklü Mezarlığı, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

10 Ekim 1841 yılında vefat eden Memiş Paşa'nın kabri, Trabzon Sütlüklü Mezarlığındadır. Mezarlığın 6. Adasında yer alan kitabesi, başı fesli, mermer üzerine talik yazılıdır. Kitabesinin açıklaması şu şekildedir;

“Ey suçları bağışlayan, yargılayan Allah!

Şefaaim ümmetimden büyük günah sahipleri içindir.

Allah'tan başka var olan her şeyi terk ederek bugün ölümsüzlük dünyasına gitti. Ecel kadehini içip makamını cennet evi etti.

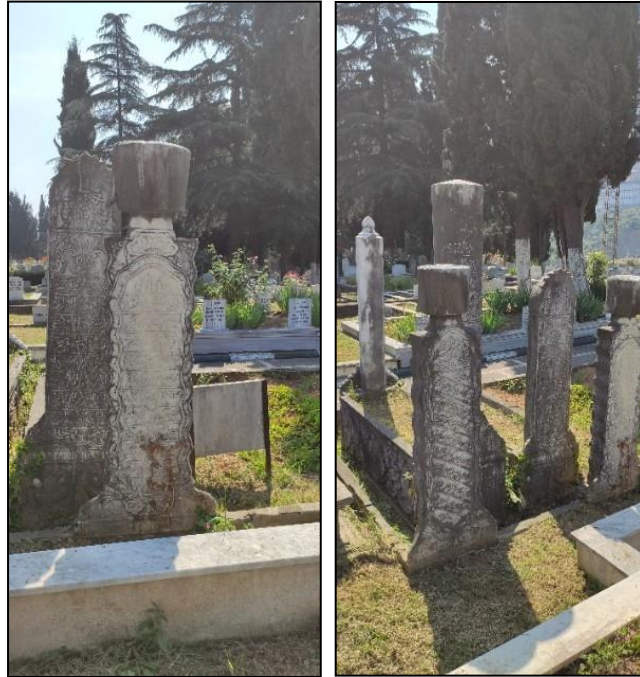
Bu dünyanın sonu yokluk olduğunu bilerek, cennet elbisesini giyip bu yokluk dünyasını terk edip gitti.

Hazinedar oğlu saygıdeğer Mîr-i mîrânlardan merhum ve mağfur, Gafûr olan Rabbin rahmetine muhtaç, yeri cennet, yuvası Firdevs olan Memiş Paşa Hazretleri'nin ruhu için Fâtiha.” (Yüksel, 2000).

2.4.2. Ahmed Paşa (D.? /Ö. 1867)

Hazinedarzâde Ahmed Paşa'nın soyu hakkında farklı bilgiler olmasına karşın Süleyman Paşa'nın kardeşi İbrahim Bey'in oğlu olduğu düşünülmektedir (Bay, 2008). Aynı zamanda Osman Paşa'nın damadıdır (Süreyya, 1996).

Hazinedarzâde Osman Paşa'nın yardımıyla “mîr-i mîrân” unvanı alan Ahmed Paşa, Osman Paşa savaşta olduğu dönemlerde Canik sancağı Muhassıl Vekilliği ve Trabzon Kaymakamı olarak görevlendirilmiştir. Osman Paşa'nın vasiyeti üzerine Ortahisar kütüphanesini yaptırmıştır. 1852 ve 1856 yıllarında Lazistan Mutasarrıflığına, 1859 yılında Sivas Mutasarrıflığına atanan Ahmed Paşa, 1860 yılında azledilmiş ve 1867 yılında İstanbul'da vefat etmiştir (Okudan, 2013).

Şekil 89. Ahmed Paşa mezarı (sağda), Trabzon Sütlüklü Mezarlığı, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Ahmed Paşa'nın kabri Trabzon Sülüklü Mezarlığı'nda yer almaktadır. Kitabesi başı fesli, mermer üzerine talik yazılıdır. Kitabesinin açıklaması şu şekildedir;

“O Allah diri ve daima var olandır.

Ey Kerîm olan Allah'ım bana lütfet de yerimi cennet bağı eyle, günahımı affet; çünkü sen herkesten Rahîmsin.

Allah'ın emri böyle imiş; tazeliğime doymadım, muratsız oldum. Hem anam hem babam tâ kıyamete kadar hasretimi çeksinler!

Hazinedar oğlu İbrahim Bey'in oğlu Mîr-i mîrân rütbelilerden ve kendisine değer verilen ve saygı gösterilenlerden olan merhum ve mağfur Ahmet Paşa'nın ruhu için, Allah Teâlâ için Fatiha.” (Yüksel, 2020).

2.4.3. Hazinedarzâde Nurettin Paşa (D.? / Ö.?)

Şekil 90. Hazinedarzâde Nurettin Paşa, Terme 1880'ler (Soldan üçüncü), (Yıldız Albümü)

Nurettin Paşa ailenin Osman Paşa soyundan gelen Ünye kolu mensuplarından. Ünye eşrafından emir'ül-ümera³⁹ ve mirmiran ünvanlarına sahiptir (Emiroğlu, 2012). 1860 ve 70 yılları arasında Ünye'de idari görevde bulunan Nurettin Paşa, dedesi Süleyman Paşa'nın sarayında yaşamını sürdürmüştür. Sarayın 1855'deki yangında oldukça zarar görmesine rağmen, sağlam kalan kısmında ailesiyle birlikte ikamet etmişlerdir (Karagöz, 2015). Nurettin Paşa Ünye, Fatsa ve Niksar'da gerçekleştirdiği faaliyetlerle takdir toplamıştır (Doğan, 2006).

2.4.4. Ünyeli Şair Mahmut Mazhar Bey (D. 1849/ Ö. 1894)

Hazinedarzâde Nurettin Paşa'nın büyük oğlu olan Şair Mazhar Bey, 1849 yılında Ünye Sarayı'nda dünyaya gelmiştir. Yaşadığı dönemde önemli bir kültürel birikime sahip olan Mazhar Bey, Arapça ve Farsça dillerini öğrenmiş, birçok şiir ve düzyazı kaleme almış ancak çoğu günümüze ulaşamamıştır (Doğan, 2003). Namık Kemal, Ebuziyya Tevfik gibi Yeni Osmanlıların ve Tifli'nin yakın arkadaşlarıdır. Sâlise (binbaşı) rütbesi ile Ünye eşrafından olup, Mehmet Mazhar adıyla Meclis-i İdare-i Kaza üyesidir (Emiroğlu, 2012).

Mazhar Bey'in Rüveyde ve Zahiye adında iki kızı vardır. Rüveyde hanımın oğlu olan Danışma Meclisi Ordu Üyesi (1981-83) ve 17. Dönem Ordu Milletvekili Ali Mazhar Haznedar, dedesi Şair Mazhar Bey'in adını taşımaktadır. Şair Mazhar Bey, 1894 yılında henüz 46 yaşındayken, yanmış olan Hazinedar Süleyman Paşa Konağı'nın yerine inşa edilen konutlardan birinde vefat etmiştir. Daha çok Ünye'de yaşayan Mazhar Bey, ömrünün çoğunu okuyarak geçirmiştir (URL-4, 2020).

2.4.5. Şair Fıtnat Hanım (D. 1842/ Ö. 1911)

1842 yılında Trabzon'da doğan Fıtnat Hanım, Hazinedarzâde Ahmed Paşa'nın kızıdır. Babasının ölümü üzerine Trabzon Valisi Abdullah Paşa tarafından yetiştiren Fıtnat Hanım, beş yaşında iken İstanbul'a getirilerek öğretimine başlanmıştır. Döneminin tanınmış hocalarından özel dersler almış, Hoca Latif Efendi'den Arap ve Acem dillerini öğrenmiş, Fındık Hafız'dan Kur'an eğitimi almıştır. Eski Mısır Mollası Şakir Efendi'den Hafız

³⁹ Çok yaygın olmamakla birlikte, Hz. Ömer döneminden itibaren ordu kumandanını anlamındaki unvandır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Yıldız, H. D., (1995). "Emir'ül-ümera", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 11, 158-159.

Divanı'nı öğrenen Fıtnat Hanım, Ethem Pertev Paşa'dan da şiir dersleri almıştır (İspirli, 2008).

Şekil 91. Hazinedarzâde Şair Fıtnat Hanım, (URL-3, 2020)

İlk evliliğini çok genç yaşta yapan Fıtnat Hanım, devrinde bir güzellik şöhretine sahiptir. Ancak eşinin oldukça kıskanç bir yapıda olmasının yanı sıra edebiyat ve şiirle ilgilenmesini istememesi nedeniyle bu evlilik uzun sürmemiştir. Fıtnat Hanım bu dönemde hattatlıkla da ilgilenmiştir. İkinci evliliğini bahriye nezareti mektupçusu Mehmet Ali Bey'le yapan Fıtnat Hanım, 1911 yılında İstanbul'da ölmüş ve Edirnekapı Mezarlığına defnedilmiştir. Divan geleneğinde eser veren en önemli kadın şairlerden olan Fıtnat Hanım'ın yayınlanmamış bir Divan'ı bulunmaktadır. Tanzimat döneminde dergilerde açık imzası görülen ilk kadın şairlerden biridir (Bal, 2007).

2.4.6. Hazinedarzâde Mustafa Bey

Ailenin Ordu koluna mensup bireylerinden olan Mustafa Bey boyunun kısılalığından ötürü "Cüce" lakabıyla anılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ordu'da aşar mültezimi (vergiyi kesen ve düzenleyen) olarak görev yapmıştır (Karagöz, 2015). Cesareti

ve milliyetçi kişiliğiyle tanınan Mustafa Bey, Ordu Mahkeme-i Bidayet üyeliği yapmış olup, 1919 yılında Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti Ordu Şubesi kurucularındandır (Emiroğlu, 2012).

Şekil 92. Hazinedarzâde Cüce Mustafa Bey, 70'li yaşlarda iken, Terme, (Karagöz, 2015)

2.4.7. Cumhuriyetten Günümüze Hazinedarzâde Ailesi

Hazinedarzâde ailesi Cumhuriyet döneminde de tarih sahnesinde yerini korumuş ve günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ailenin birçok üyesi bölgede önemli makamlarda bulunmuştur. Hazinedarzâde Baki Bey Çarşamba Meclis-i İdare üyeliği, Hazinedarzâde Hacı İbrahim Şura-yı Devlet Evrak Odası mümeyyizliği, Hazinedarzâde İzzet Bey Aybastı Meclis-i İdare Üyeliği görevlerini üstlenmişlerdir. Hazinedarzâde Osman Bey, 1903 yılında Kaza İdare Meclisi azası görevini yürütmüş, 1908 yılına kadar Ordu Belediye Reisliği yapmıştır (Emiroğlu, 2012).

Nurettin Paşa'nın Mazhar, Asaf ve Fethiye adlarında iki oğlu ve bir kızı vardır. Şair kimliğiyle bilinen Mazhar Bey'in torunu olan Ali Mazhar Hazinedar, 1981 'de Danışma

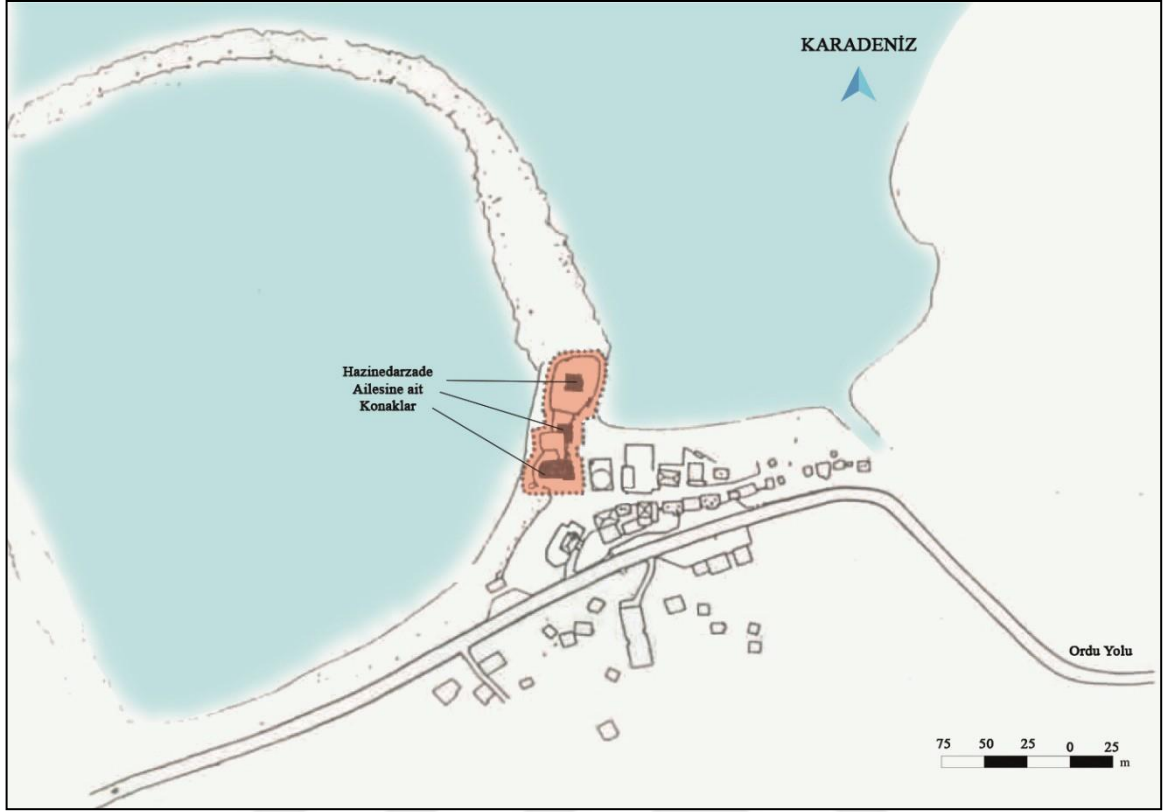
Meclisi üyesi, XVII. Dönem (1983-1987) Ordu Milletvekili olarak görev yapmıştır. Ayrıca ailenin bir diğer ferdi Orhan Naim Haznedar 1961-1965 yılları arasında Ordu milletvekili olarak TBMM'de yer almıştır. Nurettin Paşa'nın diğer oğlu Asaf Bey'in Naci, Hamit ve Sait adlı oğulları olduğu bilinmektedir. Hamit Bey'in kızı Prof. Dr. Ayşe Yalın, Ankara Üniversitesi Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı Ana Bilim Dalından 2001 'de emekli olmuştur. Ankara'da ikamet eden Ayşe Yalın, zamanının çoğunu 2008'de Ünye'de açtığı özel anaokulunda geçirmektedir. Çalışma kapsamında kendisi ile de görüşme yapılmış ve Hazinedarzâde ailesi ile ilgili önemli bilgiler edinilmiştir. 2011 genel seçimlerinde Ordu'dan bağımsız aday olan Avukat Murat Hazinedar, ailenin Fatsa'da yaşayan kolundan olup, 30 Mart 2014 yerel seçimlerinde ise İstanbul Beşiktaş'ta Belediye Başkanı seçilmiştir (Karagöz, 2015).

Günümüzde Hazinedarzâde ailesinden gelen ve Türkiye'nin muhtelif yerlerine dağılmış birçok kişi bulunmaktadır. İstanbul, Ankara, Ordu, Samsun, Ünye, Fatsa, Merzifon gibi yerlerde ikamet edenlerin yanı sıra yurt dışında da yaşayanlar bulunmaktadır (Karagöz, 2015).

2.5. Hazinedarzâde Ailesine Ait Diğer Yapılar

2.5.1. Bolaman Haznedaroğlu Konakları

Hazinedarzâde ailesine ait çeşitli şehirlerde çok sayıda konak olduğu bilinmektedir. Aileye ait bu konaklardan birkaçı da Ordu Bolaman'da yer alan Haznedaroğlu Konaklarıdır. Bolaman merkezde sahile uzanan bir burun üzerinde, aileye ait farklı dönemlerde inşa edilmiş üç konak yer almaktadır. Bu konaklardan ilki, kale surları üzerine inşa edilmiş Şerefnur Kademoğlu Konağı olarak da bilinen yapıdır. Adını Hazinedarzâde ailesine mensup Şerefnur Hanım'dan almaktadır. Hazinedarzâdelerin bir kolu olan Kademoğlu ailesine mensup, mimar Osman Kademoğlu bir gazeteye verdiği röportajda annesi Şerefnur Hanım'ın Osman Paşa'nın soyundan gelen Mazhar Bey'in kızı olup bu konakta doğduğunu aktarmıştır (URL-5, 2018).

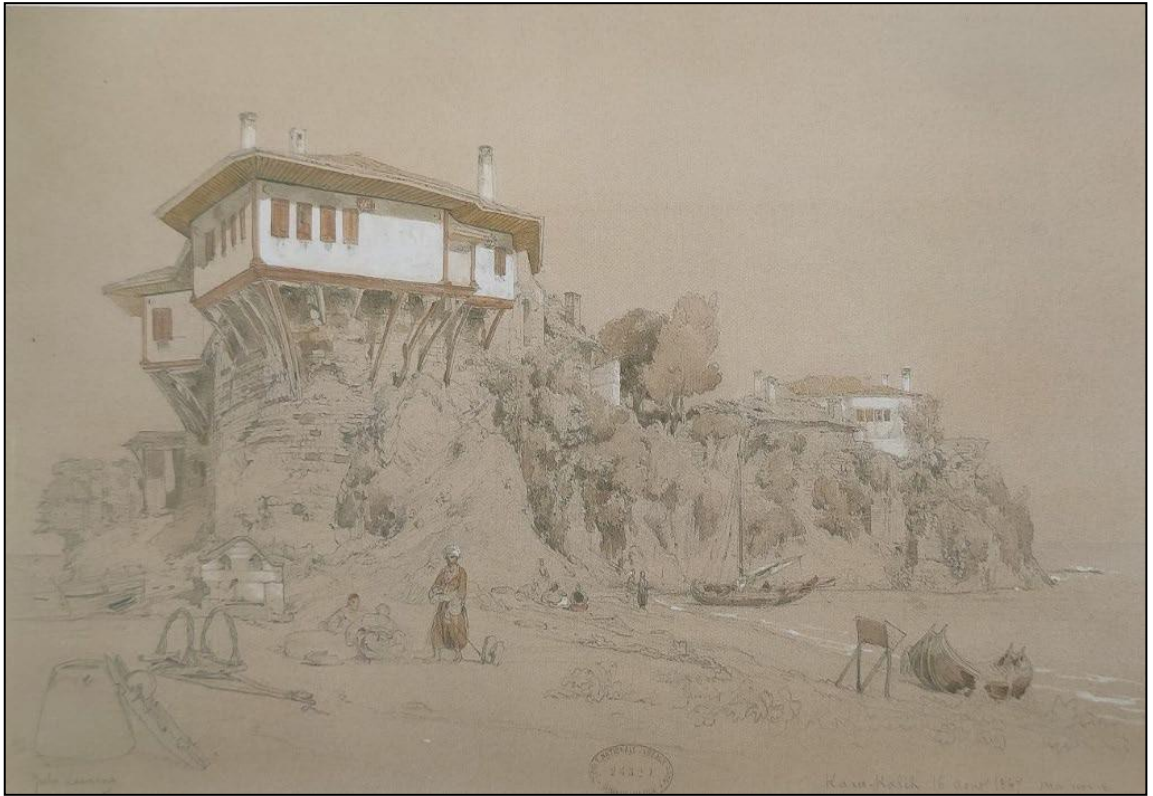

Şekil 93. Bolaman Hazinedarzâde ailesine ait konakların vaziyet planı (Merve Yavru tarafından yeniden işlenerek, (Koruma Kurulu Arşivi, 1992)

Literatürde inşa tarihi ve banisi ile ilgili net bir bilgi olmamasına karşın farklı kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler yer almaktadır. Kurucu (2014), “Ordu’nun Osmanlı Dönemi Mimari Dokusunun Gelişimi” adlı tez çalışmasında tarih belirtmemesine karşın Haznedaroğlu Ali Bey’in büyük oğlu Mehmet Bey tarafından iç kalenin yüksek taş duvarları üzerinde ahşap bir konak inşa edildiğini aktarmıştır. Ancak Şekil 9.’da yer alan aileye ait soyağacında iki isme de rastlanılmaması bu bilgiye temkinli yaklaşılmasını gerektirmektedir.

Büktel (2001), “Korunması Gereken Bir Korumacılık Örneği: Bolaman Kademoğlu (Haznedaroğlu) Konağı” adlı çalışmasında, yapının Abdullah Paşa’nın oğullarından Mustafa Bey’in oğlu Mehmet Ali Bey tarafından inşa edildiğini aktarmaktadır. Ancak günümüzde konağın Osman Paşa’nın soyundan gelen kişilere ait olması bu bilginin de üzerinde dikkatle düşünülmesini gerektirmektedir. Yine aynı çalışmada bir başka görüşe göre konağın Süleyman Paşa’dan çok daha eski dönemlerde, aile henüz Samsun’a yerleşmeden inşa edilmiş olabileceğini aktarmaktadır.

Pala (2015), ise “Ordu Tarihinde Olaylar ve İnsanlar” adlı kitabında yapının 1811 yılında Hazinedarzâde Süleyman Paşa tarafından inşa edildiğini aktarmış ancak herhangi bir kaynak belirtmemiştir. Yine Freely (2000), “Türkiye Uygarlıklar Rehberi” adlı kitabında konağın XIX. yüzyılın başlarında Süleyman Paşa tarafından inşa edildiğini aktarmıştır. Görüldüğü üzere literatürde yapının inşa tarihi ve banisi ile ilgili birçok farklı bilgi yer almaktadır. Yapının inşasına ilişkin somut bir belgenin olmamakla birlikte, 1836 yılında Bolaman’da bulunan Hamilton, kalenin Ali Bey adında birine ait olduğunu aktarmıştır. Ailenin soyağacı incelendiğinde Ali Bey’in Süleyman Paşa’nın kardeşi İbrahim Bey’in oğlu olduğu anlaşılmaktadır (Pala, 2015). 16 Ağustos 1847 tarihinde Bolaman Kalesi ve Haznedaroğlu Konağı’nı resmeden Laurens’in çizimi de yapının bu tarihten daha önce inşa edildiğinin belirlenmesinde önem arz etmektedir. Laurens ile birlikte bölgeye gelen Fransız seyyah Hommaire de Hell de “sur kalıntıları üzerinde dev payandalarla inşa edilmiş bir Türk konağı”, şeklinde aktardığı yapının Çarşambalı Ahmet Bey’e ait olduğunu belirtmiştir (Pala, 2015). Seyyah ve ressamların aktardıkları bu bilgiler ışığında yapının 1836 tarihinden önce inşa edildiği sonucuna varılmaktadır. Bu da konağın Abdullah Paşa’nın torunu tarafından inşa edilmiş olması ihtimalini azaltmaktadır.

Şekil 94. Laurens'in 16 Ağustos 1847 tarihli Kara Kale Çizimi, (Anonim, 1998)

Konağın inşa edildiği Bolaman, Ordu ilinin Fatsa ilçesine bağlı bir bucak merkezidir. İsmi Pontus Devleti'nin hükümdarlarından Polemon'dan alan ilçe, oldukça eski tarihlerden beri birçok yerleşime ev sahipliği yapmış, 1426 yılında Osmanlı egemenliğine girmiştir. 1817 yılında şehre gelen Minas Bijişkyan'ın "... Fatsa Ünye'den on sekiz mil uzaktadır...Son zamanlarda Fatsa yakınlarında yapılan hafriyatla, duvarlarında mihraba benzer oyuklar bulunan eski bir kale meydana çıkarıldı. Dokuz mil beride, kayanın üzerinde, içinde eski bir kilise bulunan ve Aya Kalesi denilen bir kale vardır..." şeklindeki ifadelerinden anlaşılabileceği üzere o tarihlerde Haznedaroğlu Konağı'nın bulunduğu alana Aya Kale denilmektedir (Bijişkyan, 1998).

Günümüzde Karadeniz sahil yolu güzergâhı dışında kalması Bolaman'ın tarihi görünümünü korumasında etkili olmuştur. Sahil yolundan ayrılarak ulaşılan Bolaman ilçe merkezinde denize doğru uzanan bir yarımada yer almaktadır. Haznedaroğlu ailesine ait üç farklı konağın yer aldığı bu yarımada, Bolaman halkı tarafından da "Kale" ya da "Aya Kalesi" olarak anılmaktadır (Büktel, 2001). Kabaca üçgen şeklini andıran bu yarımadanın uç kısmı yaklaşık 65 metre genişliğinde olup batısında bir liman bulunmaktadır (Sinclair, 1990).

Şekil 95. Bolaman Haznedaroğlu Konağı, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Hazinedarzâde ailesine ait bu konut yapıları, bulunduğu konum itibariyle Ünye'de inşa edilen Süleyman Paşa Konağı ile benzerlik göstermektedir. Bolaman şehir merkezinin hâkim konumunda yer alması, tarihi surlar üzerinde inşa edilmiş olması ve denize yakın bir

noktada limanın hemen bitiminde inşa edilmiş olması gibi faktörler iki yapı arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Bölgede uzun yıllar yöneticilik yapan ailenin sahip olduğu konaklar yoluyla güçlerini somutlaştırma yoluna gittikleri görülmektedir. Bölgede egemenlik kurmanın yanı sıra denizcilik ve ticaretle uğraşmaları da limana hâkim konumlarda yerleşmelerinin bir nedeni olarak görülmektedir.

Haznedaroğlu Konağı'nın inşa edildiği alandaki kale duvarlarının Cenevizlilerden kalma olduğu düşünülmekle birlikte kesin bir yargıya varılamamaktadır (Büktel, 2011). Günümüze kadar ulaşabilen kale, zincirleme şekilde inşa edilmiş olup denize uzanan burun boyunca devam etmektedir. Kale, gözetleme ve karakol işlevlerini yerine getirmek üzere iç ve dış kale olarak iki bölümden oluşmaktadır. Kalenin batı ucunda yer alan iç kale kesme taştan inşa edilmiş olup oldukça yüksek duvarlıdır (Karadeniz, Sarı ve Kabacık, 2018).

Şekil 96. Bolaman Konağı batı cephesi, konak ve kilise girişi, (Yavru, M. arşivi, 2020)

Haznedaroğlu Konağı'nın inşa edildiği alanda mevcut bir diğer yapı ise konağın kuzeydoğu köşesinde yer alan ve Trabzon Komnenos Krallığı tarafından XIII. yüzyılda inşa edildiği düşünülen şapeldir (Pala, 2015). Günümüzde konağın hemen batısından bir patika yol ile ilerlenerek sağa dönüldüğünde, konağın girişinin hemen yanında şapelin girişi yer almaktadır. Doğu batı doğrultusunda yerleştirilmiş olan şapel haç şeklindedir. Evi destekleyen duvarın içinde kalan yapıya tonozlu bir bölümden girilmekte ve apsise ulaşılmaktadır (Sinclair, 1990). Trabzon Rum İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından bölgede yaşayan Rumlar tarafından kullanılmaya devam edilen şapel, Cumhuriyetin ilanı ile caminin okula dönüştürülmesi ve Rumların da bölgeden ayrılmış olması neticesinde ihtiyaca

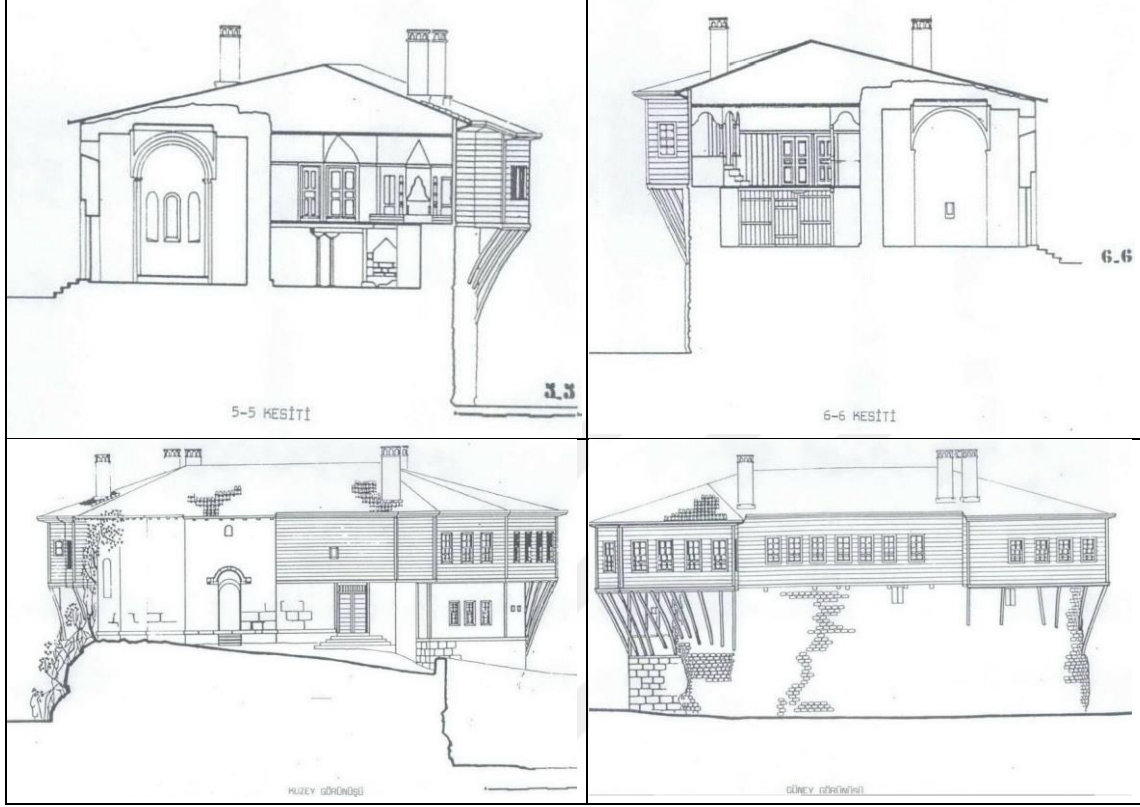
cevap verecek şekilde cami olarak kullanılmıştır (Büktel, 2001). Başlangıçta biri batı kolunda diğeri kuzey kolunda olmak üzere iki kapısı ve penceresi olan şapelin penceresi kapatılmış ve güney duvarına bir mihrap nişi eklenmiştir (Sinclair, 1990). 1930’lu yıllarda cami olarak kullanımına devam edilen yapı, bölgede yeni bir cami inşa edilmesiyle boşaltılmış, gün geçtikçe bakımsızlıktan harabe halini almıştır (Büktel, 2001). Haznedaroğlu Konağı inşa edilirken şapel yıkılmayarak, yeni yapı üzerine inşa edilmiş olup konağı çatısı şapelin üst örtüsünü tamamen kapatmaktadır.

Şekil 97. a. Şapele ait görseller (Yavru, M. Arşivi, 2020); b. (Koruma Kurulu Arşivi, 1992)

Tarihi surlar ve kilise üzerine inşa edilmiş olan konağın girişi, batı tarafından ilerleyen patika bir yol ile sağlanmaktadır. Kale yapısı ile birlikte iki katlı olarak inşa edilmiş olan konağın, üst katı yalı baskı sistemiyle yapılmış yatay ahşap duvar kaplamasıdır. Konak yığma yapım tekniğiyle inşa edilmiştir. Doğu ve batı köşelerinde cumbaları bulunan yapı, ahşap payandalarla kale duvarlarına dayandırılmıştır. Ana girişi kuzey cephesinde olup, girişine basamaklarla ulaşılmaktadır. İki kanatlı giriş kapısı ahşaptandır. Yapının formunun etkisiyle kapı üzerinde giriş saçağı oluşturulmuştur. Batı cephesinde yer alan zemin kat pencereleri, üst kat pencerelerine göre daha küçük boyutludur. Tamamı ahşap olan üst kat cephesinde dikdörtgen, giyotin pencereler yer almaktadır. Yapının doğu cephesinde, yanında bulunan şapelin cephesinin bir kısmı da görülebilmektedir. Yapıya simetrik olarak

yerleştirilen pencerelerin etrafında ahşap söveler bulunmaktadır. Cephe boyunca geniş çatı saçağı devam eden yapı, kırma çatılı olup çatı alaturka kiremit kaplıdır.

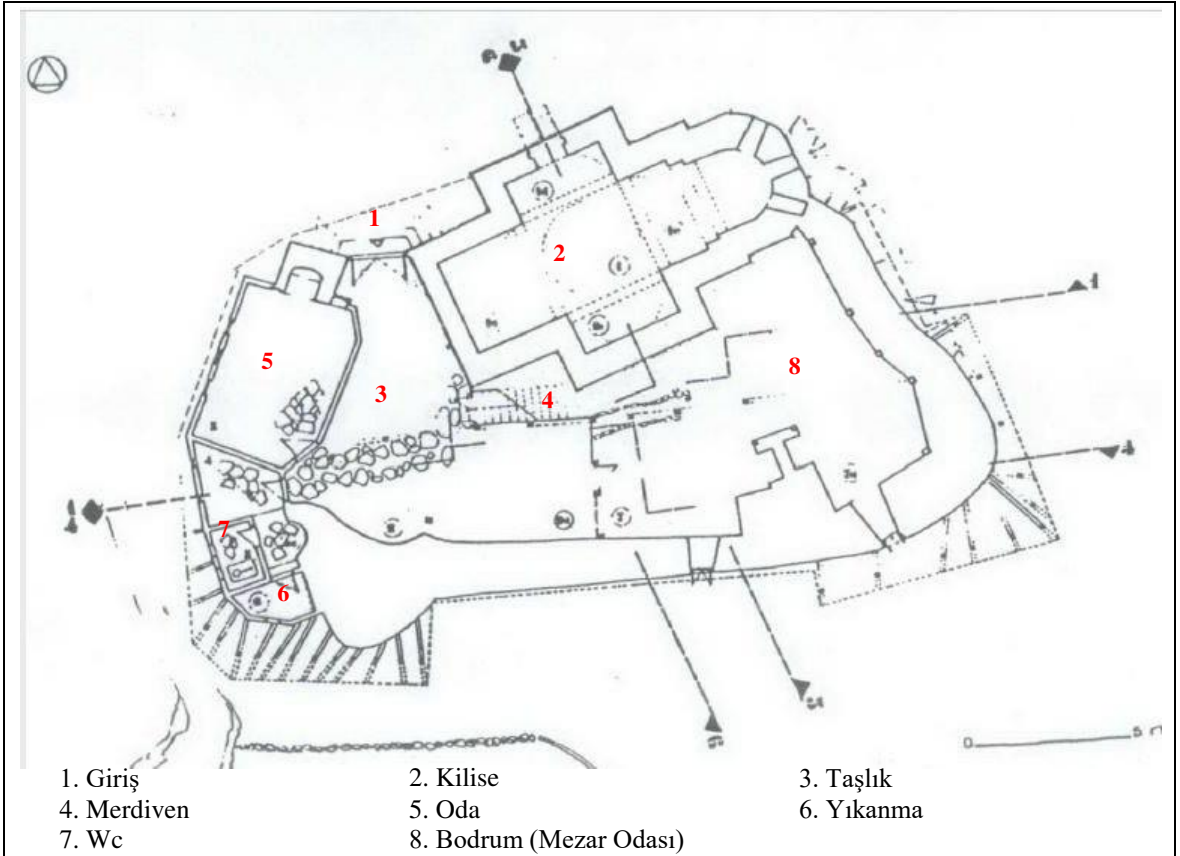

Şekil 98. Haznedaroğlu (Kademoğlu) Konağı restitüsyon projesi kesit ve görünüşler, (Koruma Kurulu Arşivi, 1992)

Restore edilen Haznedaroğlu Konağı, son olarak restoran olarak kullanılmış, daha sonra restoranın kapatılması üzerine bir süre boş kalmıştır. Ancak yakın bir zamanda Ordu Valiliği tarafından müzeye dönüştürülmek üzere restorasyon projesi hazırlanmış ve yapı koruma altına alınmıştır. Alan çalışmaları esnasında yapının içine girilememiş, binanın güvenliğinden sorumlu kişi, uzun süre boş kalan binanın izinsiz bir şekilde içine giren kişiler tarafından harap edildiğini aktarmıştır. Bu bağlamda konağın içine girilip mevcut durumu görülemediğinden yapının iç mekân şeması, hazırlanan rölöve, restorasyon ve restitüsyon projeleri ve yapının geçmiş yıllara ait görsellerinden yararlanılarak değerlendirilmiştir.

Kuzey cephesinden girilen konağın zemin katında girişte taşlık bölümü yer almaktadır. Döşemesi doğal taş olan zemin katın tavanı ise ahşap kaplamadır. Batısında bir oda ile yanında yıkanma ve tuvalet birimleri yer almaktadır. Bu bölüme denk gelen pencerelerin daha küçük boyutlu olması da bu amaçla kullanılmış olabileceğini

düşündürmektedir. Türk evi mimarisinde varlıklı kişiler yazlık-kışlık konusunu ayrı yerlerdeki evlerle çözebildiğinden yazlık ve kışlık kat ihtiyacı ortadan kalkmış ve evler iki katlı inşa edilmiştir (Bektaş, 2018). Bu bağlamda yörenin varlıklı ailelerinden olan ve birçok farklı bölgede konakları olduğu bilinen Hazinedarzâdeler'e ait konak da iki katlı bir yapıdır. Genellikle hizmet birimlerine ayrılan giriş katta yer alan odada bir ocak bulunmakla birlikte Türk evi mimarisine uygun olarak buranın aşhane olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

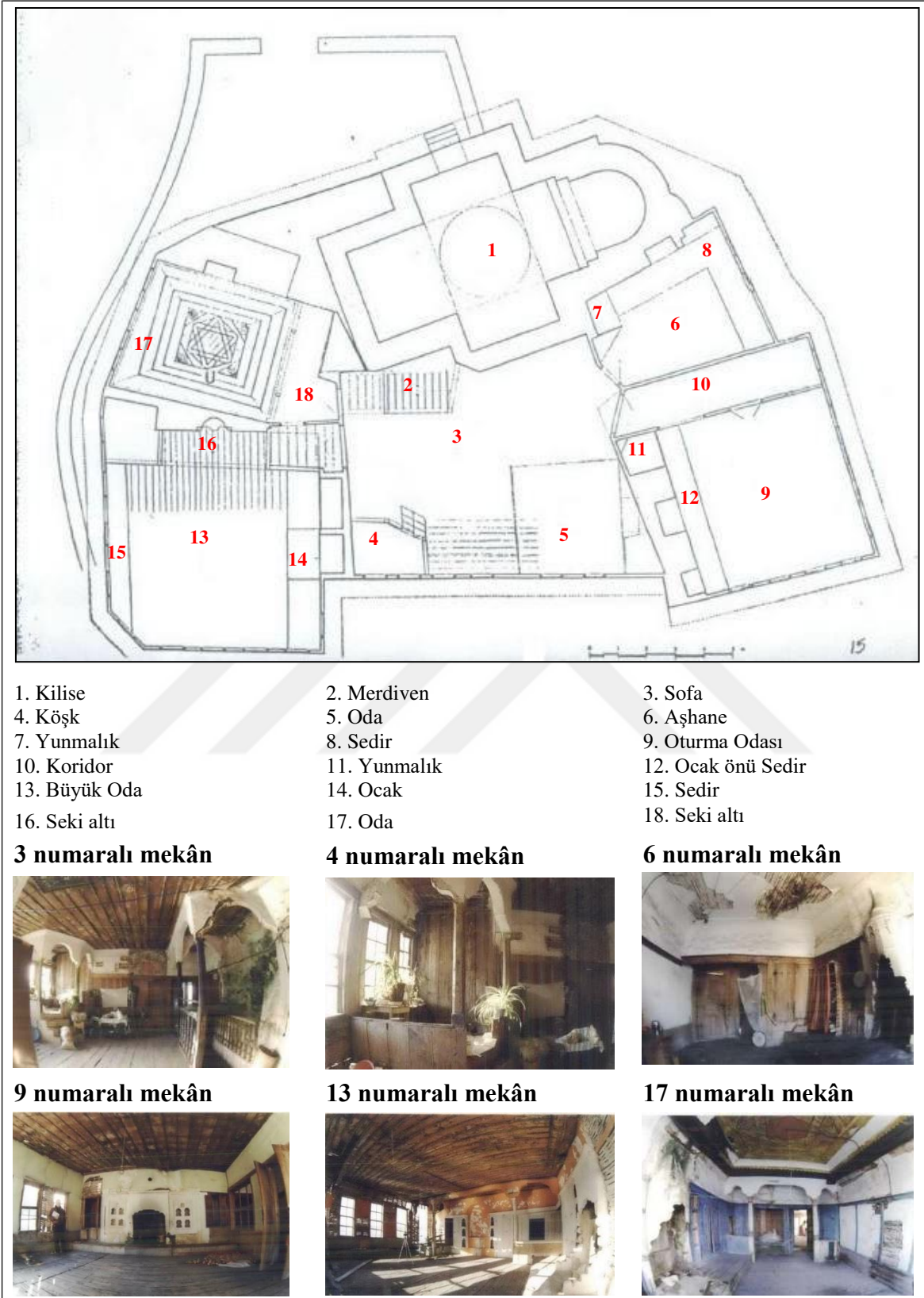
Şekil 99. Haznedaroğlu Konağı restitüsyon projesi zemin kat planı, (Koruma Kurulu Arşivi, 1992)

Girişin hemen doğusunda kemerli bir geçişle şapele giriş sağlanmaktadır. Şapelin yanında bodrum olarak belirtilen alanda ise mezar yapısı olduğu belirtilmektedir. Zemin katın yaklaşık üçte birlik bölümü kendisinden önce inşa edilmiş şapel tarafından işgal edilmiştir. Şapelin hemen yanında üst kata çıkan ahşap merdivenler yer almaktadır. Yapının üst katı ahşap dikmeler ve kirişlerle taşınmaktadır. Açık bir plana sahip olan zemin katta bir de şömine yer almaktadır. Restorasyon sonrasında müzeye dönüştürülecek olan yapıda zemin kat ve yanında yer alan şapelin sergi birimler olarak kullanılması düşünülmektedir.

Ahşap merdivenlerle birinci katın sofasına çıkılmakta ve sofanın etrafında dört oda yer almaktadır. Ev halkının yaşam alanı olan bu katın döşeme ve tavanı ahşaptandır. Sofanın hemen köşesinde yola bakan cephede köşk yer almaktadır (Şekil 100). Birkaç basamakla yerden yükseltilmiş köşk bölümü, kemerlerle ayrılmıştır. Kat planında izleri görülen, köşkün karşıdaki alanda önceden bir oda yer almakla birlikte günümüzde bulunmamaktadır. Sofadan odalara geçiş sağlanmakta, odalar iki bölümden meydana gelmektedir. Kapıyı açınca girilen seki altı bölümünden odaya geçiş sağlanmaktadır. Seki altı ve oturma bölümleri ahşap sütunlarla ayrılmış olup bu sütunlar kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Seki altının arkasında ise dolaplar bulunmaktadır.

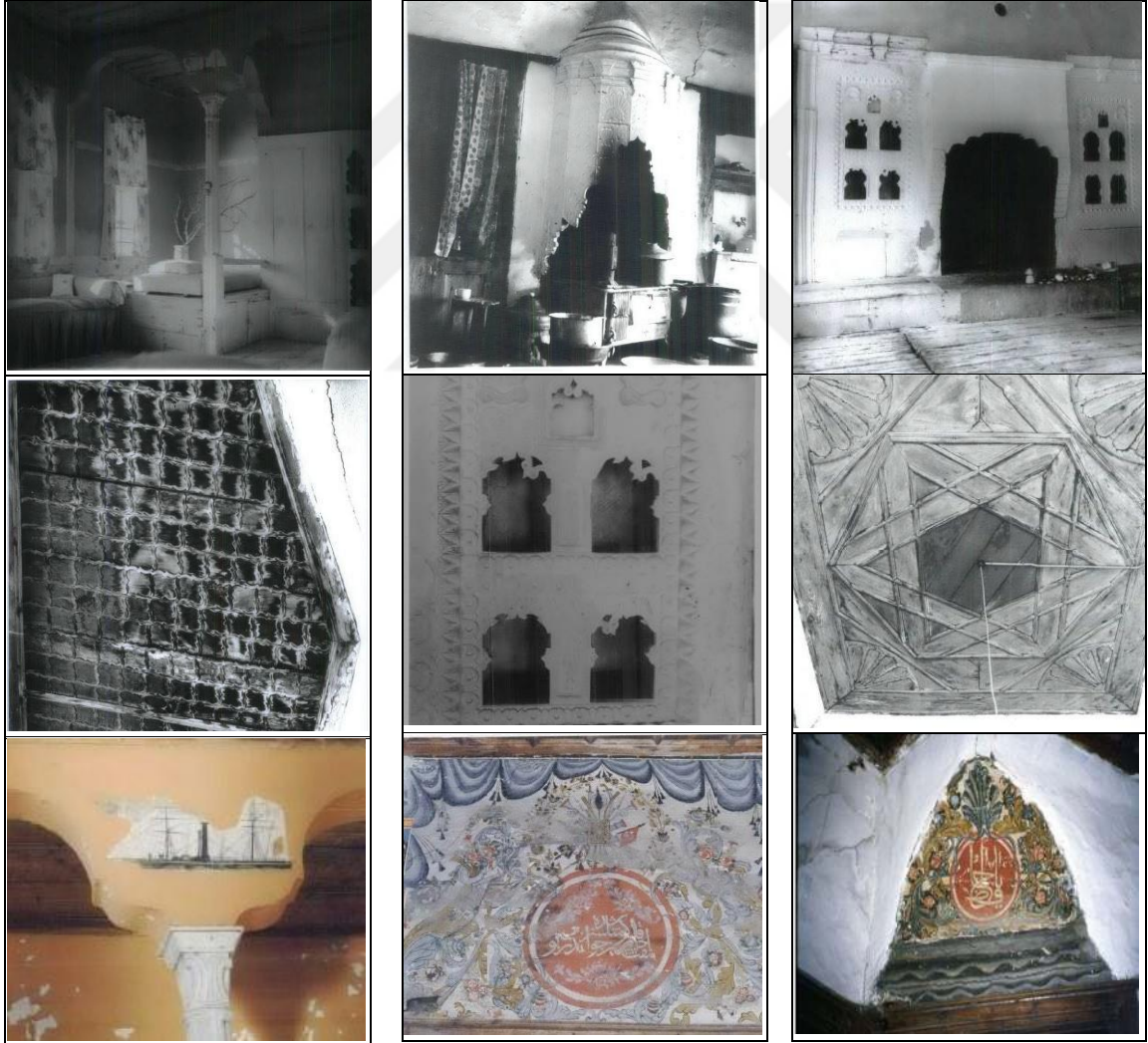
Sofanın batısında iki oda yer almaktadır. Bunlardan ilki (17 numaralı mekân) oldukça süslü bir tavana sahip olan odadır. Seki altından girilen odanın girişi kemerlerle ayrılmış olup bir ocak, ocağın her iki yanında maviye boyanmış dolaplar yer almaktadır. Ahşap çıtalarla yıldız şeklinde bir göbek ve göbeğin etrafında yaprak motifli desenler yer alan tavanın işçiliği dikkat çekmektedir. Döşeme ve tavanı ahşap olan odanın batı cephesinde üç adet giyotin pencere yer almaktadır. Yapının güneybatı köşesinde yer alan odaya (13 numaralı mekân) yine ahşap dikmelerle ayrılmış seki altıyla girilmektedir. Seki altının arka bölümünde kemerli bir niş oluşturulmuş olup bu nişin iki yanında süslemeli lambalıklar ve dolaplar bulunmaktadır. Odanın kuzey duvarına bir ocak yerleştirilmiş olup ocağın yanında da lambalık ve dolaplar, önünde ise bir sedir yer almaktadır. Odanın güneye bakan köşesinde de yerden yükseltilmiş bir köşk yer almaktadır.

Güneydoğu cephesinde yer alan odaya (9 numaralı mekân) bir koridorla girilmektedir. Batı duvarında yer alan ocağın her iki yanında kemerli, küçük nişlerle süslü, oyma taş nişler ve dolaplar yer almaktadır. Dikdörtgen planlı ocağın üst kısmı işlemeli bir kemerle çevrilmiştir. Dolabın girişe yakın olan tarafında bir yunmalık bulunmaktadır. Ocak önü sedir yerleştirilen odanın döşeme ve tavanı ahşaptır. Bu odanın karşısında kuzeydoğu tarafında ise mutfak olarak kullanılan oda yer almaktadır (6 numaralı mekân). Tavan ve döşemesi ahşap olan odanın kuzey duvarında bir ocak yer almaktadır. Yarım daire planlı ocağın konik yaşmak kısmı alçı kaplama bitkisel motiflerle süslenmiştir.

Şekil 100. Haznedaroğlu Konağı restitüsyon projesi 1. kat planı, (Koruma Kurulu Arşivi, 1992)

Yoğun bir ahşap işçiliğinin görüldüğü yapıda, merdiven ve sofa korkuluklarında da ahşap tercih edilmiştir. Sedirlerle çevresinde oturma alanları oluşturulan odalarda bulunan ahşap yüklükler beyaz boyanmış olup üzerlerinde ahşap çıtalarla yapılmış geometrik desenli süslemeler yer almaktadır. Yüklüklerin hemen yanında ise itinalı bir ahşap işçiliğiyle yapılmış ıfık nişleri oluşturulmuştur. Oldukça yoğun bir süslemeye sahip olan yapının kapı üstlerinde de sarı, kırmızı ve mavi renklerin ağırlıklı olduğu yağlı boya bitkisel motifli bezemeler yer almakta olup bu süslemelerin ortasında oval madalyon şeklinde “Ya Hafız” yazmaktadır. Sütun başlıklarından birinde yağlı boya ile yapılmış gemi motifi göze çarpmaktadır.

Şekil 101. Haznedaroğlu Konağı iç mekân detayları, (Bektaş, C. Arşivi, 1988; Koruma Kurulu Arşivi, 1992)

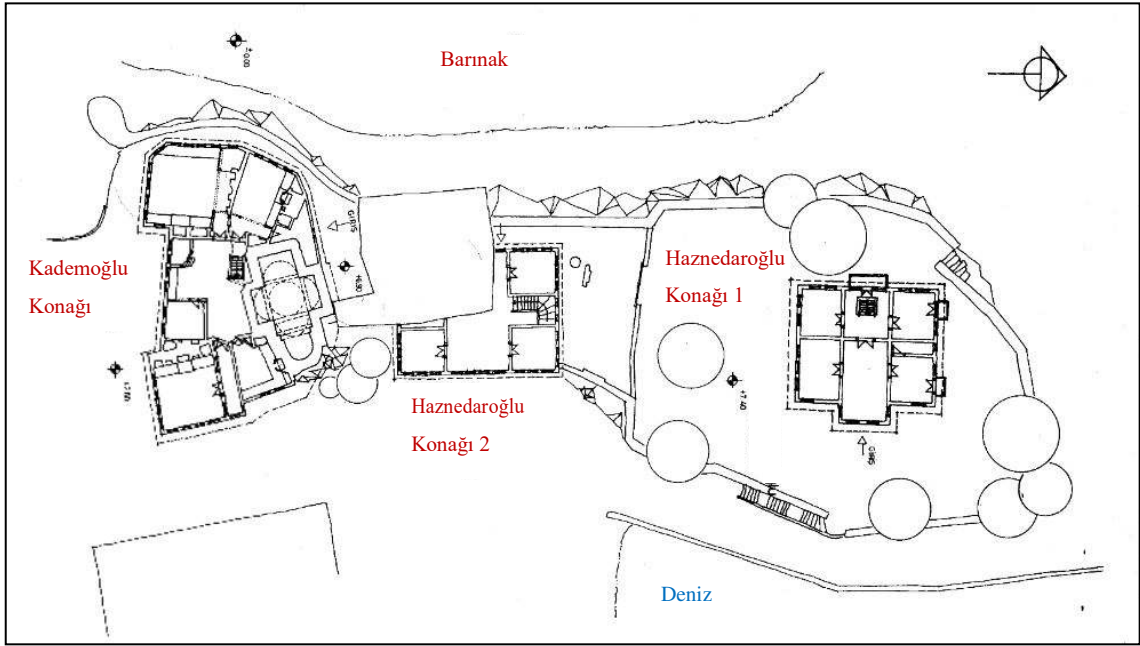
Oldukça gösterişli bir mimariye sahip olan bu yapının inşa tarihi net olmamakla birlikte Süleyman Paşa'dan önce ya da onun döneminde inşa edildiği varsayımı ağır basmaktadır. Ailenin en parlak dönemlerinin Süleyman Paşa ile başladığı düşünüldüğünde, Paşa'nın öncesinde böyle bir yapının inşa edilmesi ailenin kökeni ve sahip olduğu gücün önemli bir göstergesidir. Nitekim Bolaman'ın en hâkim noktasında, bu kadar görkemli bir konak inşa edilmesi, Ordu'dan Çarşamba'ya yerleşmiş bir ailenin gücünün sınırlarının genişliğini anlamak açısından önem arz etmektedir.

Şerefnur Kademoğlu olarak da bilinen Haznedaroğlu Konağı'nın bitişiğinde, yarımadanın kuzeye uzayan bölümünde aileye ait iki konak yapısı daha yer almaktadır. Günümüzde yine Hazinedarzâde ailesine ait olan konutlar yazlık olarak kullanılmaktadır. Zira alan çalışmaları esnasında özel mülk olduğundan kapalı olan konakların cephe değerlendirmesi yapılabilmiş, iç mekân görsellerine ulaşılammış ancak rölöve çizimlerinden elde edilen 1. kat planları yapının iç mekân biçimlenişi hakkında yorum yapmaya olanak sağlamıştır.

Şekil 102. Bolaman Haznedaroğlu Konakları silueti, (Koruma Kurulu Arşivi,1992);
Bolaman Haznedaroğlu Konakları, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Doğan (2005), “Hazinedarzade Konağı” adlı çalışmasında Süleyman Paşa Sarayı’nda çıkan yangından kurtarılan tahtalar ve taşların Bolaman ve Ünye’de aileye ait diğer yapılarda kullanıldığını aktarmıştır. Herhangi bir kaynak belirtmemekle birlikte konağın 1850’li yıllarda yandığı ve Bolaman’da inşa edilen konakların bu tarihten daha eskilere dayandırıldığı bilindiğinden bu pek olası görünmemektedir. Yalnızca burnun uç kısmında yer alan konağın inşa tarihi bilinmemekte, ancak bölgenin yerel malzemesi olan ahşabın bulunmasının kolaylığı göz önüne alındığında bu ihtimal düşük görünmektedir.

Şekil 103. Haznedaroğlu Konaklar 1. kat planları, (Koruma Kurulu Arşivi, 1992)

Haznedaroğlu Konağı’nın yanında yer alan yapılardan ilki yarımada’nın ortasında yer alan konaktır. Üzerindeki sonradan eklenmiş kitabe Hazinedarzâde Süleyman Paşa’nın kardeşi olan Hazinedarzâde Mehmet Emin Bey’e ait olduğu yazılan konağın inşa tarihi 1784 yılı olarak görünmektedir. Laurens’in çiziminde yalnızca çatı ve bacası görülen tek katlı bir yapı göze çarpmakla birlikte, günümüzde mevcut yapının daha geç dönemlerde inşa edildiği düşünülmektedir.

Yığma yapım sistemiyle inşa edilmiş konakta taş ve ahşap malzeme kullanılmıştır. Bodrum, zemin ve birinci kat olmak üzere üç katlı inşa edilen yapının bodrum kat duvarları eski kale duvarlarından meydana gelmektedir. Güney cephesinin bitişiğinde yer alan sonradan inşa edilmiş bina, yapının orijinalliğine zarar vermektedir. Yapının kuzey

cephesinde ise veranda olarak kullanılan muhdes ek bulunmaktadır. Cephede zemin kat boyunca dikdörtgen giyotin pencereler yer almakla birlikte, birinci kat pencerelerinin üst kısmı sivri kemerli bir görünüme sahiptir. Her iki katta pencerelerin etrafı ahşap sövelerle tamamlanmış olup üst kat pencerelerinin söveleri kemerin ortasından uzatılarak ahşap süslemeler meydana çıkarılmıştır. Geniş saçaklara sahip kırma çatı, kiremit kaplıdır. Yapıya ait 1. kat planında görüldüğü üzere batı cephesinden girişi sağlanan binanın üst katına L şeklindeki merdivenle çıkılmakta, bir sofaya açılan üst katın üç yanında odalar bulunmaktadır. Yine planda görüldüğü üzere sonradan inşa edilen yapı orijinal binaya müdahale etmektedir.

Şekil 104. a. Bolaman Mehmet Emin Bey Konağı 1992 yılı (Koruma Kurulu Arşivi, 1992);
b. Günümüz (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Hazinedarzâde ailesine ait bir diğer yapı ise burnun hemen ucunda yer alan konaktır. Taş malzeme kullanılan yapı, yığma yapım tekniğiyle inşa edilmiştir. Üç katlı inşa edilen yapının cepheleri sıvalı olup, pembe renge boyanmıştır. Cephelerinin köşelerinde ve pencere kenarlarında taş söveler bulunmaktadır. Dikdörtgen pencereleri giyotin pencere şeklindedir. Kuzeye bakan cephede en üst katta iki adet Fransız balkon bulunmaktadır. Batı cephesinde de daha büyük bir balkon bulunmaktadır. Üç yapı arasında en geç tarihlendirilen ve bir onarım geçiren yapıya bu balkonların sonradan eklenmiş olması mümkündür. Doğu cephesinde üç kat boyunca çıkması bulunmaktadır. Geniş bir saçağa sahip olan yapı, kırma çatılı olup çatısı kiremit kaplıdır. 1. kat planında yapının girişinin doğu cephesinde olduğu ve üst kata çıkan iki kollu merdivenin batı cephesinde yer aldığı görülmektedir. Merdivenin

çıkıldığı sofanın üç yanında odalar yer almaktadır. Merdivenin karşısındaki kapı daha geniş bir salona açılmakta ve buradan diğer odalar geçiş sağlanmaktadır.

Şekil 105. a. Bolaman Hazine Darzâde ailesine ait konak 1992 yılı, (Koruma Kurulu Arşivi, 1992); b. Günümüz (Yavru, M. Arşivi, 2020)

2.5.2. Aileye Ait Diğer Konaklar

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren güçlerini arttıran ayan aileleri bulundukları bölgede ekonomik, idari ve askerî açıdan egemen hale gelmişlerdir. Kimi zaman merkezi otoriteye karşı gelecek kadar güçlenen bu aileler, merkezdeki görkemli mekân ve yaşam şeklini taşraya taşımış, güçlerinin temsilcisi olacak görkemde yapılar inşa ettirmişlerdir. Gerek bölgede eşkıyalık faaliyetlerinden gerekse rakipleri konumundaki ayan ailelerden korunmak amacıyla kalevari, yüksek duvarlı, zemin katta mazgal pencereli, taştan konaklar inşa ettirmişlerdir. Ancak kimi zaman merkeziyetçi politika tarafından tehdit olarak görülen bu yapılar hükümet eliyle yıktırılmıştır.

Osmanlı'da Tanzimat'la Hükümet Konağı binalarının ortaya çıkmasına kadar, yönetici konumundaki bu ailelerin konakları hükümet konağı olarak da kullanılmış, kimi zaman hükümet tarafından kiralanan bu konaklar valilere tahsis edilmiştir. Canik yöresinde Caniklizade ailesinin yönetime gelmesiyle büyük konaklar inşa etmeye başlanmış, daha sonra bölgede hâkimiyet kuran Hazine Darzâde ailesi tarafından da bu gelenek devam

ettirilmiştir. Satın alma ya da inşa ettirme yoluyla çok sayıda konak sahibi olduğu bilinen ailenin Ünye'deki konağının ünü payitahta kadar ulaşmıştır.

Ailenin atası olan Behram Bey'in yalnızca Esenli ve Safalık köylerinde birer evi olmasına karşın Süleyman Paşa döneminde ailenin nüfusunu arttırması ile birlikte ailenin konak sayısında da önemli bir artış görülmüştür. Süleyman Paşa tarafından yaptırılan ya da satın alınan konaklar çocuklarına miras kalmış, onların da inşa ettirdiği ya da satın aldığı konaklar ile ailenin sahip olduğu gayrimenkuller büyük oranda arttırmıştır (Bay, 2016).

Ailenin Çarşamba, Arim, Ayvacık başta olmak üzere, Bafra, Samsun, Ünye, Fatsa ve Trabzon gibi birçok yerde çeşitli mülkleri bulunmaktadır. İşlevlerine göre farklı büyüklükte olan konaklardan çiftlik içinde inşa edilenler daha küçük olup ev işlevi görmektedir. Ailenin hâkimiyet kurduğu birçok bölgede geniş çiftlikleri olmasına karşın Trabzon'da hiç çiftliklerinin bulunmaması bölgenin fiziki durumuyla ilişkilendirilebilir. Bafra'daki çiftlik evinin fevkanî ve tahtanî altı odalı muhtevî konak, kethüda odası ve hizmetkâr evleri yine Ünye'deki çiftlik evi için fevkani, üç odalı, samanlık ve ahırdan oluştuğu ifadeleri yer almaktadır (Bay, 2016).

Süleyman Paşa tarafından satın alınan konaklardan biri Canikli Mahmud Tayyar Paşa'ya ait Bafra'daki konaktır. Tayyar Paşa'nın idamı ile hazine tarafından satışa çıkarılan Bafra'daki kebir konak, 7.500 kuruş gibi yüksek bir değer biçilince Süleyman Paşa tarafından alınabilmiştir. Bafra'daki bu konakla ilgili kaynaklarda “malûm'ul-hudûd ve'l-muştemilât hariciye ve dâhiliyeli haremlık ve selamlıktan oluşan kebir konak” ifadeleri yer almaktadır (Bay, 2007).

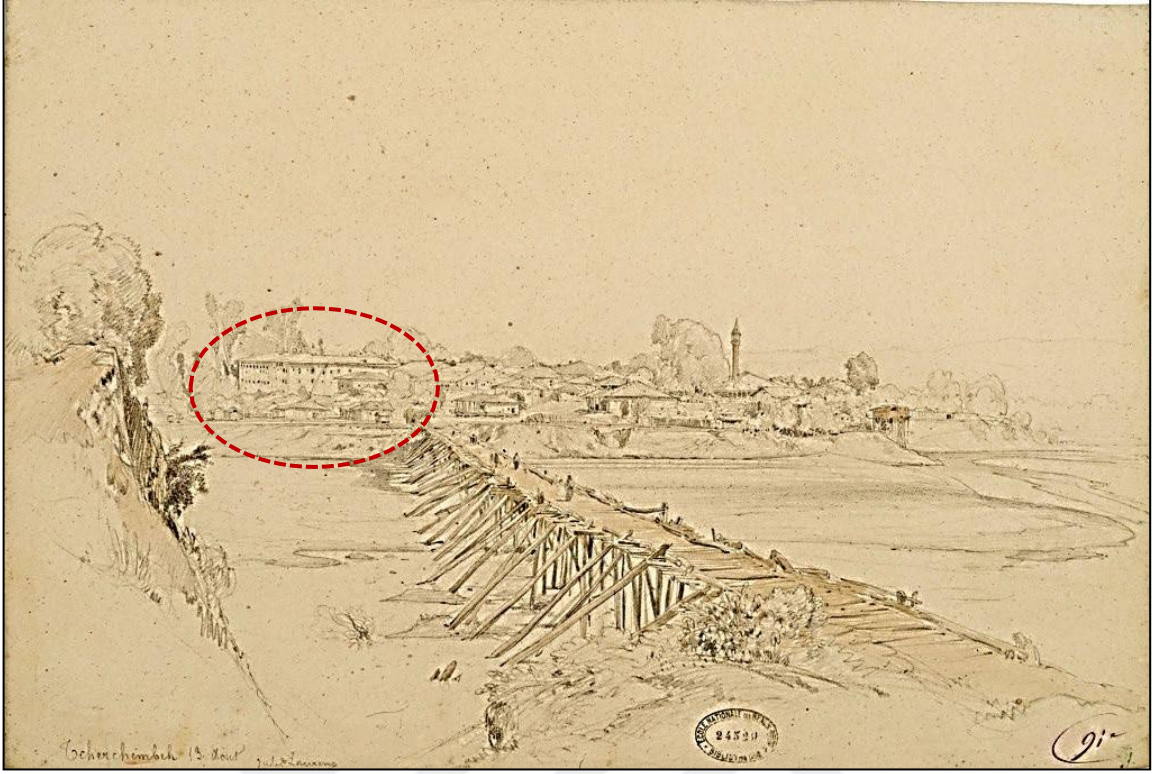
Süleyman Paşa'ya ait bir diğer konak ise Samsun Hançerli Mahallesi'nde yer almaktadır. Eşi Fatma Hanım'ın oturduğu bu konak gösterişli ama küçük bir yapı olarak ifade edilmektedir. Küçük bir bahçesi olan konağın üst katında Fatma Hanım ve cariyelerin odaları, büyük oda, camekân odası bulunmaktadır (Bay, 2007). 1785-1839 yıllarına ait Samsun Şer'iyye Sicillerinde XIX. yüzyılın başlarında Samsun'da idare merkezi binaları başlığı altında Süleyman Paşa Konağı, Abdullah Paşa Konağı ve Osman Paşa Sarayı görülmektedir (S.Ş.S., H. 1200-1255/ M. 1785-1839; Beşirli, 1993). Abdullah Paşa Konağı'nın bir dönem hükümet konağı olarak kullanıldığı bilinmekle birlikte Osman Paşa Sarayı da mektep üzere kullanılmak üzere vakfedilmiştir.

Süleyman Paşa'nın oğlu Osman Paşa da babasından miras kalan konakların yanı sıra Ordu'da 2.500 kuruş değerinde bir konak, Kavak'ta birer menzil konak ve Şehzade Hasan Ağa'dan bir konak satın almıştır. Yine Süleyman Paşa'nın bir diğer oğlu olan Memiş

Paşa'nın da Trabzon'da Bayram Bey Mahallesi'nde, 4.500 kuruş değerinde, içinde havuzu ve limon ağaçları bulunan bir konağı bulunmaktadır. Günümüzde İç Kale Camii'ne çıkan yolun doğusunda Bayrambey adında bir sokak yer almaktadır. Osmanlı döneminde yerleşimin kale içinde yoğunlaştığı düşünülürse yapının burada inşa edilmiş olması mümkün görünmektedir. Memiş Paşa'nın Trabzon'daki konaktan başka, Bafra'da Cedit Hamam yakınında 5.000 kuruş değerinde altı odalı bir harem konağı, üst katında üç oda alt katında ahır, dükkân ve mağaza olan bir konağı ve yine yazlık olarak kullanılan bir köşkü olduğu bilinmektedir. Ailenin bir diğer üyesi olan ve İstanbul'da da yatırımlar yaptığı bilinen Abdullah Paşa'nın İstanbul Fındıklı'da ve Samsun'da birer konak satın aldığı da kayıtlıdır (Bay, 2007). Sağlık problemleri yaşayan Abdullah Paşa, havası ve suyu güzel olan Samsun Kocadağ'da da kendine bir saray yaptırmıştır. Ancak bu yapı da yıkılmış ve günümüze ulaşmamıştır (Yolalıcı, 1987).

Aileye ait hakkında en çok bilgiye sahip olunan konaklardan biri Çarşamba'da bulunan büyük konaktır. Ailenin uzun süre yaşadığı bölge olan Çarşamba merkezinde yer alan konak, bir yapı kompleksi şeklinde inşa edilmiştir. Bu kompleks atık, mehterhane, kethüda, hariciye ve dahiliyeli büyük konak, olmak üzere dört konaktan meydana gelmektedir. Paşa'nın özel işlerini ve devlet görevlerini yerine getiren kapı halkı da kendilerine tahsis edilen bu konaklarda kalmaktadır. Böylece adeta hükümet konağı gibi görev yapan bir yapı topluluğu meydana gelmiştir. Geniş bir avluya sahip olan bu saray, tahtani ve fevkani konaklar, hamam, ambar ve üç çeşmeden meydana gelmektedir. Paşa'nın özel kullanımına ayrılmış olan büyük konak, bir hazire konağı ve bir hamam konağı ile tamamlanmış olup, konağın üst katında haremde bir büyük oda, paşaya ait oda, küçük oda ve selamlıkta hizmetlilere ayrılan oda bulunmaktadır (Bay, 2016).

Çarşamba'da vaktinin önemli bir kısmını geçirdiği bilinen Osman Paşa'nın Çarşamba'daki konağı ile ilgili Torun (1954), jandarma dairesinin bulunduğu alanda inşa edilmiş olduğunu ifade etmektedir. Hükümet konağı olarak da kullanılan konağın zemin katı cezaevine tahsis edilmiştir. Konak 1920 yılında bir yangın geçirerek yok olmuş, bu yangın civardaki birçok konağa da sıçrayarak büyük hasar vermiştir (Torun, 1954).

Şekil 106. Laurens'in 1847 yılında Çarşamba çizimi (solda görünen büyük yapının Hazine-darzâde ailesine ait konak olduğu düşünülmektedir), (Anonim, 1998)

Süleyman Paşa'nın vefatının ardından oğlu Osman Paşa ve Abdullah Paşa'ya miras kalan konak daha sonraları bölgede yöneticilik yapan Ahmed Bey'e tahsis edilmiştir. Günümüzde mevcut olamayan konakla ilgili bilgilere bölgeye gelen seyyahların aktarımlarından da ulaşmak mümkündür. 17 Temmuz 1838 tarihinde Çarşamba'ya gelen seyyah Hamilton, Osman Paşa'yı ziyaret etmek amacıyla bir süre şehirde kalmıştır. Osman Paşa'yı Çarşamba'daki evine ziyaret eden Hamilton “şimdiye kadar içinde hiçbir Türk'ün yaşadığını görmediğim büyüklükte bir evde yaşayan Osman Paşa'yı ziyaret ettim” şeklindeki ifadesiyle Çarşamba'daki konağın görkemi hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamıştır. Bu ifade, Osman Paşa'nın bölgedeki otoritesinin, servetinin anlaşılması hususunda da önem arz etmektedir (Kuş, 2014). Yine 1847 yılında Karadeniz bölgesinde gezintiye çıkan Xavier Hommaire de Hell ve birlikte geldiği ressam Jules Laurens, Çarşamba'da Ahmed Bey'in oturduğu dönemde bu konakta misafir edilmiştir. Konakla ilgili gözlemlerini aktaran Hell'in, “Çarşamba'da oturan Hacı Ahmed Paşa'nın burada muhteşem bir konağı vardır” şeklindeki ifadesinden konağın görkemi ve görenler tarafından hayranlık uyandırdığı anlaşılmaktadır (Eyice, 1963). Çarşamba'ya birlikte geldiği ressam Laurens'in Merd Irmağı üzerinden çizdiği Çarşamba silüetinde en solda görünen yapının

Hazinedarzâdelere ait bu konak olduğu düşünülmektedir. Yine Laurens'in Çarşamba'da bir evin ocak kısmını resmettiği çalışmasında Ahmed Paşa'nın evinde kaldıkları düşünüldüğünde, kesin olmamakla birlikte bu konak olması mümkündür. Günümüzde mevcut olmamakla birlikte hakkında en fazla bilgiye sahip olunan konaklardan biri Çarşamba'daki bu görkemli yapıdır.

Şekil 107. Laurens'in 1847'de Çarşamba'da bir evde ocak çizimi, (Anonim, 1998)

Aileye ait bir diğer konak ise Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın Samsun'da yer alan konağıdır. Abdullah Paşa'ya ait olan bu konak bir dönem devlet eliyle hükümet konağı olarak kullanılmak üzere kiralanmıştır. Tanzimat'tan sonra hükümet konaklarının inşasının yaygınlaşmasına kadarki süreçte ayan ailelere ait konakların kiralanarak kullanılması yaygın bir uygulamadır. Canik'te yeni bir hükümet konağı inşa edilinceye değin Abdullah Paşa'nın sahildeki büyük konağı kullanılmıştır. H-01-04-1269/ M. 12 Ocak 1853 tarihli "*Samsun Hükümet Konağı olan müteveffa Abdullah Paşa Konağı'nın kirasının arttırılması*" başlıklı belgenin varlığı bu dönem Abdullah Paşa'nın konağının kiralanmış olduğunu

kanıtlamaktadır (MVL; 600/82, H-01-04-1269/ M. 12 Ocak 1853). Yine H-22-04-1273/ M. 20 Aralık 1856 tarihli bir arşiv belgesinde yer alan “*Trabzon valisi esbak muteveffa Abdullah paşazade beğ efendilerin samsunda mutasarrıf oldukları konakta canik mutasarrıflıkları olan 48 mah müddetinde ikamet olmuş ise de teraküm etmiş olan 24 bin kuruşun henüz taraflarına haber olunmamış olduğundan...*” şeklindeki belgede Samsun mutasarrıflığına kiralanın konanın kira bedelinin ödenmediğine dair ifadeler yer alması da konanın bu yıllarda kiralanmış olduğunu göstermektedir (A.} MKT.UM.; 263/76, H-22-04-1273/ M. 20 Aralık 1856). 1856 yılına ait Samsun şehir planında da sahilde Abdullah Paşa’ya ait konak görölmektedir. Aynı haritada sağ üst köşede yapının planı da yer almakta olup U şeklinde bir plan şemasına sahip olduğu görölmektedir.

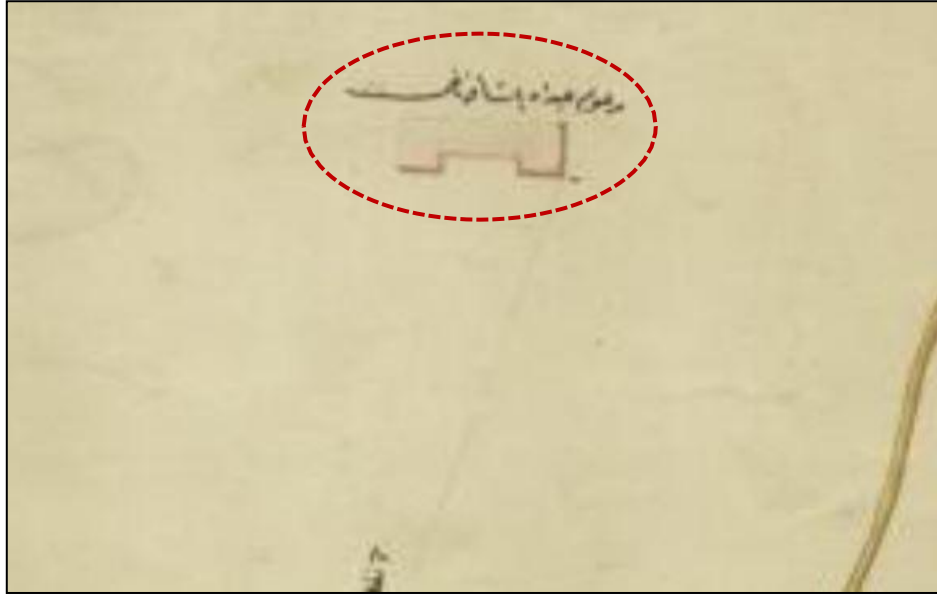

Şekil 108. Merhum Abdullah Paşa Konağı, (CDABOA., PLK.p.; 810, M. 1856)

Osmanlı Arşivinde yer alan H-12-09-1272/ M. 17 Mayıs 1856 tarihli belgedeki ifadeden de bir süredir Abdullah Paşa’nın sahildeki konağının kiralanarak hükümet konağı

olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Konağın avlusunda bir hapishane inşa edilmiş ancak normalden dar olduğundan, konağa verilen on yıllık kira bedeliyle yeni bir konak ve hapishane inşasının mümkün olduğu belirtilmiştir (A.} MKT.UM.; 237/16, H-12-09-1272/ M. 17 Mayıs 1856).

Yine H-12-09-1272/ M. 17 Mayıs 1856 tarihli belgenin devamında yer alan ifadeden de mevcut konağın küçük olması ve harap duruma gelmesi münasebetiyle yeni bir konak inşasının gerekliliği aktarılmıştır (A.} MKT.UM.; 237/16, H-12-09-1272/ M. 17 Mayıs 1856). Bunun üzerine Mert Irmağı üzerinde inşa edilecek kâgir köprünün masraflarından kalan para ile konağın bir tarafına 12 metre genişliğinde ve 16 metre uzunluğunda ve ahşaptan, on odalı bir daire eklenmiş olup, inşaat Anesti Kalfa tarafından yürütülmüştür (Yazıcı Metin, 2019).

Şekil 109. Merhum Abdullah Paşa Konağı, (CDABOA., PLK.p.; 810, M. 1856)

Yine aynı yıl konağın etrafındaki koruma duvarlarının olmamasından ötürü yanındaki hapishaneden firar olayları yaşandığı bu nedenle bir duvar inşası gerektiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Trabzon vilayetinden merkeze aktarılan yazıda yapılan keşif neticesinde bir duvar inşa edilmesi ve hapishanenin genişletilmesi için 14.600 kuruş masraf belirlenmiş, inşaatın Kiryako ve Lefter Kalfa tarafından yapılmasına karar verilmiştir (Yazıcı, 2014). 1880’li yıllara gelindiğinde hükümet konağının harap halde olması nedeniyle

başka mahaller kiralanarak kullanılmış, 1890 yılına gelindiğinde şehirde yeni inşa edilen hükümet konağı tamamlanarak kullanılma açılmıştır (Yazıcı Metin, 2019).

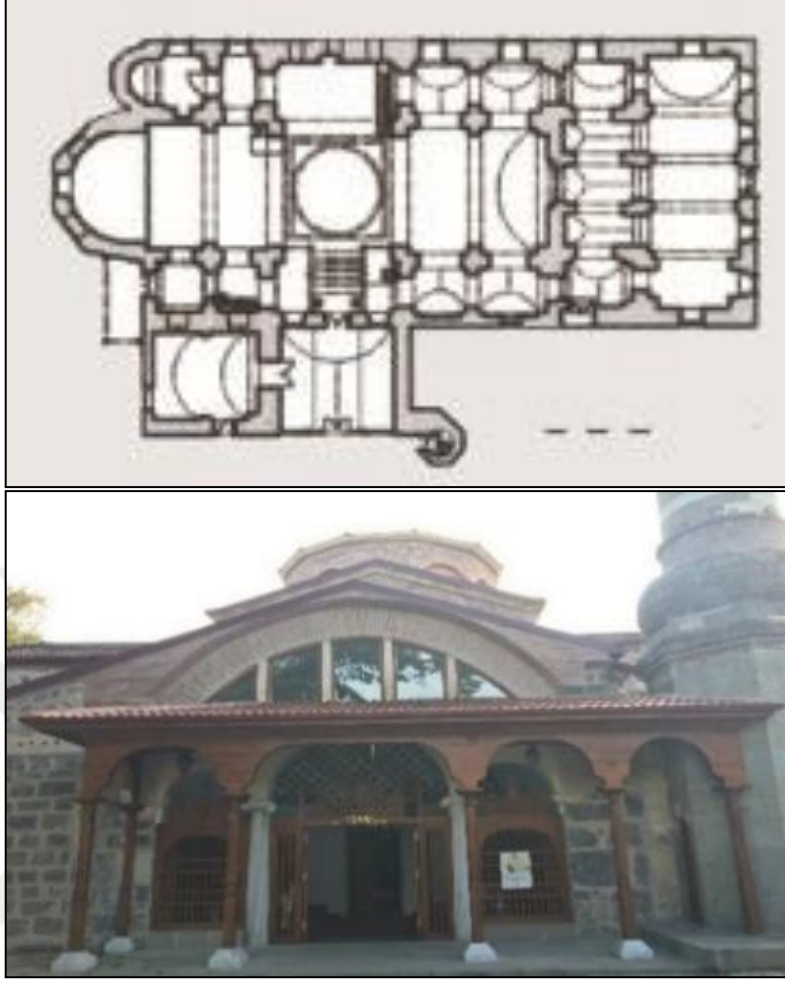
Birçok merkezde uygulanan, ayan ailelere ait yapıların Hükümet Konağı olarak kullanılması, Ordu şehrinde de görülmektedir. XIX. yüzyıl sonlarında Ordu Hükümet Konağı binasında çıkan yangın ile kullanılamaz hale gelmiş, memurların kalması için iki ayrı konak kiralanmıştır. Osmanlı Arşivi'nde yer alan “*Ordu kazası hükümet konağının yanmasından dolayı memurların ikametleri için kiralananan Hazinesdar Ahmed Bey ile İbrahim Reis'in konaklarının kira bedellerinin bütçeye konulması*” başlıklı belgeye göre Hazinesdarzâde Ahmed Bey ve İbrahim Reis'e ait konaklar, 200 kuruş kira bedeli ile mülkiye, maliye ve adliye memurlarının kalması için kiralanmıştır (DH.MKT.; 1543/85, H-11-01-1306/ M. 17 Eylül 1888; Yazıcı Metin, 2019).

Hazinesdarzâde ailesi bölgede kurduğu nüfusun bir yansıması olarak satın alma ya da inşa ettirme yoluyla çok sayıda gayrimenkul sahibi olmuştur. Kimi zaman görkemi payitahta kadar ulaşan, büyük konaklar inşa ettirmişlerdir. Ancak Tanzimat'la ailenin bölgedeki nüfusunu kaybetmesinin de etkisiyle bakımı yapılamayan bu konakların çoğu harap hale gelmiştir. Zira bölgenin yerel mimari malzemesi olan ahşabın kullanılmış olması da yangınlar ve doğa olaylarına karşı dayanımının azalmasında etkili olmuştur. Günümüzde mevcut olmayan konakların, görselleri de mevcut olmamakla birlikte ancak aileye ait muhallefat kayıtları ve seyyahların gezi notları ile yapılar hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

2.5.3. Trabzon Ortahisar Kütüphanesi

H. 1316/ M. 1898 yılına ait Trabzon vilayet salnamelerinde, Trabzon merkezde 5 adet kütüphane ve bu kütüphanelerde toplam 2196 adet kitap görülmektedir. Bu kütüphanelerden biri olan Ortahisar Kütüphanesi, Trabzon Fatih Camii içinde oluşturulmuştur. Yine 1898 yılına ait salnamede kütüphanede 611 adet kitap bulunduğu bilgisi yer almaktadır (Topal, 2012).

Trabzon'da kültür hayatının gelişmesine büyük katkılar sağlayan Hazinesdarzâde ailesinden Trabzon Valisi Osman Paşa burada bir kütüphane kurmak istemiş ancak ömrü yetmeyince vasiyetini kardeşi Ahmet Paşa yerine getirmiştir (Alıkılıç, 2001).

Şekil 110. Trabzon Ortahisar Camii Planı, (Özen vd.,2010); Trabzon Ortahisar Camii, (Yavru Arşivi, 2019).

1842 yılında, Caminin mihrap kısmının doğusunda yer alan bir oda kütüphaneye dönüştürülerek kapısı üzerine bir kitabe yerleştirilmiştir (Alikılıç, 2001). Sülüsle yazılmış kitabesinde kütüphanenin açılış tarihi ve banisi ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. “...Dünya gözü onun dindarlığının bir benzerini görmemişti. Gayret ve yardımıyla vezirlere yakışircasına nice hayırlara mazhâr oldu...” şeklindeki beyitlerde vefat etmiş olan eski Trabzon valisi Osman Paşa’nın şehir için gösterdiği çabalardan övgüyle bahsedilmiş yine devam eden “...Kardeşi adaletli Abdullah Paşa onun vasiyetlerini birbiri ardınca yerine getirdi...” şeklindeki beyit ile de kardeşi Abdullah Paşa tarafından ağabeyinin vasiyetlerinin yerine getirildiği yarım kalan çalışmalarının tamamlandığı aktarılmıştır (Albayrak, 1998).

Şekil 111. Ortahisar Kütüphanesi kitabesi, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

CDABOA.'de yer alan bir belgede buranın umumi bir kütüphane olarak kullanıldığı, içinde Trabzon eyaletine ait defter, senet ve evraklar bulunduğu belirtilmektedir (Alikılıç, 2001). Kütüphanenin başlangıçtaki kitap sayısı bilinmemesine karşın, Bedî Seher-zâde Hâfız Hamdi Efendi ve Mehmed Râsım Efendi M. 1868 yılında 114 cilt kitap vakfederek kütüphanenin zenginleşmesine büyük katkı sağlamışlardır (Albayrak, 1998). Birinci dünya Savaşı'ndan hemen önce burada bulunan kitaplar Fetvahane kütüphanesine aktarılmış olup bir kısmı günümüzde Trabzon İl Halk kütüphanesine devredilmiştir (Piyale, 1988; Albayrak, 1998). Günümüzde İl Halk kütüphanesinde yer alan bazı kitaplarda bulunan mühürde kitapların Trabzon valisi mîr-i mirân Hazinedarzâde Osman Paşa tarafından Ortahisar Kütüphanesi'ne bağışlandığı ifadesi yer almaktadır (Albayrak, 1998).

2.5.4. Samsun Kışla ve Hastane

Hazinedarzâde sülalesinden birçok birey Karadeniz bölgesinde imar faaliyetlerinde bulunmuş, günümüzde bile adlarıyla anılan çok sayıda eser bırakmışlardır. Birçok ayan ailenin yaptığıyla paralel şekilde, bölge halkın ihtiyaçları doğrultusunda, genellikle mektep, medrese ve cami gibi kamusal yapılar inşa ettirmişlerdir.

Tanzimat'ın getirdiği yenilikler doğrultusunda inşa edilen bina türlerinde de farklılıklar olmuş, yeni yapı türleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve düzenli ordunun kurulmasıyla askeri yapıda da değişimlerin görülmesine

bağlı olarak askerlerin bir arada barınabileceği ve eğitim alabileceği, daha düzenli ve sistemli yapılar olan kışla binalarının inşası hız kazanmıştır (Doğdu, 2002). Bu bağlamda Osmanlı topraklarının birçok bölgesinde inşa edilen kışla yapılarından biri de Samsun Kışlası'dır.

Genellikle devlet eliyle inşa edilen yapılar olmasına karşın Samsun kışlasının inşasında Trabzon Valisi Abdullah Paşa'nın oğlu Hazine-darzâde Mustafa Şevket Bey önemli bağışlarda bulunmuş, yapının tamamlanmasında rol oynamıştır. XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı mimarisine üslup ve ölçek olarak batı etkilerini getiren yapıların başında kışla binaları gelmektedir. Genellikle kâgir olarak inşa edilen bu yapı türü, geniş bir avlu etrafında iki katlı, ahşap döşemeli olarak inşa edilmiştir. Revaklı girişli düzenlenen kışlaların zemin katı hizmet birimlerine ayrılmış, üst katında ise odalar düzenlenmiştir (Doğan, 2007). Kışlalar içerisinde cami, fırın, hamam, ahır gibi birçok yapıyı barındıran kompleksler olarak inşa edilmiştir (Doğdu, 2002).

Şekil 112. Samsun Kışlası olduğu düşünülen yapı, (Baki Sarısakal Arşivi).

Samsun'da inşa edilen kışla ile ilgili plan ve bilgiler H-11-07-1280/ M. 14 Ekim 1863 tarihli Osmanlı Arşivi belgesinde yer almaktadır. Yorgi Kalfa tarafından hazırlanan 100.000 kuruşluk kışla ve hastane inşa masrafı, kışla ile birlikte bir hastane de inşa edildiğini göstermektedir. Bu belgede yer alan ifadeler yapı hakkında da bilgiler sunmaktadır. Bu

bağlamda aynı belgede yapının zeminde bir arşın (ortalama 75 cm) yüksekte, alt ve üst katların yaklaşık 3,5 metre kat yüksekliğine sahip olduğu, alt katın taş dolma, üst katın bağdadi tekniğiyle inşa edildiği ve abdesthane ile hela bölümlerinin yekpare taştan yapılacağı anlaşılmaktadır (Yazıcı, 2011).

Yapıyla ilgili bir diğer kaynak ise teftiş için Samsun'a gönderilen Ali Rıza Efendi tarafından sunulan rapordur. Ali Rıza Efendi raporunda Samsun'da sevkiyat sırasında askerlerin kalacakları bir yer bulunmadığını, kahvehanelerin boşaltılarak askerlere tahsis edildiğini belirtmiştir. Bu durumun hem kahvehane sahiplerine devlet tarafından para ödenmesi hem de askerin rahat edemeyişine ve asayiş bozukluğuna yol açtığını belirtmiştir. Bu bağlamda Samsun'da karantinahane binasının yanındaki arsaya 500 askerin barınabileceği bir kışla ve hastane inşa edilmesine karar verildiğini belirtmiştir. Kışla ve hastanenin inşa masraflarının Merd Irmağı civarındaki kumsal alanın parça parça satılması, bataklıkların kurutulmasından elde edilecek gelir ve Termeli Hacı Ömer Ağa'nın zimmet dolayısıyla ödeyeceği cezaların toplanmasıyla karşılanacağı anlaşılmaktadır (Serbestoğlu, 2014).

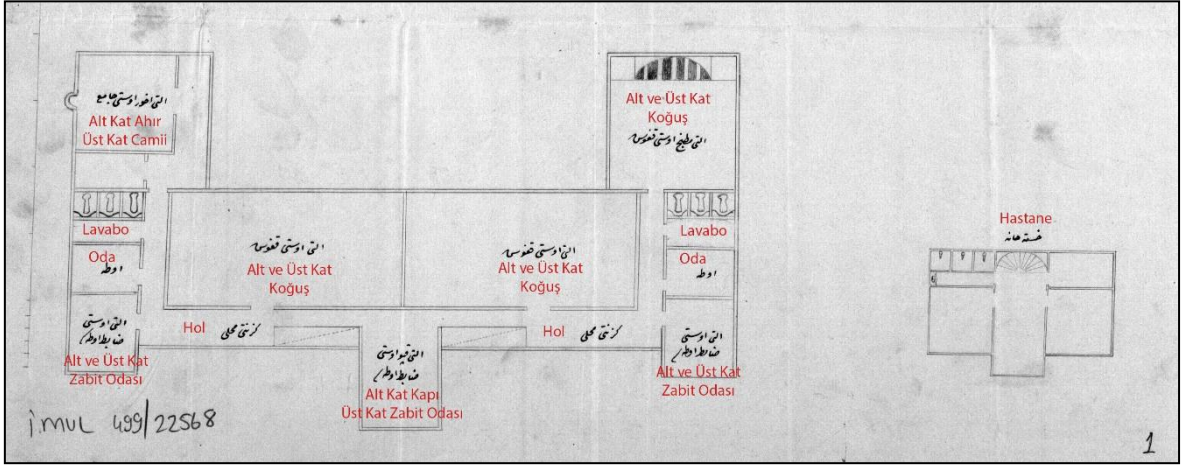

Şekil 113. Karantina binasının yerini gösterir harita, (CDABOA., PLK.p.; 810, M. 1856)

1903 yılına ait Trabzon Vilayeti Salnamesi'nde de kışlanın hükümet daire yakınlarında inşa edildiği bilgisi yer almaktadır (Yazıcı, 2011). Şekil 113'de yer alan 1856 yılı haritasında, karantinahane ve hapishane yapılarının yeri görülmekte, kışla binasının da bu yapıların yakınında inşa edildiği düşünülmektedir. Nitekim günümüzde 19 Mayıs Mahallesi'nin eski adının Kışla Mahallesi olması da bu durumu desteklemektedir. Ayrıca

kışlanın önünde yer alan geniş düzlüğün, askerlerin talim yaptığı bir alan olması nedeniyle Talimhane Meydanı adını alması ve günümüzde de burada Talimhane Caddesi ve Kışla Sokağı bulunması da kışlanın yerine dair önemli bilgiler sunmaktadır (Samsun İl Yıllığı, 1967).

Kışla inşasıyla ilgili bir başka arşiv belgesinde ise Mustafa Şevket Bey'in inşa masraflarının karşılanmasına olan katkısından söz edilmektedir. Hizmetleri takdirle karşılanan Mustafa Şevket Bey'in bu ve diğer hizmetlerinin Ceride-i Havadis'te⁴⁰ ilan edilmesi istenmiştir. Belgede geçen ifadelerden, Abdullah Paşa'nın oğlu Mustafa Şevket Bey'in kışla ve hastane masrafının karşılanması amacıyla bir çiftlik vakfettiği anlaşılmaktadır (A.} MKT.MHM.; 300/59, H-08-12-1280/ M. 15 Mayıs 1864).

Şekil 114. Samsun Kışla (solda) ve hastane planı (sağda), (CDABOA., İ. MVL.; 499/22568, H-11-07-1280/M. 22 Aralık 1863)

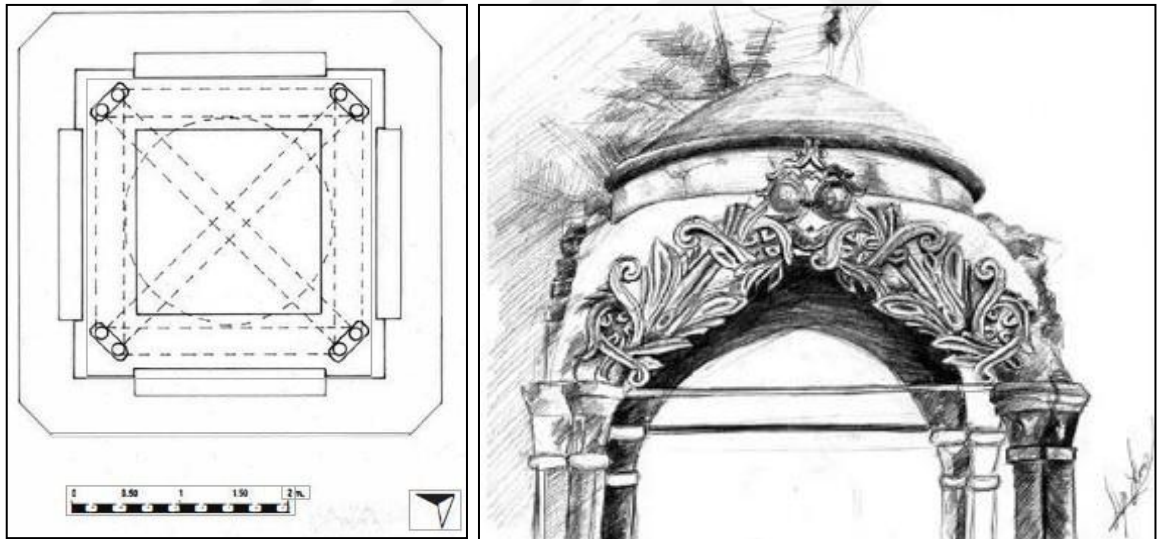
Osmanlı arşivinde yapının planları da yer almakta ve günümüze ulaşmayan kışla binası hakkında yorum yapılmasını sağlamaktadır. U şeklinde bir plana sahip olan bina, ortada bir avlu ve üst kat odaları bu avluya bakacak şekilde tasarlanmıştır. İki katlı ve dikdörtgen plan şemasına sahiptir. Ön cephede tam ortada bulunan çıkmadan yapıya giriş sağlanan binanın zemin katında zabıt odaları, koğuşlar ve ahır bulunmaktadır. Üst katta ise yine zabıt odaları, koğuşlar ve bir mescit yer almaktadır. Girişten iki yana ayrılan bir hol ile odalara geçiş sağlanmaktadır. Mescidin mihrap duvarı dışa dairesel bir çıkıntı

⁴⁰ Vekayi-i Mısıriyye (1244/1828) ve Takvîm-i Vekāyi'den (1247/1831) sonra çıkarılan üçüncü Türkçe gazetedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ebüzziya, Z. (1993). "Ceride-i Havadis", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 7, 406-407.

oluşturmaktadır. Yapının ön cephesinde iki köşede de çıkmlar yer almaktadır. Bu haliyle yapının dönemin kışla mimarisiyle uyumlu bir tasarıma sahip olduğu görülmektedir. Diğer örneklerden farklı olarak bir hastane binasıyla birlikte inşa edilmesi bölgenin ihtiyaçlarıyla ilişkilendirilebilir. Yapının hemen yanında inşa edilecek hastanenin planı da yine belgede yer almaktadır. Dikdörtgen plana sahip olan yapının mahal adlandırmaları olmamakla birlikte yalnızca çekirdek kısmı planda belirtilmiştir.

2.5.5. Bafra Taçlı Çeşme

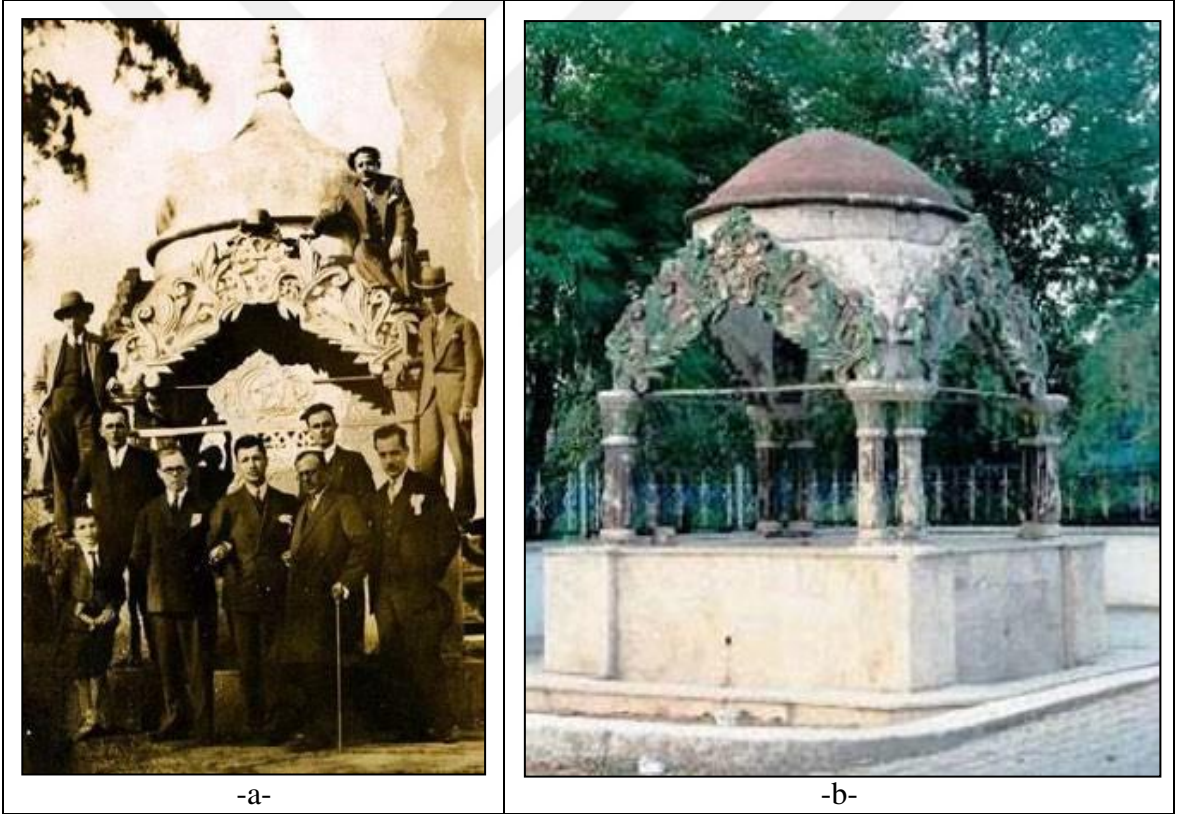
Bafra ilçesi, İshaklı Mahallesi'nde bulunan çeşme, 2002 yılında yoğun kar yağışının etkisiyle yıkılmış, o tarihten beri herhangi bir müdahaleye uğramamıştır (Bayraktar, 2015). Restitüsyon raporunda yapının 1840'lı yıllarda Hazinedarzâde Necabetlü Hamdi Efendi olduğu bilgisi yer almaktadır.

Şekil 115. Bafra Taçlı Çeşme rölöve planı, (Bayraktar, 2015); Sezgin Yurduseven'in 1995 tarihli çizimi, (Bayraktar, 2015)

Meydan çeşmesi özelliği gösteren taçlı çeşmenin kaidesi mermerden, sütunları ve haznesi kesme taştan, kubbesi ise tuğla kullanılarak inşa edilmiştir. Kare planlı bir kaide üzerine oturtulan çeşmenin ortasında su haznesi yer almakta ve cephesinin dört bir yüzeyinde musluklar bulunmaktadır. Haznenin dört bir yanı yalakla çevrilmiştir.

Çeşmenin haznesinin dört köşesinde yer alan çift sütunlar çapraz tonoz şeklinde birleşmektedir. Sütunları birleştiren sivri kemerler tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Üstü kapalı kenarları açık görünümüyle baldaken tarzda inşa edilen çeşmede, dönemin anlayışına uygun olarak barok mimari etkileri görülmektedir. Yukarıya doğru daralan sütunlar yivli olup, sütun başlıkları da yeşil renklerle boyanmış bitkisel motiflerle süslenmiştir. Çeşmenin kemer kısmında, dört cephede devam eden bu yaprak desenli bitkisel motifler yeşil, kırmızı ve sarı renklere boyanmıştır. Taştan yapılan bu motifler yapıya sonradan eklenmiştir. Yapıya ait daha eski tarihli görsellerde daha sivri bir kubbe ve kubbenin üstünde bir aleme sahip olduğu görülürken, sonraki yıllara ait görsellerde basık kubbeli olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 116. a. Mustafa Uslu Arşivinden Taçlı Çeşme, (Tokur, 2019); b. 1995 yılında Taçlı Çeşme, (Bayraktar, 2015)

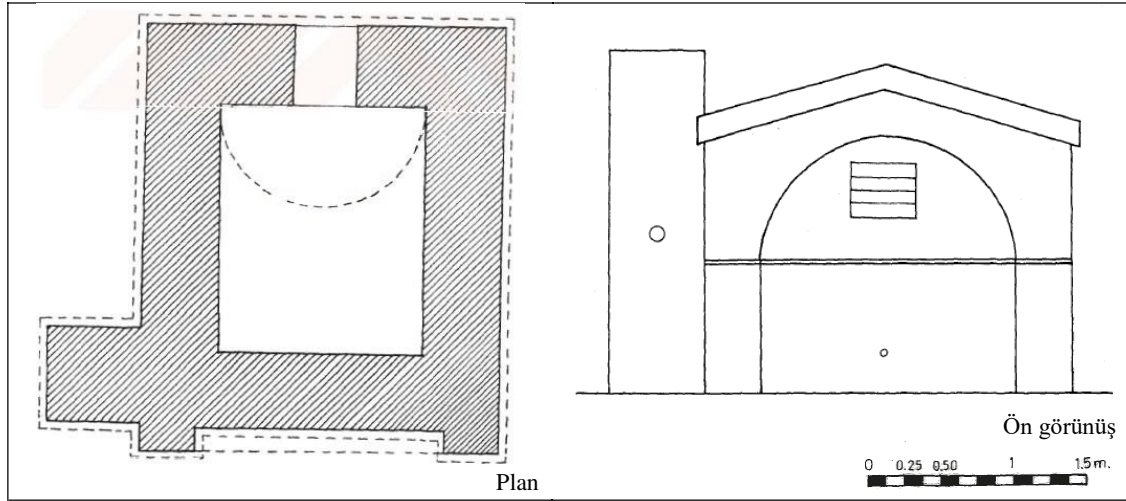
Günümüzde de varlığını sürdürmesine karşın çeşmenin orijinal haliyle herhangi bir benzerliği kalmamıştır. 2007 yılında rölöve ve restitüsyon projeleri onaylanmasına karşın herhangi bir girişimde bulunulmayan çeşmenin yalnızca haznesi ve kaidesi kalmıştır (Tokur, 2019).

Şekil 117. Günümüzde Taşlı Çeşme, (Tokur, 2019)

2.5.6. Bafra Taşlı Çeşme

Tabakhane Mahallesi İzzet Ağa Sokağı'nda tarihi tescilli bir konutun bahçe duvarına bitişik olarak inşa edilen çeşme, duvar çeşmesi grubuna girmektedir. Çeşmenin hazne bölümü tuğla malzemeden inşa edilmiş olup, ayna taşı ve kemer bölümleri ise kesme taştan inşa edilmiştir (Erkalkan, 2019). Çeşmenin ön cephesinde kesme taş üzerine kabartma tekniğiyle yapılmış inşa kitabesi yer almakta olup kahverengiye boyanmıştır. Kitabesinde yer alan “Dergâh-ı âli kapucubaşlarından Bafra ayanı Hazinedârzâde Necabetlü Ahmed Bey Efendi Hazretlerinin hayratı. Fi sene 1256.” ifadesinden de anlaşılacağı üzere M. 1840-41 yılında Hazinedarzâde Ahmed Bey tarafından inşa edilmiştir (Bayraktar, 2005).

Şekil 118. Taşlı Çeşme rölöve çalışması, (Bayraktar, 2005)

Günümüzde suyu akmayan çeşmenin yalak kısmı yol seviyesinin altında kalmıştır. Yanında bir de su kulesi olan çeşmenin arka cephesinde haznesine bakan kemerli bir penceresi bulunmaktadır. Kıрма çatılı çeşmenin ön cephesinde kemerli bir niş bulunmaktadır. Ön cephesi dışında herhangi bir süslemesi bulunmayan çeşme oldukça yalın bir görünüm sergilemektedir. Yapının lüle bölümü günümüze ulaşmamıştır. Günümüzde dışı sıvanmış olan çeşmede çeşitli tahribatlar meydana gelmiş olup herhangi bir koruma kararı uygulanmamıştır.

Şekil 119. Bafra Taşlı çeşme geçmişte ve günümüzdeki görünümü, (Tokur, 2019)

2.5.7. Bafra Mescid Çeşmesi

Samsun Bafra ilçesi Büyük Cami Mahallesi'nde Müftü Camii girişinde yer alan çeşme Hazinedarzâde Ahmed Bey tarafından inşa edilmiştir. İlk inşa edildiğinde yol kenarında yer alan çeşme, Müftü Mescidi'nin yıkılarak yerine Müftü Camii'nin inşa edildiği 1962 yılında caminin avlusuna taşınmıştır (Tokur, 2019). Yapının kesme taş levhaya kabartma talik hatla yazılmış kitabesinde “Dergâh-ı âli kapucubaşlarından / Bafra ayanı Hazinedârzâde Necabetlü Ahmed Bey Efendi / Hazretlerinin hayratı. Fi sene 1256.” ifadeleri yer almakta olup, M. 1840 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır (Bayraktar, 2005).

Şekil 120. Geçmişte ve günümüzde Bafra Mescid Çeşmesi, (Tokur, 2019)

Günümüzde Müftü Camii'nin abdest alma bölümüne taşınmış olan çeşmenin orijinal hali dikdörtgen plan şemasına sahip olup, düz çatılıdır. Arka cephesinde su haznesine bakan dikdörtgen bir penceresi bulunmaktadır. Depo kısmı tuğladan inşa edilen çeşmenin ön cephesinde kesme taş kullanılmıştır. Oldukça yalın bir görünüm sergileyen çeşmenin ön cephesinde sivri kemerli bir niş bulunmaktadır. Çeşmenin ortasında küçük bir niş şeklinde oluşturulan taşlık bölümünün iki yanında bitkisel motifli süslemeler yer almaktadır. Günümüzde çeşmenin ön cephesi Müftü Camii'nin abdest alma bölümüne taşınmış olup yapının alt kısmına orijinalliğiyle uyumsuz fayans taşlar yerleştirilmiş ve musluklar eklenmiştir.

2.5.8. Bafra Nuri İbrahim Camii

Bafra Tütün Pazarı Mevkii'nde yer alan cami, birkaç kez yeniden inşa edilmiştir. M. 1885 yılında, İbrahim Bey tarafından yaptırılan caminin daha önceki banisi Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde “Hazinedârzâde Hacı Ahmed Paşa bin Ali Bey” adına düzenlenmiş H. Ramazan 1262 / M. Ağustos 1846 tarihli vakfiyesinde de belirtildiği üzere Hazinedârzâde Namdaş Ahmed Mürsel Paşa'dır. Yapının kitabesinde yer alan “Namdaş Ahmed Mürsel Paşayı Kerim / Kim hazinedar zade deniliyor idi ana, Bafra'da vaktiyle yaptırmış iken bu camiye / Bir zaman sonra yanup kalmıştı bi sit-u sada...” şeklindeki ifade de görüldüğü üzere Hazinedarzâde Ahmet Mürsel Paşa tarafından inşa edilen cami yanmış ve aynı yerde İbrahim Bey tarafından yeni bir cami inşa edilmiştir.

Şekil 121. Günümüzde Bafra Nuri İbrahim Camii, (Okudan, 2013)

Ahmed Mürsel Paşa caminin ihtiyaçlarının karşılanması için bir vakıf kurmuş, Memiş Paşa Hanı yakınındaki bir adet kahvehane, bir adet berberhane, altı adet boyahane,

bir adet ekmek fırını, bir adet demirci dükkânı ve beş adet bakkal dükkânı olmak üzere toplam yirmi beş dükkânlık bir hanı vakfetmiştir. Ayrıca vakfin ihtiyaçların giderilmesi ve çalışanların maaşları ile ilgili ödemeleri de vakfiyesinde belirtmiştir. Buna göre caminin hatibine günlük on beş dirhem, caminin baş imamına imamet görevi karşılığı günlük on beş dirhem, ikinci imama imamet görevi için günlük on beş dirhem, baş müezzine serraçlık görevini yerine getirmesiyle birlikte günlük on beş dirhem verilmesini, camide yakılmak üzere balmumu alınmasını, caminin hasır, kilim gibi ihtiyaçlarının karşılanmasını ve vakfin nezareti için günlük 24 dirhem verilmesini şart koymuştur (Okudan, 2013).

Ahmet Paşa yaşadığı süre zarfında vakfin mütevellisinin kendisi olmasını, öldükten sonra ise çocuklarına ve torunlarına geçmesini şart koymuştur. Bu bakımdan kurduğu vakfin ailevi vakıf özelliği taşıdığı görülmektedir. Ancak neslinin bitmesi halinde, vakfin gelirinin ihtiyacı olan Müslümanlara dağıtılmasını istemiştir (Okudan, 2013).

Günümüzde de varlığını sürdüren cami, 1887 yılında İbrahim Bey tarafından yeniden inşa edilmiş, 1951 yılında da detaylı bir onarımdan geçirilmiştir. Mevcut cami ilk inşa edildiği dönemden beri birçok değişim geçirmiş, özgünlüğünü kaybetmiştir (Erkalkan, 2019).

2.5.9. Ailenin Diğer İmar Faaliyetleri

Hazinedarzâde ailesine mensup birçok kişi Karadeniz kıyılarında nüfus kurmalarının yanı sıra yerleştikleri bölgelerde çeşitli imar faaliyetinde bulunmuş, şehirlerin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Cami, medrese ve çeşme başta olmak üzere birçok kamu kurumu inşa ettirmiş, tamire muhtaç yapıların bakım ve tadilatını gerçekleştirmiş, sahip oldukları menkul ve gayrimenkulleri vakfetmişlerdir. Çalışma kapsamında bulundukları mevki itibarıyla daha çok imkâna sahip olmalarının da etkisiyle birçok imar faaliyetinde bulunan Hazinedarzâde Süleyman, Osman ve Abdullah Paşa'lar ayrı başlıklar altında incelenmiş olup, ailenin diğer bireyleri tarafından gerçekleştirilen imar faaliyetleri ise ayrı bir başlıkta verilmiştir. Bu bağlamda ailenin diğer imar faaliyetleri başlığı altında ailenin farklı bireyleri tarafından gerçekleştirilen altyapı ve onarım çalışmalarına yer verilmiştir.

Vadala (1934), Samsun'da gümrük yakınında Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın oğlu tarafından medreseli bir cami inşa edildiğini belirtmiş ancak kim tarafından inşa edildiği ya da yapının ismi ile ilgili ayrıntı belirtmemiştir. 1856 yılı Samsun şehir haritasında gümrüğün yerinin saptanabilmesi sayesinde yapının konumu hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

Ancak yapıyla ilgili yeterli bilgi verilmemesi ve başka kaynaklarda da adının geçmemesi yapı ile ilgili yorum yapmaya imkân tanımamaktadır.

Şekil 122. Samsun gümrük çevresini gösterir harita, (CDABOA., PLK.p.; 810, M. 1856)

Aileye ait imar faaliyetlerinden biri de Samsun Şeyh Seyyid Kutbettin Camii ve Türbesi'dir. Kitabesi bulunmayan cami ve türbenin inşa tarihi ve banisi ile ilgili farklı yorumlar olmakla Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi'nde yer alan yapı fişinde, yapının girişinde M. 1292 yılında yapıldığı belirtilmekte, türbenin ise M. 1404 yılında inşa edildiği aktarılmaktadır (S.K.T.V.K.K., 2016). Farklı kaynaklarda ise yapının M. 1322 yılında Şeyh Kutbettin tarafından ve 1895 yılında Hazine Darzâde Memduh Bey tarafından yaptırıldığına dair iki farklı görüş yer almaktadır (Bayraktar, 2005). Ancak Vadala (1934), H. 761/ M. 1360 yılında Venediklilerle savaşta II. Kıyaseddin Mesud'un oğlu Gazi Çelebi'den yardım istediklerini, Seyyid Kutbettin'in de bu orduda görevli olduğunu ve savaşta şehit düştüğünü belirtmiştir. Türkler arasında önemli bir isim olan Seyyid Kutbettin adına Müslüman mezarlığında bir türbe inşa edildiğini, türbenin 1895 yılında Hazine Darzâde ailesine mensup Mahmut Paşa tarafından, yeniden yaptırıldığını belirtmiştir. Bu bilgiler ışığında oldukça eski tarihlerde inşa edilmiş türbenin Hazine Darzâde Mahmut Bey tarafından yeniden inşa edildiği bilgisi doğru görünmektedir. Nitekim ailenin soy ağacında da Abdullah Paşa'nın Mahmut adında bir oğlunun olduğu görülürken Memduh ismine

rastlanmamaktadır. Ayrıca Abdullah Paşa'nın oğlu Mahmut Bey'in mezarının Seyyid Kutbettin mezarlığında gömülü olması da bu durumu kanıtlamaktadır (Yolalıcı, 1987).

Şekil 123. Samsun Şeyh Seyyid Kutbettin Camii, (Yıldız Albümü)

Hazinedarzade Memduh Bey tarafından onarımı gerçekleştirildiği düşünülen bir diğer yapı İsa Baba Türbesi'dir. Okudan (2013), inşa kitabesi olmayan yapının, İl Özel İdaresi tarafından çıkarılan kültür envanterinde ve belge gösterilmeyen diğer kaynaklara göre yapının 1895 Hazinedarzâde Memduh Bey tarafından restore edildiğini aktarmıştır. Ancak Vadala (1934)'nın Seyyid Kutbettin Türbesi'nin yeniden inşasının Mahmut Bey tarafından gerçekleştirildiğine ilişkin verdiği bilgi ve Abdullah Paşa'nın bu isimde bir oğlu olması bir isim karışıklığının mümkün olabileceğini düşündürmektedir. Zira yapıların onarım tarihleri de bu durumu mümkün kılmaktadır.

Samsun şehir merkezinde bulunan İsa Baba Türbesi, yapılan ilavelerle camiye çevrilmiş olup bahçesinde İsa Baba'ya ait olduğu düşünülen bir mezar bulunmaktadır.

Zamanında İsa Baba Zaviyesi adında bir tarikat dâhilinde bulunan yapı, 1975 yılında Samsun Belediyesi tarafından tekrar onarılarak bugünkü görünümünü almıştır (Bayraktar, 2005).

Şekil 124. Samsun İsa Baba Türbesi ve Camii, (K.K.E., 2020)

Hazinedarzâde ailesinin birçok bireyi altyapı hizmetlerinde bulunmuş, şehirlere içme suyu sağlanmasında önemli hizmetler gerçekleştirmişlerdir. Özellikle Osman Paşa döneminde Trabzon şehrinin içme suyu problemi büyük ölçüde çözülmüş, çeşmeler vasıtasıyla birçok mahalleye içme suyu sağlanmıştır. Trabzon’da gerçekleştirilen içme suyu ile ilgili çalışmalardan biri de Hazinedarzâde Ali Bey tarafından yaptırılan çeşmedir. Hatuniye Çeşmesi’nden akan fazla suyun ziyan olmasına karşın mahalle halkının içme suyu bulmakta zorlandığını gören Hazinedarzâde Ali Bey, H. 1251/ M. 1836 yılında yeni bir çeşme inşa ederek, imarete ait fazla suyun buraya akıtılarak halkın kullanımına sunulmasını sağlamıştır. Çeşmenin giderlerinin karşılanması için vakfa senelik 3.600 kuruşluk bir ödeme yaparak gerekli izinleri almıştır (Saydam, 2003). Günümüzde mevcut olmayan yapı ile ilgili literatürde daha fazla bilgi bulunmamaktadır.

Hazinedarzâde ailesine mensup kişiler gerçekleştirdikleri imar ve onarım faaliyetlerinin yanı sıra birçok menkul ve gayrimenkulü de vakfetmiştir. Hazinedarzâde

Ahmed Paşa M. 1 Eylül 1846 tarihli vakfiyesinde yer alan bilgilere göre, vakfettiği handan elde edilecek gelirin bir kısmını Bafra Karaaslan Çiftliği Camii'nin giderlerinin karşılanmasına ayırmıştır. Bu bağlamda 146 dirhemi ile Bafra'da bulunan çiftlikteki suyollarının bakım ve onarımının, 73 dirhem ile cami ve bitişiğindeki mektebin bakım ve onarımının karşılanmasını şart koymuştur (Okudan, 2013).

Yine Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir belgeye göre Hazinedarzâde Ali Bey, Ordu Bolaman'da yer alan evini rüştiye Mektebi olarak kullanılmak üzere terk etmiştir (MF. İBT.; 13/164, H-01-02-1297/ M. 14 Ocak 1880). 1888 yılına ait Trabzon vilayet salnamesinde Bolaman Nahiyesinde bir rüştiye mektebi bulunduğu belirtilmekte olup, mektebin 1 muallimi ve 35 öğrencisi olduğu aktarılmaktadır (Emiroğlu, 2002).

Hazinedarzâde ailesinin vakıf faaliyetlerinden biri olduğu düşünülen diğer bir yapı ise Samsun'da bulunan Hacı Hatun Camii'dir. Yapının banisi ile ilgili farklı görüşler olmakla birlikte Hazinedarzâde ailesine mensup kişilerce inşa edilmiş olması ihtimali çalışmaya eklenmesini gerekli kılmıştır. Hacı Hatun Camii, Samsun Kaleiçi bölgesinde yer almaktadır.

Şekil 125. Hacı Hatun Camii konumunu gösterir harita, (Samsun Büyükşehir Belediyesi, 1856)

Caminin girişinde yer alan Latin harfleriyle yazılmış kitabede 1113 tarihi görülmekte bu da miladi 1701-1702 yılına denk gelmektedir. Ancak yapının 1976 yılında geçirdiği onarımdan sonra konulan bu kitabeye temkinli yaklaşmak gerekmektedir (Bayraktar, 2005).

Yapının inşasına dair farklı görüşler olmakla birlikte çeşitli kaynaklarda yapının 1964 yılında Hatice Hatun'un oğlu İbrahim Bey tarafından annesi adına hayrat olarak inşa edildiğini belirtmektedir (Köse, 2014). Ancak Osmanlı Arşivinde yer alan 1276 / M. 1859–60 tarihli “*Reşid Bey ve kardeşlerinin Çarşamba kasabasından müteveffa anneleri Hazinedarzade Müteveffa Osman Paşa'nın halilesi Hacı Hatun'un terekesinden Şehbender Hafız Ağa'nın usulsüz olarak aldığı eşyalarının istirdadı.*” (A.} MKT.UM., 384/87, H. 18-05-1276/ M. 1859–60) başlıklı belgedeki Osman Paşa'nın eşi Hacı Hatun'un yapının banisi olduğu düşünülmektedir. Samsun Şer'iyye sicilinde yer alan H. 1274/ M. 1857 tarihli “*Samsun Kalesi içerisinde Hacı Hatun'un yaptırdığı Camii 'nde müezzinlik yapan Hüseyin bin Mehmed'in çocuksuz ölümü üzerine yerine torunu Mekre Mahallesinden Mehmed Ali bin Memiş'in atanma beratı verilmek üzere 17 Rebiülevvel 1274 tarihli ilam kayıdır.*” (S.Ş.S., 44A-4/100, No: 1764/10, s.109, M.1857-1863; Kaleli, 2015) şeklindeki belgede yapının banisi olarak Hacı Hatun görünmektedir. Yine 1863 yılında kente teftişe gelen Rıza Efendi, Kale içinde bulunan Hoca Hatun adlı hayır sahibine ait mescidin kendisi tarafından tamir edileceğini belirtmiştir (Serbestoğlu, 2014). Bu bilgiler ışığında yapının İbrahim Bey tarafından değil Hacı Hatun tarafından inşa edildiğini söylemek mümkündür. Ancak H. 1220/ M. 1805 tarihli bir başka belgede “*Hacı Hatun Camii müezzini Monla Mehmed'e teslim olunan meblağ kırk guruşdur.*” (S.Ş.S., 37-B/2, No: 1755, s.244, M.1785-1839; Beşirli, 1993) şeklinde bir ifade yer alması caminin inşa tarihinin 1805'ten öncesi olduğunu göstermektedir. 1757/3 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinde 1845-1870 yılları arasında kapsayan kayıtlarda “*Mütevaffiye Hacı Hatun nâm sâhibetü'l-hayrâtın binâ ve inşâ eylediği mescîd-i şerîfesinde imâm ve müezzin olanlara gâllesi şart ve ta'yîn kılınan nukûdun ve akârların kaydı şud*” başlıklı bir diğer belgedeki “mütevaffiye” ifadesinden Hacı Hatun isimli hayrat sahibinin bu tarihlerde vefat ettiği anlaşılmaktadır (S.Ş.S., 19-B/11, No: 1757/3, s.97, M.1845-18700, Kıran, 2014). Yine Samsun Şer'iyye Sicillerinde yer alan 1798 tarihli belgede “*Hacı Hatun Mahalle der-kasaba-i Samsun*” şeklindeki ifadede de 1800'lü yıllardan önce de Hacı Hatun adlı bir mahallenin varlığı dikkat çekmektedir (S.Ş.S., 51-A/3, No: 1755, s.302, M.1785-1839; Beşirli, 1993).

Farklı belgelerde Hacı/ Hacı/ Hoca/ Hacı gibi ifadeler yer almakla birlikte kelimelerin anlam olarak aynı ifadede buluşması, yazım farklılığından kaynaklı olduğunu düşündürmektedir. Arşiv, Şer'iyye Sicilleri ve literatürde yer alan bilgiler ışığında yapının Hacı/Hacı Hatun isminde bir hayırsever tarafından yaptırıldığı görüşü ön plana çıkmaktadır.

Ancak inşa tarihinin 1800’lü yıllardan daha öncesine dayandığı düşünülürse yapının banisi Hacı Hatun’un, Osman Paşa’nın eşi olduğu fikri zayıflamaktadır.

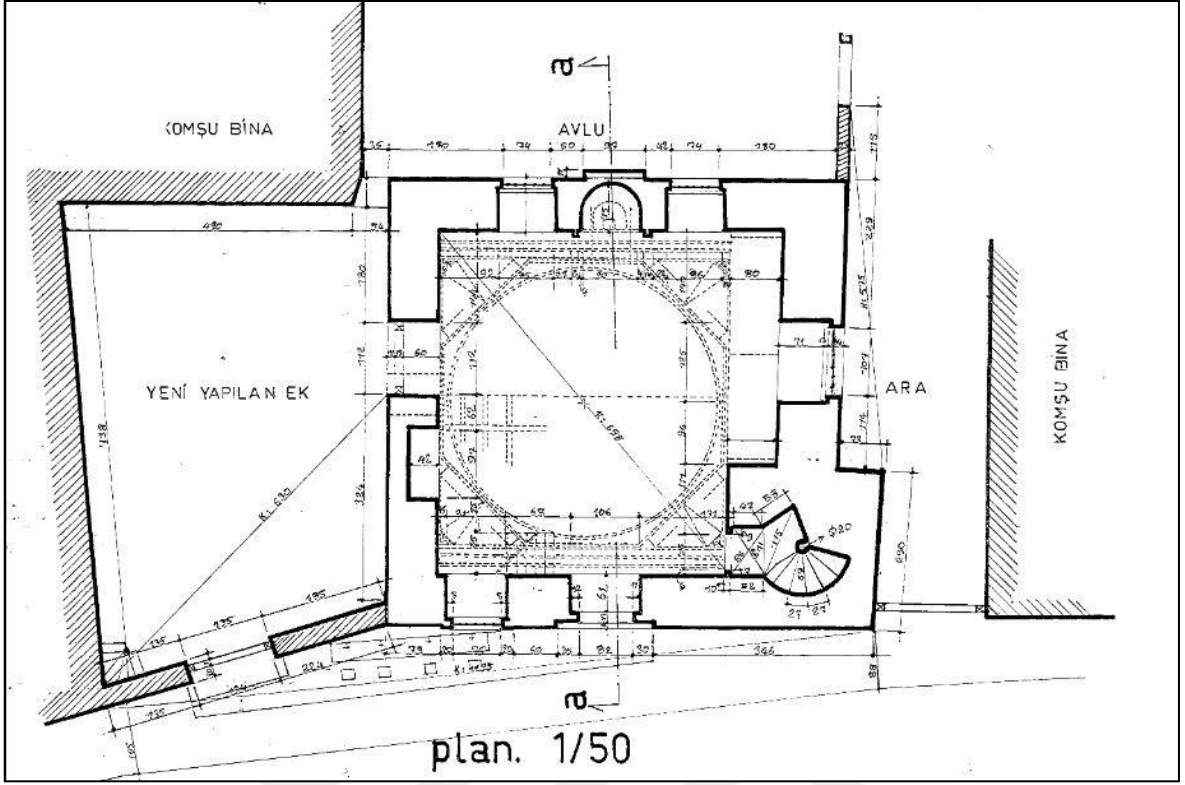
Şekil 126. a. Hacı Hatun Camii 1930 yılı, (Safet Ay Arşivi); b. Günümüzdeki görünümü (Yeşim Görmüş Arşivi, 2020)

Yapının 1930 yılına ait görselinde batı cephesindeki muhdes ekten önceki hali görülmekle birlikte, kare planlı caminin, sekizgen bir kasnak üzerine oturtulan basık kubbe ile örtülü olduğu görülmektedir. Caminin kubbesi kiremit kaplı olup, sekizgen kasnak ve kare mekân arası geçiş tromplarla sağlanmıştır. Yapının giriş cephesi sivri, kör kemerlerle hareketlendirilmiş olup, sonraki yıllarda kapı üstüne saçak eklenmiştir. Moloz taş malzeme kullanılarak inşa edilen cami beden duvarları, günümüzde sıvanarak boyanmıştır. Ayrıca giriş(kuzey) cephesindeki kemerlerin alt kısmı mermer malzeme ile kaplanmıştır. Caminin 1930 yılına ait görselindeki, dairesel formdaki minaresinin de soğanvari bir kubbeyle sonlandığı görülmektedir.

Şekil 127. Hacı Hatun Camii iç görünümü, (Yeşim Görmüş Arşivi, 2020)

Mihrabı çini kaplı camiye batı ve güney cephelerinden yapılmış muhdes ekler tuğla beşik kemerlerle bağlanmıştır. Yapıya ait plan şemaları ve görseller de incelendiğinde kirpi geçişler ve kasnak üzerinde yer alan tuğla tudor kemerler yapının XIX. yüzyıldan daha eskiye hatta XV. yüzyıla tarihlendirilebileceğini düşündürmektedir. Yapının, M. 1485 tarihinde Samsun’da inşa edilmiş Yalı Camii ile gösterdiği benzerlikler de yakın dönemlerde inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Benzer bir şekilde Yalı Camii de kare planlı ve sekizgen kasnağa oturtulan tek kubbe ile örtülü bir harimden oluşmaktadır. İki sıra halinde dizilmiş kirpi saçaklar, kubbeye geçiş elemanı tromplar ve kubbe kasnağına açılmış sivri kemerler iki cami arasındaki benzerlikleri ortaya koymaktadır (Terzi, 2014). Bu bağlamda yapının mimari özellikleri de göz önüne alındığında Osman Paşa’nın eşi tarafından değil aynı adlı başka bir hayırsever tarafından çok daha eski tarihlerde inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Şekil 128. Hacı Hatun Camii rölöve plan çizimi, (Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi, 1975)

1975 yılına ait rölöve planlarında görüldüğü üzere yapının batı cephesine muhtes bir ek yapılmış, 1976-77 yıllarında güney duvarı açılarak buraya da betonarme bir ek yapılmış ve kible duvarı dışında yer alan Hacı Hatun'a ait kabir yapının içinde kalmıştır (Bayraktar, 2005). Günümüzde orijinal halinden uzak bir görünüm sergileyen yapıyla ilgili literatürde farklı görüşler yer almaktadır. Gerek inşa tarihi gerekse banisiyle ilgili kesin bir yargıya varılamamakla birlikte, Hazine-darzâde ailesine mensup Hacı Hatun'un banisi olabileceği ihtimali çalışma kapsamında ele alınmasını gerekli kılmıştır. Ancak yapının mimarisi ve arşivlerde yer alan vakfiye kayıtları yapının çok daha eski tarihlerde inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

3. BULGULAR VE DEĞERLENDİRMELER

3.1. Hazinedarzâdeler'in Doğu Karadeniz'deki Mimari Temsiliyeti

Osmanlı Devleti'nde merkezi otoritenin zayıflamaya başladığı XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren taşrada yerel aileler güçlerini görünür ölçüde arttırmış, bölgesel birer otorite halini almışlardır. Devletin ilgilendiği dış problemlerin de etkisiyle taşırayı göz ardı etmesinden faydalanan bu aileler bünyelerinde asker toplamış, devlet tarafından verilen idari yetkileri sonuna kadar kullanmış ve çeşitli yollarla zenginliklerini arttırarak “Ayanlar Çağı” olarak anılan bir dönemi başlatmışlardır (Özkaya, 1994). Kimi zaman bu aileler hükümete karşı gelecek kadar güçlenmiş, otoritelerinin göstergesi olacak büyüklükte saraylar inşa ettirmişlerdir.

Yerel ailelerin güçlerini etkili bir biçimde hissettirdiği bölgelerden olan Karadeniz bölgesi dağlık ve engebeli yapısı nedeniyle eşkıya ve mütegalibe aileler için doğal bir sığınak görevi üstlenmiş, ağaların etkisiz hale getirilmesini zorlaştırmıştır. Coğrafyanın avantajını kullanan bu aileler, inşa ettirdikleri kalevari konakları, emirlerindeki askerler ve ekonomik güçlerinin de etkisiyle uzun süre yönetim için bir sorun oluşturmuş, bölgede asayişin sağlanmasına engel teşkil etmişlerdir. Trabzon vilayetinde özellikle Of yöresinde etkinliğini sürdüren yerel ağalar, sahip oldukları zenginlik ve otoriteyi, genellikle kavşak, çarşı, yol, iskele gibi stratejik konumlarda inşa ettirdikleri, kimi zaman hükümet konağı olarak da kullanılan görkemli konaklarla temsil etmişlerdir. Vadi içlerindeki köylerin aksine pazar gelirlerini ellerinde bulunduran bölgenin rakip ailelerinin yüzyıllar boyunca hakimiyet mücadelesi ve güç gösterilerini ortaya koydukları yer aynı zamanda Of kaza merkezi olmuştur. Yerel ağaların ve ailelerin hükümrانlık gösterisi ve meşruiyet arayışı köylerdeki küçük cami ya da mescitlerde değil, rakip ağa ve tebaasınca da daha fazla göz önünde bulunan pazaryerlerinde ve Of kaza merkezinde inşa ettirilen görkemli yapılarla ortaya konmuştur (Tuluk, 2016).

Ayanlar Çağı olarak adlandırılan bu dönemde mütegalibe ailelerin yanı sıra merkezi otoriteyle iyi ilişkileri içinde olan aileler de bulunmaktadır. Bu Karadeniz kökenli ailelerden biri de XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı topraklarında etkinlik gösteren Hazinedarzâde sülalesidir. Bölgenin köklü ailelerinden olan Hazinedarzâdeler, diğer ayan ailelerin aksine merkezi otoriteyle kurdukları iyi ilişkiler neticesinde kısa sürede güçlenmiş, yaklaşık yarım

asır boyunca bölgenin en etkin gücü olarak yönetimde bulunmuşlardır. Özellikle Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın Trabzon Valiliği döneminde bölgede tanınırlığını arttıran aile, Süleyman Paşa'nın oğlu Osman Paşa döneminde yerini sağlamlaştırmıştır. Bölgede kendilerinden önce yönetici konumunda bulunan Caniklizadelerin aksine devletin yanında yer almaları, halk tarafından desteklenmeleri ve gerçekleştirdikleri imar faaliyetleri ile bölgenin kalkınmasına yararları, ailenin bölgede kısa sürede etkin bir güç haline gelmesini kolaylaştırmıştır. Devlete karşı olan birçok ayan ailenin aksine edindikleri serveti yalnızca kendileri için kullanmamış, gerçekleştirdikleri birçok vakfı hizmetle, bulundukları bölgenin halkına da hizmet etmişlerdir. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte merkezi otoriteyi güçlendirme adına gerçekleştirilen çalışmaların bir sonucu olarak taşrada yerel ailelerin gücünü kırmak isteyen hükümet, merkezden valiler atamaya başlamıştır. Bu bağlamda Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın valiliğinin sona ermesiyle ailenin bölgedeki yöneticilik görevi sonlanmış, Hazinedarzâdeler bölgedeki son yerel yönetici aile olmuştur.

Hazinedarzâde ailesine mensup kişiler, dönemin anlayışına uygun olarak birçok imar faaliyetinde bulunarak bölgenin gelişimine de katkı sağlamıştır. Osmanlı'da modern belediyeçilik faaliyetlerinin Tanzimat'tan sonra ortaya çıkmasının da etkisiyle başlangıçta birçok altyapı ve imar faaliyeti vakıflar aracılığıyla sağlanmıştır. Bu bağlamda birçok ayan ailenin yaptığı gibi Hazinedarzâdeler de Karadeniz bölgesinde çok sayıda bina inşa ettirmiş, şehirlerin altyapı eksikliklerini gidermişlerdir. Ailenin birçok bireyi tarafından kurulan vakıflar yoluyla, inşa edilen bu yapıların giderleri de karşılanmıştır. Hazinedarzâde ailesi kurdukları vakıflar yoluyla hayır işi gerçekleştirmenin yanı sıra mal varlıklarını da güvence altına almayı amaçlamışlardır. Zira aile bireylerinin çoğu menkul ve gayrimenkullerinin önemli bir bölümünü vakfederek müsadere yoluyla devlet tarafından el konulmasını önlemiştir. Ayrıca aileye ait vakıfların çoğunun babadan oğula geçen ailevi vakıf özelliği göstermesi de bu durumu destekler niteliktedir. Kurdukları vakıflar yoluyla baniliğini üstlendikleri yapıların giderlerini karşılamanın yanı sıra, çalışacak kişilerin nitelikleri, alacakları ücretleri, yapının geçireceği onarımlara dair harcamalara varıncaya kadar birçok konuya ilişkin düzenlemelere de vakfiyelerde yer vermişlerdir. Bu bağlamda ailenin yalnızca banilikle kalmayıp, inşa edilen kurumun işleyişiyle de ilgilendikleri anlaşılmaktadır.

Hazinedarzâde ailesine ilişkin inşa faaliyetleri incelendiğinde ailenin birçok bireyinin imar faaliyetlerinde bulunduğu gibi vakfettikleri mallar ile kendilerinden önce farklı kişiler tarafından inşa edilmiş yapıların onarımını ya da aynı yerde yeniden inşasını üstlendikleri de anlaşılmaktadır. Ailenin imar faaliyetleri yalnızca Trabzon Valiliği görevi

üstlenen Süleyman, Abdullah ve Osman Paşalar ile sınırla kalmamış, ailenin farklı yöneticilik görevlerinde bulunan üyeleri tarafından da bulundukları bölgelerde gerçekleştirilmiştir. Halkın ihtiyaçları ve dönemin mimari tarzları da dikkate alınarak gerçekleştirilen bu inşa faaliyetleri, çağın getirdiği yeniliklere uygun olarak değişime uğramıştır.

3.2. Ailenin Maddi Gücünün Temsiliyeti

Hazinedarzâde ailesi yöneticilik görevini üstlendikleri bölgeler başta olmak üzere Trabzon Vilayeti genelinde birçok yapının baniliğini üstlenmiştir. Ailenin yönetici şahsiyetlerinin yanı sıra birçok farklı bireyi de çeşitli şehir ve kazalarda imar faaliyetlerinde bulunmuştur.

Ailenin en etkin ismi olan Süleyman Paşa'nın inşa ettirdiği kamusal nitelikli yapıların, genellikle merkezi bir konumda bulunmakla birlikte daha küçük ölçekli ve estetik kaygıdan uzak, yalın bir görünüm sergilemesi dikkat çekicidir ve bu bağlamda temsiliyetin yapının görkeminden ziyade varlığında kendisini gösterdiği düşünülebilir. Özellikle eğitim alanında önemli yatırımlar yapan Süleyman Paşa, bunun yanı sıra birçok altyapı çalışması da gerçekleştirmiş, çeşmeler yoluyla Samsun şehrinin içme suyu ihtiyacının giderilmesine de katkı vermiştir. Süleyman Paşa, gerçekleştirdiği bu imar faaliyetleri ile bölge halkına sağladığı hizmetlerin yanı sıra, vakfi hizmetler ile tanınırlığını arttırmayı ve adını uzun yıllar yaşatmayı da sağlamıştır. Zira bugün Samsun merkezinde yer alan ve yeni bir restorasyondan geçen medrese günümüzde varlığını hala sürdürmektedir. Paşa, kamusal alanda gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinin yanı sıra, inşa ettirdiği ve satın aldığı görkemli konaklarla da güçlü bir şekilde kendini temsil etme yoluna gitmeyi bilmiştir.

Süleyman Paşa, yalnızca hayır kurumları inşa ettirmekle kalmamış, bu vakıfların giderlerinin karşılanması ve çalışacak elemanların nitelikleriyle de ilgilenmiştir. Kurduğu ailevi vakıflar yoluyla bu kurumların giderlerinin karşılanmasını da sağlamıştır. Çeşitli çiftlikler, kiralılar ve ticaret yoluyla önemli bir servet edindiği bilinen Süleyman Paşa, bu gelirlerin bir kısmını inşa ettirdiği vakıfların giderleri için aktarmıştır. Bu bağlamda Süleyman Paşa'nın sahip olduğu en önemli gelir kaynaklarından biri Samsun merkezinde yer alan bedestendir. Süleyman Paşa tarafından inşa edilip edilmediğine dair net bir bilgi olmamasına karşın vakfına kayıtlı olması, sonradan satın alınmış olabileceğini düşündürmektedir. Payitaht hariç her şehirde yalnızca bir tane olduğu bilinen bedestenler,

ticaretin merkezi konumunda yer alan yapılardır. Samsun bedesteni de limana yakın konumu ve çarşının yapı çevresinde büyümesiyle şüphesiz ki Süleyman Paşa'ya en önemli gelir sağlayan yapılardan biri olmuştur. Bu bağlamda banilerin yalnızca inşa ettirdikleri değil satın aldıkları temsil gücü yüksek binalarla da otorite sağladıklarını söylemek mümkündür.

Tablo 1. Süleyman Paşa'nın imar faaliyetlerini gösterir tablo

	YAPININ ADI	İNŞA TARİHİ	YERİ	DURUMU
Hazinedarzâde Süleyman Paşa	Süleyman Paşa Sarayı	1808	Ünye	Yıkılmış
	Saray Hamamı	19.yüzyıl başları	Ünye	Mevcut
	Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medresesi	19.yüzyıl başları	Samsun	Mevcut
	Medrese Camii	19.yüzyıl başları	Samsun	Mevcut
	Pazar Camii	1809-1813	Samsun	Mevcut
	Hazinedarzâde Süleyman Paşa Mektebi	19.yüzyıl başları	Samsun	Yıkılmış
	Süleyman Paşa Bedesteni	Bilinmiyor	Samsun	Mevcut (bir kısmı yıkılmış)
	Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medresesi, Camii, Kütüphanesi ve Mektebi	Bilinmiyor	Çarşamba /Çay Mahallesi	Yalnızca Camii Mevcut
	Muvakkithane	Bilinmiyor	Çarşamba /Çay Mahallesi	Yıkılmış
	Hassa Bahçe Medresesi	Bilinmiyor	Çarşamba	Yıkılmış
	Faş Kalesi Onarımı	1813	Faş/Poti	

On dört yıl gibi uzun bir süre Trabzon Valiliği görevini sürdüren Osman Paşa ise, şehirdeki asayiş sorunlarının çözülmesinde büyük bir rol oynamıştır. Süleyman Paşa döneminde bölgedeki ayan ailelerin çoğunun etkisiz hale getirilmesine karşın tam olarak asayiş sağlanamamış, Osman Paşa da valiliğinin bir döneminde mütegalibelik ve isyanlarla ilgilenmek durumunda kalmıştır. Ancak Osman Paşa, bölgedeki yerel ailelerin konaklarını yakacak kadar sert tedbirlere başvurarak büyük ölçüde ortadan kalkmalarını sağlamıştır. Bölgede asayişin sağlanmasının da etkisiyle şehrin altyapı eksikliklerinin giderilmesine daha fazla vakit ayırma imkânı bulan Osman Paşa, Trabzon şehrinde halkın ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak birçok cami, kütüphane inşa ettirmiştir.

Osman Paşa'nın Trabzon şehri adına gerçekleştirdiği en önemli hizmetlerden biri ise içme suyunun sağlanması olmuştur. Su kaynağı bakımından oldukça zengin olmasına karşın şehir merkezinde halkın su sıkıntısı yaşaması üzerine Osman Paşa, Değirmendere suyunun merkeze ulaştırılmasını sağlamıştır. Ölümünden sonra da şehre su sağlanması hususunda malının üçte birinin kullanılmasını vasiyet etmiştir. Halkı mütegalibe hareketinden kurtarmasının yanı sıra gerçekleştirdiği imar faaliyetleri ile de halkın takdirini kazanmış ve

bölgede yerini sağlamlaştırmıştır. Ailenin diğer bireyleri gibi eğitim alanında da önemli yatırımlar yapan Osman Paşa, Samsun ve Ordu'da da mektep ve medreseler inşa ettirmiştir.

Babası Süleyman Paşa'nın aksine Osman Paşa, temsil gücünü kamusal alanda gerçekleştirdiği imar faaliyetleriyle ortaya koymuştur. Bu bağlamda Osman Paşa'nın inşa ettirdiği yapılar arasında Trabzon Çarşı Camii ve Ordu Osman Paşa Şadırvanı ön plana çıkmaktadır. Osman Paşa, halkın ihtiyaçları doğrultusunda inşa ettirdiği bu yapılarda estetiğe önem vermiş, temsil gücü yüksek, görkemli yapılar ortaya koymuştur. Zira yapılar çarşının merkezi bir konumunda inşa edilmeleri nedeniyle de ön plana çıkmışlardır.

Tablo 2. Hazinedarzâde Osman Paşa'nın imar faaliyetleri

	YAPININ ADI	İNŞA TARİHİ	YERİ	DURUMU
Hazinedarzâde Osman Paşa	Çarşı Camii	1839	Trabzon	Mevcut
	Hacı Kasım Camii	1821	Trabzon	Mevcut
	Seyyid Osman Paşa Çeşmesi	1842	Trabzon/ Ayasofya Müzesi	Yıkılmış (Kitabesi mevcut)
	Osman Paşa Çeşmesi Sebili	1838	Trabzon Ortahisar Fatih Camii	Yıkılmış (Kitabesi mevcut)
	Fetvahane Kütüphanesi	1837	Trabzon/Ortahisar Camii	Yıkılmış
	Hükümet Konağı Onarımı	1834-1837	Trabzon/Ortahisar	Yıkılmış
	Osman Paşa Şadırvanı	1842	Ordu	Mevcut (Yeniden inşa edildi)
	Osman Paşa Medreseleri	Bilinmiyor	Ordu/Ünye/Çarşı mba	Yıkılmış
	Osman Paşa Medresesi	1821	Samsun/Pazar	Yıkılmış
	Osman Paşa Sarayı Mektebi	Bilinmiyor	Samsun	Yıkılmış
	Saray Çeşmesi	Bilinmiyor	Ünye	Mevcut

Ailenin bir diğer ferdi olan Abdullah Paşa, Osman Paşa'nın kardeşi olup ondan sonra Trabzon Valiliği görevini üstlenmiştir. Mide rahatsızlığı olan Abdullah Paşa'nın, hastalığının da etkisiyle valilik görevi kısa sürmüş, görevinden azledilerek İstanbul'a gitmiş ve burada vefat etmiştir. Abdullah Paşa, ağabeyi Osman Paşa tarafından asayişini sağlamış bir şehirde valilik görevine başlamış, ufak meseleler dışında herhangi bir sorunla karşılaşmamıştır. Samsun'da çok sayıda mektep, medrese, cami ve kütüphane inşa ettiren Abdullah Paşa'nın bu eserlerinin çoğu günümüzde de aynı adla anılmasına karşın orijinal hali ile benzerlik göstermemektedir. Abdullah Paşa'da babası Süleyman Paşa gibi malının çoğunu vakfetmiş olup, inşa ettirdiği bu yapıların giderlerinin karşılanmasını sağlamıştır. Ağabeyi Osman Paşa gibi birçok altyapı hizmeti de gerçekleştiren Abdullah Paşa, Trabzon

ve Samsun'da meydanlarda görkemli çeşmeler inşa ettirmiş, Samsun ve Trabzon'a içme suyu getirtmiş, kaldırımlar yaptırmıştır.

Abdullah Paşa ile ilgili dikkate değer bir diğer konu ise sahip olduğu zenginliğe karşın borçlarına sadık olmamasıyla bilinmesidir. Tereke defterlerinde yer verilen borç kayıtlarına göre, iş yaptığı birçok kişiye borcu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu durumla tezat oluşturan başka bir detay ise Trabzon'da inşa ettirdiği çeşmenin kitabesinde kendisinden yardımsever ve cömert bir kişilik olarak bahsedilmesidir. Bu durum Abdullah Paşa'nın gerçekleştirdiği hayır işleri ile üzerindeki kötü imajı silmek istemiş olabileceğini düşündürmektedir. Zira halk için faydalı işler yapması, ismiyle anılan imar faaliyetleri gerçekleştirmesi Abdullah Paşa'nın halk gözünde saygı ve itibar kazanmasına vesile olmuştur.

Tablo 3. Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın imar faaliyetleri

	YAPININ ADI	İNŞA TARİHİ	YERİ	DURUMU
Hazinedarzâde Abdullah Paşa	Hazinedarzâde Abdullah Paşa Külliyesi	1836	Samsun/ Hançerli	Mevcut (Yalnızca Camii /Yeniden İnşa Edilmiş)
	Hazinedarzâde Abdullah Paşa Mektepleri	1832 (Cami-i Kebir Yakınında)	Samsun	Yıkılmış
	Abdullah Paşa Çeşmeleri	1848 (Yalı Camii Önünde)	Samsun /Hançerli, Yalı, Pazar, Kıran Köy	Yıkılmış (Kitabesi mevcut)
	Hazinedarzâde Abdullah Paşa Kaldırımları	1832	Samsun/ Hançerli	Yıkılmış
	Hançerli Camii	1836	Samsun	Yıkılmış (Yeniden İnşa Edilmiş)
	Hacı Halil Mescidi	1832	Samsun	Yıkılmış
	Pazar Camii Muvakkithanesi	1844	Samsun	Mevcut (Yeniden inşa edildi)
	Abdullah Paşa Çeşmesi	1844	Trabzon/ Ortahisar	Mevcut
	Hatuniye Kütüphanesi	1844	Trabzon/ Ortahisar	Yıkılmış
	Abdullah Paşa Camii	1850	Çarşamba	Yıkılmış (Yeniden İnşa Edilmiş)

Ailenin diğer üyeleri de bu üç isimle karşılaştırılabilecek ölçüde olmasa da bulundukları bölgede çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu bağlamda Süleyman, Osman ve Abdullah Paşa kadar temsil gücü yüksek yapılar ortaya koymamakla birlikte genellikle çeşme ve cami inşası ya da yeniden inşası gereken yapıların onarımını

gerçekleştirdikleri görülmektedir. Ailenin Trabzon'da yaşamını sürdüren üyelerinden Ahmet Paşa, Trabzon Ortahisar Kütüphanesi'ni kurmuş, Ali Bey ise halkın içme suyu ihtiyacını karşılamak üzere bir çeşme inşa ettirmiştir. Ailenin birçok bireyinin yaşadığı Samsun'da Hazine-darzâde Mahmut Bey tarafından, harap haldeki yapıların onarımı gerçekleştirilmiştir. Yine Hazine-darzâde ailesine mensup Ahmed Bey ve Hamdi Efendi tarafından Bafra'da çeşitli yerlerde çeşmeler inşa edilmiştir.

Kendinden öncekilerden farklı olarak dikkat çeken yapı türü ise Samsun'da inşa edilen kışla ve hastanedir. Tanzimat'ın ilanıyla yeni yapı türlerinin ortaya çıkmasının, taşrada vakıf yoluyla inşa edilen yapı türlerinde de farklılıklar yarattığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Samsun'da inşa edilecek bir kışla ve hastane için Abdullah Paşa'nın oğlu Mustafa Şevket Bey tarafından önemli bir maddi destek sağlanmıştır.

Tablo 4. Hazine-darzâdeler ailesinin diğer üyelerinin imar faaliyetleri

BANİSİ	YAPININ ADI	YERİ	İNŞA TARİHİ	DURUMU
Bilinmiyor	Bolaman Kalesi Hazine-darzâde Konakları	Bolaman	18.ve 19. yüzyıl	Mevcut
Ahmet Paşa	Ortahisar Kütüphanesi	Trabzon	1842	Yıkılmış
Mustafa Şevket Bey	Kışla ve Hastane	Samsun	1863	Yıkılmış
Ahmed Bey	Taşlı Çeşme	Samsun/Bafra	1840-41	Mevcut
Hamdi Efendi	Taçlı Çeşme	Bafra	Bilinmiyor	Mevcut
Ahmed Bey	Mescid Çeşmesi	Bafra	1840	Mevcut
Ahmet Mürsel Paşa	Nur-i İbrahim Camii	Samsun/Bafra	1846	Mevcut (Yeniden inşa edildi)
Mahmut Bey	Seyyid Kudbettin Cami	Samsun	1895	Mevcut
Mahmut Bey	İsa Baba Türbesi Onarımı	Samsun	1895	Mevcut

Ailenin imar faaliyetleri baniler özelinde incelendiğinde inşa edilen yapı seçiminde halkın ihtiyaçları, çağın gereksinimleri gibi faktörlerin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. İmar faaliyetlerini Samsun'da yoğunlaştıran Süleyman Paşa, 2 medrese, 2 cami, 1 mektep, 1 külliye ve 1 muvakkithane inşa ettirmiştir. Bu bağlamda Süleyman Paşa'nın genellikle eğitim ve dini alanda vakfi hizmetlere önem verdiği anlaşılmaktadır. Yine oğullarından farklı olarak Ünye'de bir saray yapısı ve sarayın kullanımına açık bir saray hamamı inşa ettirmiş, özellikle bu yapı Süleyman Paşa'nın temsiliyetinde önemli bir paya sahip olmuştur.

Süleyman Paşa'nın büyük oğlu Osman Paşa valiliği süresince Ordu, Trabzon ve Samsun'da imar faaliyetleri gerçekleştirmiş, 2 cami, 4 medrese, 1 mektep, 1 kütüphane, 3 çeşme ve 1 şadırvan inşa ettirmiştir. Osman Paşa'nın imar faaliyetleri incelendiğinde şehrin altyapı eksikliklerinin giderilmesine önemli katkılar sağladığı anlaşılmaktadır. Yine babası Süleyman Paşa gibi dini ve eğitim alanlarında da önemli eserler inşa ettirmiştir.

Osman Paşa'dan sonra Trabzon Valiliğine getirilen Abdullah Paşa, 3 cami, 1 külliye, 2 mektep, 1 kütüphane, 1 muvakkithane ve 7 adet çeşme inşa ettirmiştir. Abdullah Paşa'da imar faaliyetlerini dini ve eğitim yapılarında yoğunlaştırmış olmakla birlikte özellikle Samsun'da inşa ettirdiği çok sayıda çeşme ile içme suyu sorununun çözümüne çalıştığı anlaşılmaktadır. Ailenin inşa ettirdiği yapıların sayısının statüleriyle doğru orantılı olarak artış gösterdiği görülmektedir. İnşa faaliyetlerinin genellikle valilik görevini üstlendikleri dönemde yoğunlaştığı görülmekle birlikte, bu görevi üstlenen aile fertlerinin vakfi eserlerinin sayısının da diğerlerine oranla çok daha fazla olduğu da anlaşılmaktadır.

3.3. Ailenin İnşa Ettirdiği Yapıların Konum Temsiliyeti

Hazinedarzâde ailesi aslen Ordulu olup sonraları Çarşamba'ya göç etmiş ve uzun süre bu bölgede yaşamıştır. Aile bireylerinin kimisinin Ordu kiminin Samsun'da yaşamını sürdürmesi, valilik vazifesiyle Trabzon'da görev almaları Doğu Karadeniz'de birçok bölgede imar faaliyetleri gerçekleştirmelerine olanak tanımıştır.

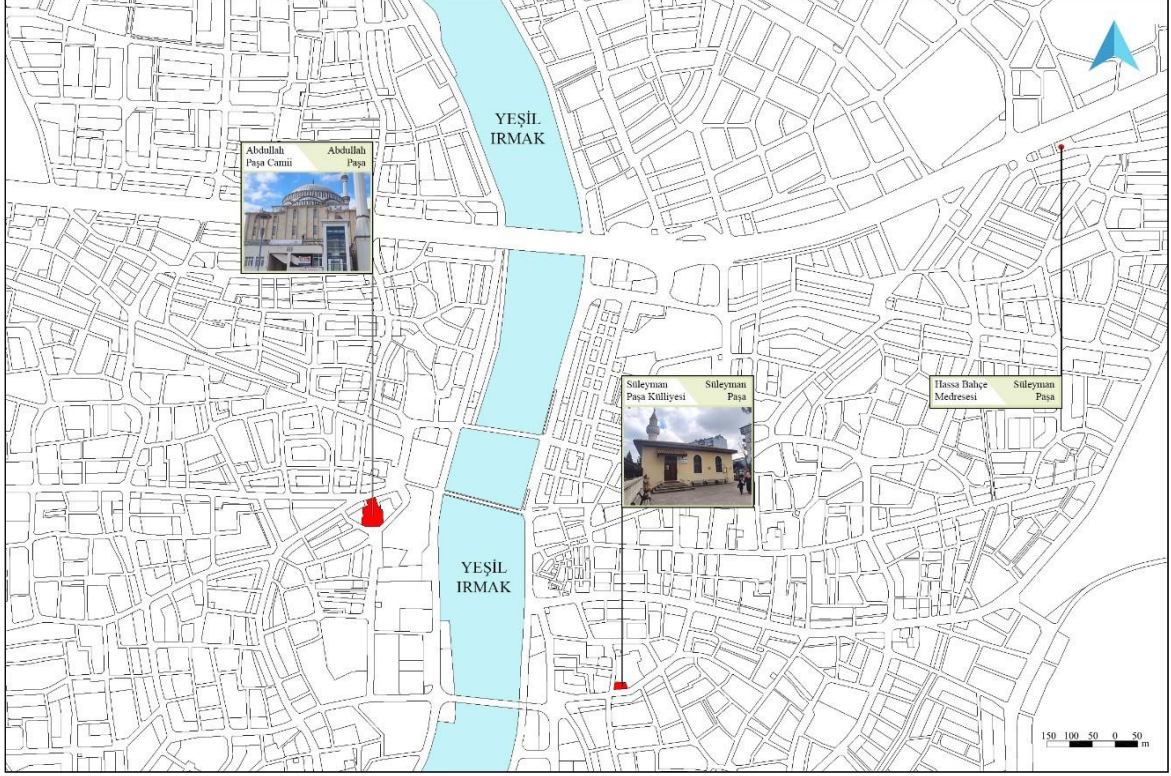
Şekil 129. Yapıların bölgeye dağılımını gösterir harita, (Yavru, M., 2020)

Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın imar faaliyetleri incelendiğinde Samsun ve Çarşamba yörelerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Süleyman Paşa'nın baniliğini üstlendiği vakfi eserler boyut ve mimarileriyle daha yalın bir görünüme sahip olmakla birlikte genellikle şehrin merkezi noktalarında yer almaktadır. Samsun'da inşa edilen Süleyman Paşa Medrese ve Camii'nin, merkezi bir konumda, daha önce mevcut olan Taşhan ve Şifa Hamamı'nın bitişiğinde bir kompleks görünümü kazanacak şekilde inşa edilmiş olması da bunun göstergesidir. Samsun'da baniliğini üstlendiği birçok önemli eserin yanı sıra ömrünün önemli kısmını geçirdiği Çarşamba'da da birçok vakıf eseri inşa ettirmiştir. Ailenin Çarşamba'da görkemli bir konağı olduğu da bilinmekle birlikte Çarşamba'da inşa edilen yapıların Yeşilirmak çevresinde yoğunlaştığı da dikkat çekicidir. Bu durumun, Osmanlı bürokrasisinin önemli isimlerinin Payitaht'ta Boğaz'a sıralanmış olarak inşa ettirdiği saray ve yalıların suyla kurduğu ilişki ve özellikle transit geçiş güzergahı üzerinde yer almaları nedeniyle temsiliyet düzeyleriyle ilginç bir paralellik sergilemesi bakımından dikkate değerdir. Nitekim bu durum Doğu Karadeniz bölgesi için bir ilk de değildir. Meeker ve Tuluk Of kaza merkezinde, ayan ailelerden birisinin, dere kenarında klasik Osmanlı stilinde inşa edilen görkemli caminin, tıpkı İstanbul'da yani payitahtta Boğaz'a ve Haliç'e bakar gibi Solaklı deresinin Karadeniz'e döküldüğü yerde inşasını anlamlı bulur (Meeker, 2005). Burada büyük olasılıkla haziresiyle birlikte eskisinin yerine inşa edilen yeni cami, konumu ve biçimiyle, dedelerinin merkezi otoriteye öykünen zihniyetlerine paralel, ancak çok daha baskın bir mimari temsiliyet arayışı içinde torunları aracılığıyla 20. yüzyılda yeniden inşa edilmiştir (Tuluk, 2016).

Süleyman Paşa vakfına ait üç medrese olduğu bilinen Çarşamba'da günümüze yalnızca Süleyman Paşa'nın inşa ettirdiği külliye camisi ulaşmıştır. Yine Abdullah Paşa da Çarşamba'da kendi adıyla anılan bir cami inşa ettirmiş ancak bu cami de yakın zamanda yıkılarak orijinaliyle bir benzerlik taşımayan yeni bir cami inşa edilmiştir. Osman Paşa'nın, bulunduğu her fırsatta Çarşamba'daki konağına giderek vaktini geçirdiği kaynaklarda yer almasına karşın Çarşamba'da inşa ettirdiği bilinen tek yapı kendi adıyla anılan medresedir. Bu durum Osman Paşa'nın imar faaliyetlerini ihtiyacı olan bölgelerde yoğunlaştırmasıyla açıklanabilmektedir.

Süleyman Paşa'nın imar faaliyetlerinin inşa tarihleri ile ilgili net bilgiler olmamakla birlikte genellikle XIX. yüzyıl başlarında valiliği döneminde yoğunlaştığı görülmektedir. Gücünün zirvede olduğu dönemlerde Ünye şehrinde bir saray da inşa ettiren Süleyman Paşa'nın aile tarihinde de yeri olmayan bu alanı seçme nedenine dair net bir bilgi

olamamakla birlikte, bölgenin sakinliği, denizle ilişkisi gibi faktörlerin etkili olduğu düşünülmektedir.

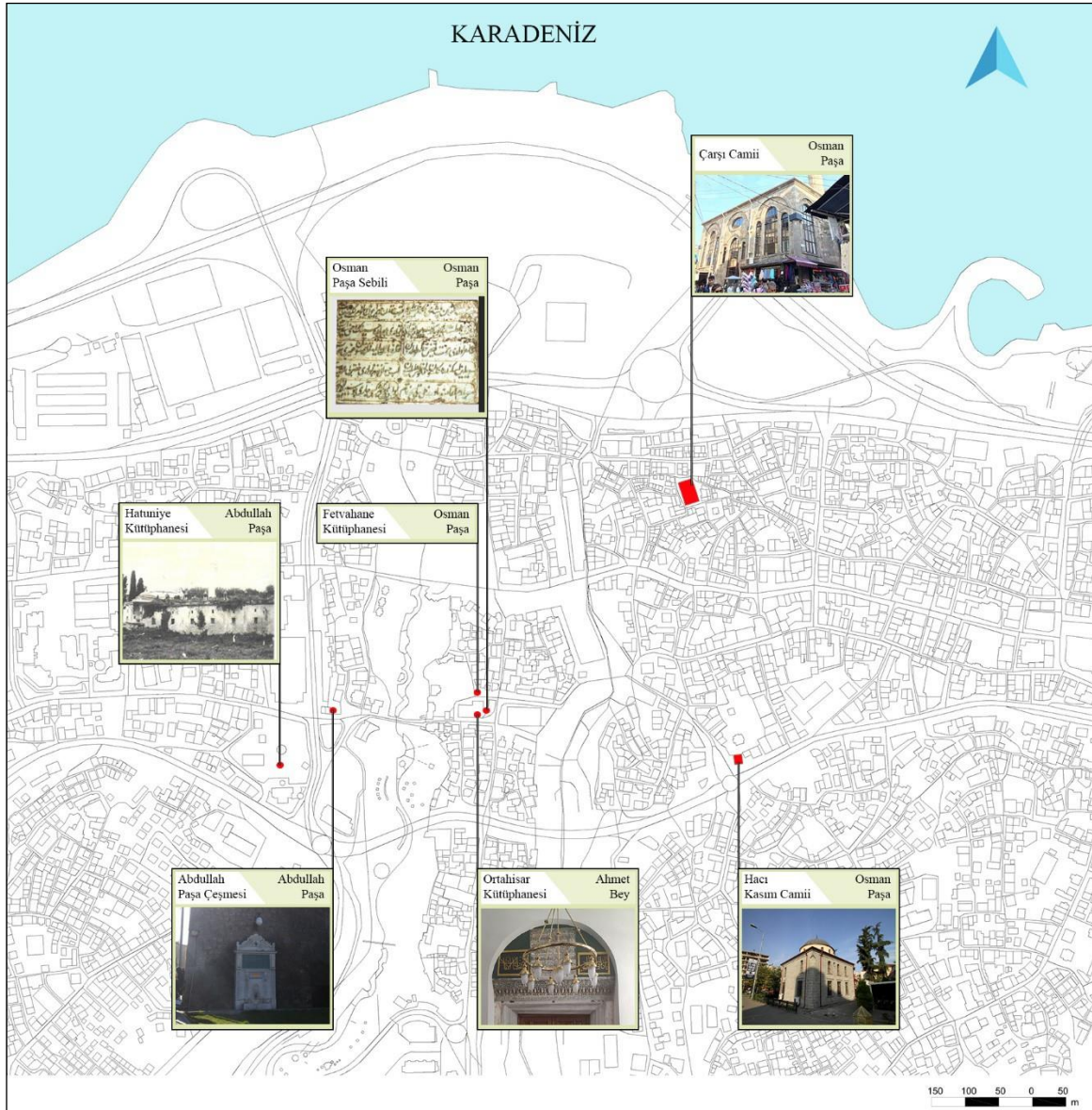
Şekil 130. Yapıların Samsun Çarşamba ilçesindeki dağılımı, (Yavru, M., 2020)

Altı yıl gibi bir sürede Trabzon Valiliği görevini yürüten Süleyman Paşa'nın Trabzon'da bilinen herhangi bir yapısı olmaması dikkat çekmektedir. Bu durumu Süleyman Paşa'nın valiliği döneminde şehirde artan mütegalibe hareketleriyle açıklamak mümkündür. Zira Süleyman Paşa valiliği süresince birçok iç ve dış sorunla ilgilenmek zorunda kalmış, Rusların da Faş Kalesi'ne yürümesi üzerine bu bölgenin savunmasıyla ilgilenme görevini de üstlenmiştir. Gerek ülkenin içinde bulunduğu savaş durumu gerekse bölgedeki ayan ailelerin çıkardığı isyanları bastırma konusundaki mücadelesi Paşa'yı uzun süre meşgul etmiş, bu durum bölgede imar faaliyetlerine ağırlık vermesine engel olmuştur. Süleyman Paşa'nın Trabzon'da gerçekleştirdiği inşa faaliyetlerine ilişkin ulaşılabilen tek bilgiyi Horuloğlu (1978) vermektedir. "Tarihi eserleri ile Trabzon" adlı kitabında Trabzon Hacıkasım Camii'nin ahşap olması sebebiyle harap olduğu ve dönemin valisi Hazine Darzâde Süleyman Paşa tarafından onarıldığını aktarmıştır. Ancak başka bir kaynakta bu bilgiye rastlanmamıştır.

Babası Süleyman Paşa'nın aksine Osman Paşa, Trabzon ve Ordu şehirlerinde de imar faaliyetlerinde bulunmuş, Ordu merkez ve Ünye'de medreseler inşa ettirmiştir. Osman Paşa'nın imar faaliyetleri incelendiğinde Trabzon Valiliği döneminde yoğunlaştığı görülmektedir. 1829-1841 yılları arasında valilik görevini sürdüren Osman Paşa, bu süreçte önemli altyapı hizmetleri gerçekleştirmiş ve şehirlerin bayındır hale gelmesinde rol oynamıştır. Osman Paşa'nın imar faaliyetlerinin inşa tarihlerinde dikkat çeken bir detay Trabzon Hacıkasım Camii'dir. Kitabesinde yer alan ifadede 1821 yılında inşa edildiği belirtilen caminin yapımı Osman Paşa'nın valiliğinden öncesine denk düşmektedir. Bu bağlamda Osman Paşa'nın Canik muhassıllığı döneminde Trabzon'da cami inşa ettirmiş olması dikkat çekicidir.

Hazinedarzâde Osman Paşa'nın Trabzon'da inşa ettirdiği en önemli yapılardan biri Çarşı Camii'dir. Burada bulunan mescidin halkın ihtiyacının karşılaması üzerine aynı alanda şehrin en büyük camisini inşa ettirmiştir. Dönemin mimari anlayışına uygun inşa edilen cami, Osman Paşa'nın kamusal mimari yoluyla kendini temsil etmesinde önemli bir araç olmuştur. Osman Paşa, görkemli konak yapıları inşa etmek yerine cami, şadırvan, medrese gibi vakfi eserlerle halk nezdinde saygı kazanmış, mimariyi önemli bir araç olarak kullanmıştır. İnşa edilen yapıların bulundukları konum da temsil güçlerinin artmasında önemli rol oynamıştır. Günümüzde bile şehrin en işlek çarşısında yer alan Çarşı Camii, döneminin önemli ticaret yapılarından Bedesten'in bitişiğinde inşa edilmiş, yalnızca yerli halkın değil şehre dışardan gelen esnafın da kullanımına açılarak yapı ve banisinin tanınırlığı arttırılmıştır.

Bunun yanı sıra yine günümüzde dahi Ordu merkezde yer alan görkemli şadırvan yapısı da mimarisiyle olduğu kadar herkes tarafından ulaşılabilir bir konumda yer almasının da etkisiyle temsil gücü arttırılan bir diğer önemli vakfi eser olmuştur. Trabzon ve Ordu çevresinde imar faaliyetleri gerçekleştiren Osman Paşa, Samsun'da da bir medrese inşa ettirmiş ve yine kendine ait bir konağı mektep olarak kullanılmak üzere vakfetmiştir. Osman Paşa tarafından inşa edilen bu yapılar, konumu ve mimarisiyle kamusal yapıların da ayan konakları kadar önemli bir temsil aracı olarak kullanılabileceğini kanıtlamaktadır.

Şekil 131. Yapıların Trabzon şehrindeki dağılımı, (Yavru, M., 2020)

Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın imar faaliyetleri incelendiğinde Samsun şehrinde yoğunlaşmakla birlikte, Trabzon'da da halkın ihtiyaçları doğrultusunda çeşitli vakfî hizmetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Samsun'da külliye, mektepler ve muvakkithane de inşa ettiren Abdullah Paşa, özellikle çeşmelere önem vermiştir. Samsun'a Kocadağ'dan içme suyu getiren Abdullah Paşa, şehrin çeşitli yerlerinde 6 adet çeşme inşa ettirmiştir. Bu bağlamda Abdullah Paşa'nın inşa ettirdiği yapı türüne, halkın önceliklerine göre karar verdiği anlaşılmaktadır. Abdullah Paşa'nın Trabzon'da inşa ettirdiği yapılardan biri Hatuniye kütüphanesidir. Kütüphane ağabeyi Osman Paşa tarafından yaptırılmasına karşın, vefat etmesi üzerine Abdullah Paşa tarafından tamamlanmış ve açılmıştır. Yine ağabeyinin

vasiyeti üzerine Trabzon'a içme suyu sağlanması adına çalışmalar yürütmüştür. Günümüzde Zağnos burcunda yer alan çeşmenin orijinal inşa yeri Taksim su makseminin önüdür. "Meydan-ı Şarki" olarak bilinen Trabzon meydan bölgesinde inşa edilen yapı, konum itibariyle şehrin merkezi bir noktasında yer almaktadır. Şehrin önemli buluşma ve toplanma mekanlarından olan Meydan'ın bu sosyal konumu da çeşmenin görünür kılınması ve mimari etkisinin artırılmasında önemli rol oynamıştır.

Abdullah Paşa'nın kendi adıyla anılan çeşmeden başka Trabzon şehrinde inşa faaliyetine rastlanmamaktadır. Bu durumu bölgenin ihtiyaçları ile de açıklamak mümkündür. Zira Trabzon bir sancak merkezi olmasının da etkisiyle cami, medrese ve mektep yönünden daha zenginken seyyahların da aktardıkları kadarıyla Samsun çok gelişmiş bir şehir değildir. Dolayısıyla memleketleri olması ve halkın taleplerinin de etkisiyle bu bölgede imar faaliyetlerini yoğunlaştırmış olmaları mümkündür. Ayrıca rahatsızlığı nedeniyle azledilerek İstanbul'a taşınması da şüphesiz ki bu durumda etkili olmuştur.

Abdullah Paşa'nın inşa tarihi bilinen yapılarına bakıldığında, Samsun şehrinde gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinin Trabzon Valiliğinden önceki döneme denk geldiği görülmektedir. Dolayısıyla Canik muhassıllığı döneminde şehirde birçok hizmette bulunduğu anlaşılmaktadır. Trabzon valiliği görevine getirildikten sonraki yıllarda ise Trabzon ve Samsun şehrinde çeşmeler inşa ettirmiş, Trabzon şehir surlarını onartmıştır.

Aileye ait imar faaliyetleri bütüncül olarak incelendiğinde Samsun ve Trabzon çevresinde yoğunlaştığı, Ordu da ise az sayıda olduğu görülmektedir. Ailenin memleketleri olan Ordu şehrini erken bir dönemde terk ederek Samsun Çarşamba'ya yerleşmesi nedeniyle, imar faaliyetlerini bu bölgede yoğunlaştırmaları olağan görünmektedir. Yine uzun yıllar valilik görevini yürüttükleri Trabzon şehrinde de önemli sayıda imar ve altyapı çalışmasında bulundukları bilinmektedir. Ailenin Trabzon valiliği görevi üstlenen Süleyman, Osman ve Abdullah Paşalar dışındaki fertlerinin de birçok imar faaliyetinde bulunduğu bilinmekle birlikte bu imar faaliyetlerinin ailenin çoğu bireyinin yaşadığı Samsun ve çevresinde yoğunlaştığı görülmektedir. Ailenin birçok bireyi Samsun, Çarşamba ve Bafra başta olmak üzere çok sayıda cami ve çeşme inşa ettirmiş, bölgede onarım faaliyetlerinde bulunmuştur.

Şekil 132. Samsun merkez yapıların konumunu gösterir harita, (Yavru, M., 2020)

Karadeniz bölgesinde etkinliğini sürdüren ailenin imar faaliyetlerine ilişkin dikkat çekici bir detay ise Trabzon ve Samsun arasında yer alan Giresun’da herhangi bir yapıya rastlanmamasıdır. Aileye ilişkin belgelerde Giresun’a dair bir bilgiye ulaşılmamakla birlikte Osmanlı Arşivi’nde yer alan “*Memiş Paşa’nın kızı Hasibe Hanım’ın Giresun’daki hanını kiraya verdiği Haralambos’dan, kira bedelinin tahsil edilmesine dair talebi*” başlıklı belgeden, Giresun’da bir Han yapısına sahip oldukları anlaşılmaktadır (DH.MKT.: 1312/41, H-07-08-1287/ M. 2 Kasım 1870). Ancak bu bilgi dışında ailenin herhangi bir imar faaliyetine rastlanmamaktadır. Bu bağlamda ailenin imar faaliyetlerini eyalet merkezi olması

nedeniyle daha önemli görülen Trabzon ve memleketleri olan Canik'te yoğunlaştırarak yapıların görünürlüğünü arttırmayı amaçladıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu durumu etkileyen bir diğer faktör olarak Giresun'da etkili olan yerel ailelerin varlığı da düşünülebilir.

Hazinedarzâde ailesine mensup kişiler, görevde bulundukları şehirler başta olmak üzere, yaşamlarını sürdükleri birçok bölgede, halkın ihtiyaçları doğrultusunda inşaa faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Gerek dönemin siyasi şartları gerekse bölgenin altyapı eksiklikleri baniliklerin yoğunlaştığı şehirleri belirleyen unsurlar olmuştur. Gerçekleştirilen imar faaliyetleri yalnızca vakfi bir hizmet olarak görülmemiş, banisinin ismini yaşatma misyonu da üstlenmişlerdir. Bu yapılar boyut ve mimarileriyle olduğu kadar, inşa edildikleri konumlar da özenle seçilerek temsil güçleri daha etkin bir konuma getirilmiştir. Samsun, Trabzon ve Ordu'da birçok vakıf eser ortaya koyan Hazinedarzâdeler tarafından inşa edilen yapılar deniz, nehir gibi su kenarında, merkezi konumda, hâkim bir noktada, genellikle ticaret merkezleriyle ilişkili, halkın olduğu kadar ailenin çıkarları da gözetilerek inşa edilmiştir. Payitahtla paralel olarak Boğaz'a ya da Haliç' e bakan yalı ve köşkler gibi aileye ait konakların da genelde denize hâkim bir konumda yer alması, bu görkemli yapıların karadan ve denizden şehre gelenler tarafından dikkat çekmesini sağlamaktadır. Zira Ünye'deki Süleyman Paşa Sarayı'nın seyyah Hell tarafından boğazdaki yalılarla karşılaştırılması da şüphesiz ki bu etkinin sağlandığının bir göstergesidir.

3.4. Ailenin Mimari Zevklerinin Temsiliyeti

Ailenin birçok farklı yapı türü inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. İnşaa edilecek vakıf eserin niteliğini çağın gereksinimleri, halkın ihtiyaçları, şehrin mevcut altyapı eksiklikleri kadar banisinin isminin yaşatılması ve adına yakışır bir eser meydana getirilme beklentisinin de etkili olduğu söylenebilir. Yeni inşa ettirilen eserlerin yanı sıra kimi zaman harap yapıların da ihya ettirildiği görülmektedir.

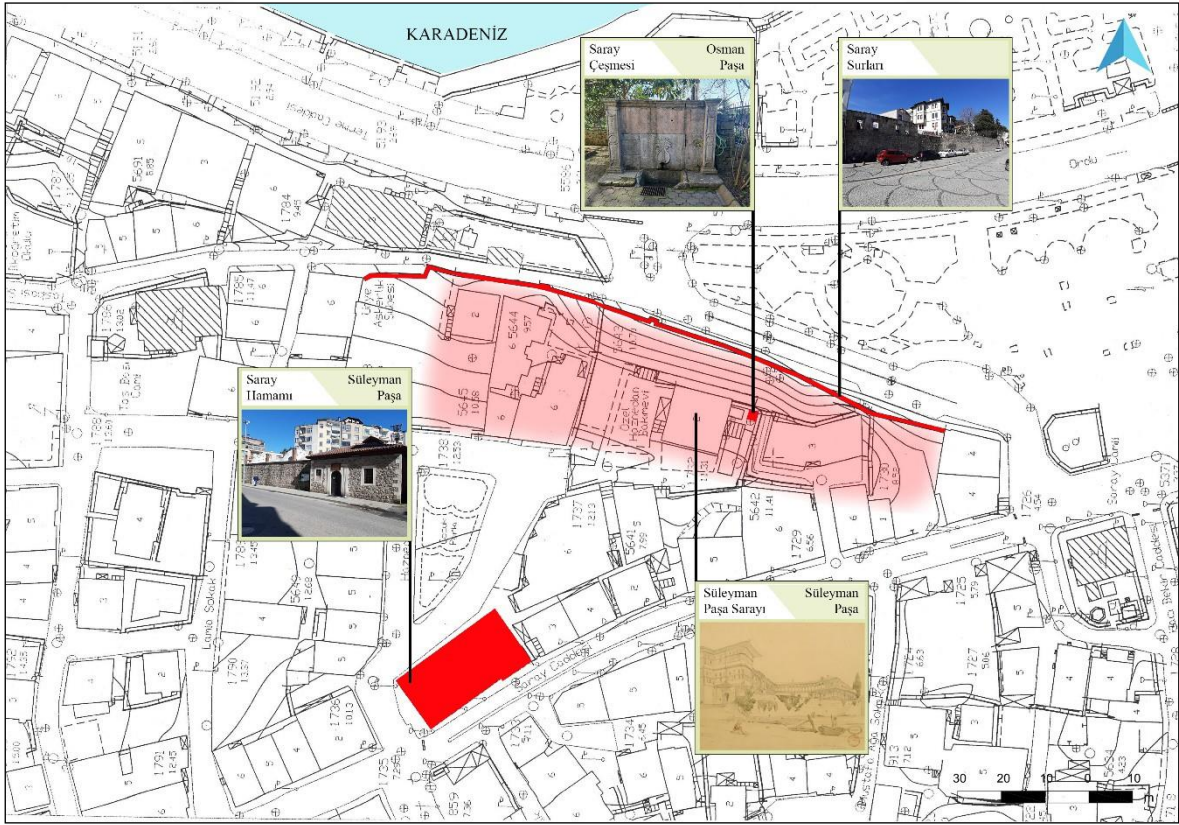
Birçok ayan aile benliklerini, fikirlerini ve güçlerini somutlaştırmada mimariyi bir araç olarak kullanmış, bunun en etkin yolu olarak da görkemli konaklar inşa ettirmiştir. Öyle ki kimi zaman devlet tarafından ayan ailelere ait bu görkemli konakların otoriteye bir tehdit olarak görülerek yıkılması da yüksek bir temsil gücüne sahip olduğunun kanıtıdır. Zira çoğu zaman hükümet konağı olarak da kullanılan bu büyük konaklar bölgedeki yöneticilerin sahip olduğu gücün halk tarafından da görünür kılınmasında önemli paya sahip olmuştur.

Hazinedarzâde ailesinin tanınırlığının sağlanmasında da gerçekleştirdikleri vakfi hizmetlerin yanı sıra, inşa ettirdikleri ya da sahip oldukları konakların da önemi yadsınamaz bir gerçektir. Birçok ayan ailesi gibi Hazinedarzâdeler’de güçlerinin bir temsili olacak büyüklükte görkemli konaklar inşa ettirmiş, gören herkeste hayranlık uyandırarak otoritelerini ortaya koymuşlardır. Seyyahların tuttuğu notlarında ve bölgeye gelen görevlilerin raporlarında da bu yapılardan söz etmesi banisinin ününün taşra sınırlarını aşarak payitahta kadar ulaşmasını sağlamıştır.

Ailenin birçok bireyi yaşadığı ve çeşitli görevlerde bulunduğu birçok merkezde çeşitli büyüklükte konaklar satın alarak buralarda yaşamışlardır. Ancak büyüklükleri ve mimarileriyle Ünye, Bolaman ve Çarşamba’da inşa edilen konakları öne çıkmaktadır. Aileye ait bu konaklardan hakkında en çok bilgiye sahip olunan ve en görkemlisi Süleyman Paşa tarafından Ünye’de inşa edilmiş Süleyman Paşa Sarayı’dır. Ailenin imar faaliyetlerinin Trabzon ve Samsun çevresinde yoğunlaştığı bilinmekle birlikte Süleyman Paşa’nın saray inşa etmek için bu alanı seçmesi dikkat çekicidir. Zira burada uzun süre kalmadığı da bilinmekle birlikte yazlık bir saray olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Günümüzde ayakta olmayan yapı, denize hâkim bir noktada şehir merkezinde konumlandırılmıştır. Bulunduğu konumla şehir merkezine adeta hükmeden yapı, çeşme, hamam ve kendisinden daha önce inşa edilmesine karşın Saray Camii olarak bilinen cami ile bir kompleks görünümü kazanmış, hükümet konağı olarak kullanılmasıyla kamusal bir yapı haline de gelmiştir.

Günümüze ulaşamayan yapıya ait yegâne görsel kaynaklar, bölgeye gelen seyyah Laurens’in çizimleridir. Ünye’ye gelen ve sarayda misafir edilen seyyahlardan biri olan Laurens’in saraya olan hayranlığı ona eşlik eden Xavier Hommaire de Hell tarafından aktarılmıştır. Bölgeye gelen birçok ünlü seyyah yapının görkemini dile getirmiş, Minas Bijişkyan Paşa konağının muhteşem bir bina olduğunu, John McDonald Kinneir ise yapının yüksek taş duvarlarla çevrelenmiş, çok büyük bir saray olduğunu belirtmiştir. Osmanlı tebaasından olmayan bu seyyahların fikirleri, sarayın yalnızca Osmanlı toplumu içinde hayranlık uyandırmadığının, evrensel nitelikte bir eser olduğunun da bir kanıtıdır. Bölgeden geçen birçok seyyahın dikkatini çeken yapıyı seyyah Hommaire de Hell, boğazdaki yalılarla karşılaştırmış, Kuban (2002)’da “...Laurens’in çizdiği resimle bildiğimiz Ünye Hükümet Konağı türünden yapılar, görkemli bir konut geleneğinin imparatorluk topraklarında, başkent dışında da yaratıldığını kanıtlıyor.” şeklindeki ifadesinde Ünye’deki konağın da payitahttaki yapılar kadar görkemli olduğunu belirtmiştir.

Yine sarayda misafir edilen seyyahlardan olan Murad Efendi sarayın geçirdiği yangınla bir kanadının yok olduğunu belirtmiş, ailenin birçok ferdinin İstanbul'a taşınmasıyla yapının terk edildiğini ancak yine de görkemiyle yeni inşa edilen yapılar karşısında güçlü bir şekilde durduğunu belirtmiştir. Zira Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerle ayanların güç kaybetmeye başladığı bir dönemde bile yapının görkeminden söz etmesi dikkate değerdir. Dönemin inşa malzemesi olan ahşabın tercih edilmesi sonucunda, yapı maruz kaldığı yangın ve doğal tahribatlar neticesinde günümüze ulaşmadan yıkılmıştır. Ancak yerinde yine aileye ait konaklar inşa edilmiş, günümüzde dahi bu alanda Hazinedarzâde ailesinin soyundan gelenler yaşamını sürdürmektedir.

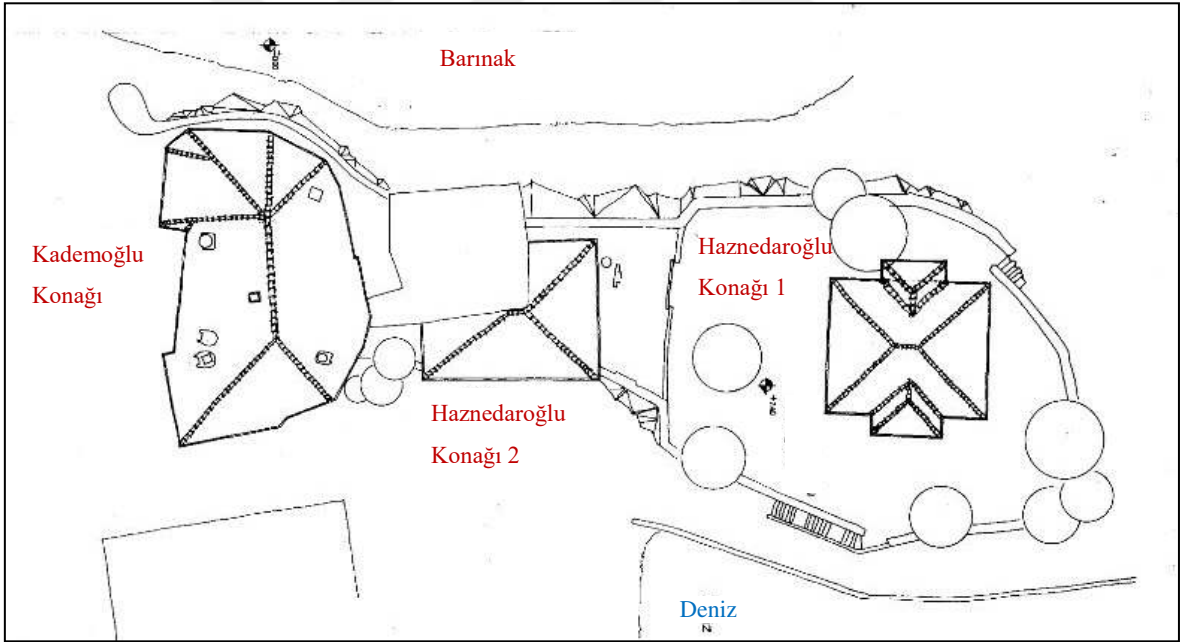

Şekil 133. Ünye saray kompleksini gösterir harita, (Yavru, M., 2020)

Aileye ait olduğu bilinen ve günümüzde varlığını sürdüren diğer bir konak yapısı ise Ordu Bolaman'da bulunan Kademoğlu Konağı olarak da bilinen Haznedaroğlu Konağı'dır. Bölgeye gelen seyyahların da söz ettiği yapı, yarımada şeklinde denize uzanan bir burunda yer almakta ve aynı alanda ilerleyen yıllarda ailenin diğer bireyleri tarafından inşa edilen iki farklı konak da bulunmaktadır. Bu konaklardan en eski tarihli olan Kademoğlu Konağı'nın,

1818-1836 yılları arasında inşa edildiği düşünülmektedir. Ünye’de bulunan Süleyman Paşa Sarayı’nın da yakın tarihlerde inşa edilmiş olması ailenin gücünün zirvede olduğu bir dönemde sivil mimari örnekleriyle güçlerini simgeleştirdikleri anlaşılmaktadır.

Kademoğlu konağı bulunduğu konum itibariyle Ünye Süleyman Paşa Sarayı ile benzerlikler taşımaktadır. Gerek liman ve ticaret yoluyla ilişkisi gerek şehir merkezinin en hâkim noktasında bir kavşakta konumlanışı yer seçiminin tesadüfî olmadığını ortaya koymaktadır. Zira birçok ayan aile gibi Hazine-darzâdeler de inşa ettikleri konakların bulundukları yer ile temsil gücünü daha etkin bir hale getirmeyi amaçlamıştır. Bölgede uzun yıllar yöneticilik yapan aileye ait konakların denizcilik ve ticaretle uğraşmalarının da etkisiyle limana hâkim konumlarda yerleşmelerinin yanı sıra gerek karadan gerekse denizden gelenler tarafından doğrudan göze çarpacak bir konumda yer almaları sağlanarak, bu yapıların mimarisi ve fiziksel görkemi daha da vurgulanmıştır.

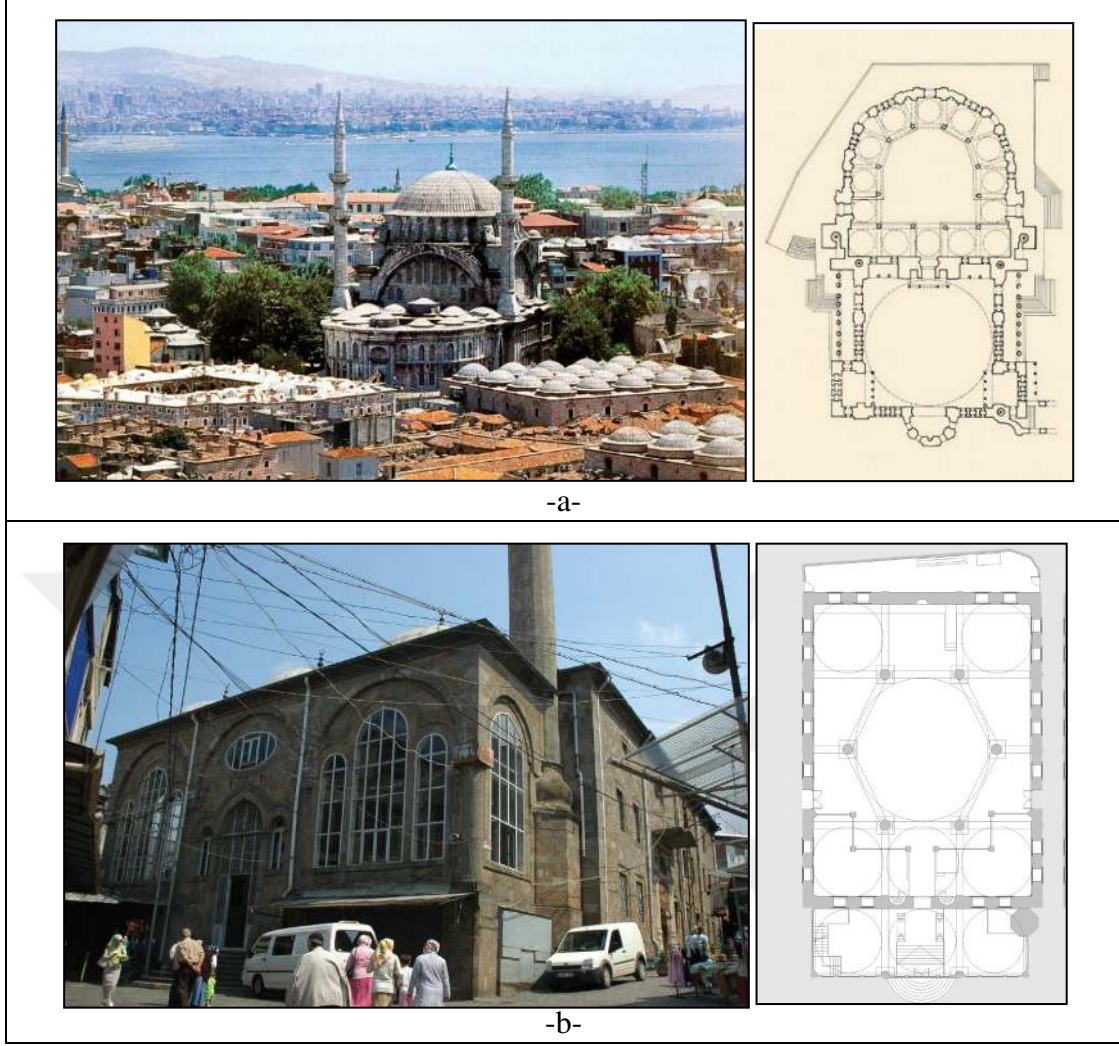
Şekil 134. Bolaman Haznedaroğlu Konakları Vaziyet Planı, (Koruma Kurulu Arşivi)

İki yapı arasındaki bir diğer benzerlik ise kadim surlar üzerinde inşa edilmiş olmalarıdır. Merkezi otoritenin zayıflaması yöresel idarelerin kuvvetlenmesini sağlamış, birçok ayan aile savunma amacıyla yüksek taş duvarlı, kalevari konaklar inşa etmiştir. Bu bağlamda gerek Ünye gerekse Bolaman’da Hazine-darzâde ailesi tarafından inşa edilen bu konakların savunma amacıyla surlar üzerine inşa edildiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Ancak Bolaman’da inşa edilen konak Bizans döneminden kalma bir şapeli içine alarak inşa edilmesi yönüyle özgün bir değer taşımaktadır. Alanda var olan bu şapelin yıkılmayarak korunması da dikkate değerdir. İlerleyen yıllarda yine Hazinedarzâde ailesi tarafından inşa edilen iki konak da günümüzde mevcut olup, alanın ortasındaki konağa sonradan muhdes bir ek yapılmış, yapının orijinalliğine zarar verilmiştir. Günümüzde de mevcut olan yapılar halen Hazinedarzâde ailesine ait olup, konut olarak kullanılmaktadır.

Aileye ait konakların yanı sıra kamusal alanda inşa edilen vakıf yapıları da gerek konumları gerek mimarileri ile önemli bir temsil gücüne sahiptir. Birçok ayan ailenin aksine adlarına yaraşır seküler mimari yapılar inşa etmekle kalmamışlar, zenginliklerini halkın ihtiyaçlarına yönelik uhrevi mimarlık ürünleri ortaya çıkarmakta da kullanmışlardır. Bu bağlamda inşa edilen cami, medrese, mektep, çeşme gibi kamusal mimari örnekleriyle hayır işi gerçekleştirmenin yanı sıra adlarını yüzyıllarca yaşatan, halkın bağlılığını kazanarak güçlerini görünür kılan inşa faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Bu bağlamda inşa edilen önemli yapılardan biri Samsun merkezde bulunan Süleyman Paşa Medresesi’dir. Osmanlı son dönem medrese mimarisinin önemli örneklerinden olan yapı, karşısında yer alan Medrese Camii ile kompleks görünümü sergilemektedir. Süleyman Paşa’nın günümüzde mevcut olan ya da görseline ulaşabilen diğer vakıf yapıları genelde daha mütevazı olmakla birlikte Süleyman Paşa Medresesi, çağa uygun, neo-klasik öğeleri ve bulunduğu merkezi konum ile ön plana çıkmaktadır.

Hazinedârzade ailesine ait görkemli kamusal mimari yapılarından biri de Osman Paşa döneminde inşa edilen Trabzon Çarşı Camii’dir. Yapı bulunduğu konum itibarıyla şehrin ticaret merkezinde önemli bir konumda inşa edilmiştir. Cami ile birlikte bir medrese de inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kitabesinde Osman Paşa’dan “cömertlik mülkünün hâkimi, zamanının ünlü veziri “şeklinde bahsedilmekte ve şehri baştanbaşa ihya ettiği aktarılmaktadır. Kitabesinde yer alan bu ifadelerden Osman Paşa’nın şehirde gerçekleştirdiği imar faaliyetleri ile halk tarafından saygı görmesinin kolaylaştığı ve takdir kazandığı anlaşılmaktadır. Ailenin inşa ettirdiği diğer camiler genellikle yalın ve gösterişten uzak bir görünüme sahipken, Çarşı Camii boyut ve mimarisiyle ön plana çıkan görkemli bir görünüme sahiptir. Trabzon şehir merkezindeki çoğu sakıflı olan camilerin aksine Çarşı Camii kubbeli inşa edilmiştir.

Şekil 135. a. İstanbul Nur-ı Osmaniye Camii ve planı, (Eyice, 2007); b. Trabzon Çarşı Camii ve planı, (Özen vd., 2010)

Kitabesinde yer alan “...Yâ Rabbi, (sanki bu cami) Nur-ı Osmaniye (camii) veya Aden Kasrı mıdır? Penceresi (sanki) nurun doğduğu yer, mahfili cennet hurisinin baş durağı...” şeklindeki ifadelerden yapının halk tarafından da beğeniyle karşılandığı öyle ki payitahtın önemli eserlerinden Nur-ı Osmaniye Camii ile yarışır nitelikte olduğu belirtilmiştir. 1749 yılında yapımına başlayan külliye içerisinde yer alan Nur-i Osmaniye Camii de tıpkı Çarşı Camii gibi şehrin ticaret merkezinde Kapalıçarşı’nın bitişiğinde inşa edilmiş olup 1755 yılında tamamlanmıştır (Eyice, 2007). Bu bağlamda iki yapının inşası için seçilen konum itibariyle de benzerlik taşıdığı görülmektedir. Osmanlı mimarisinde batı etkilerinin görüldüğü bir dönemde inşa edilen Nur-i Osmaniye Camii tümüyle barok izleri taşımaktadır. Dairevi avlusu, pencere ve kapı kemerleri ve yapı cephesi ile iç mekandaki süslemelerde de barok unsurlarını görmek mümkündür (Eyice, 2007). 1839 yılında inşa

edilen Çarşı Camii'nde de beşik kemerli son cemaatinde ve kapı üzerinde yer alan eliptik madalyon pencere ve iç mekandaki bitkisel süslemelerde de barok etkisi görülmektedir. Bu bağlamda Çarşı Camii'nin gerek konum gerekse mimari olarak payitahtta, padişah tarafından inşa ettirilen bir camiyle karşılaştırılacak görkemde olması, caminin temsil gücünü göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Osman Paşa tarafından inşa ettirilen temsil gücü yüksek yapılardan biri de Ordu merkezde yer alan Osman Paşa Şadırvanı'dır. Osmanlı'da çeşme ve şadırvan mimarisine önem verilmiş, birçok hayırsever tarafından ihtiyaç duyulan yerlerde inşa ettirilmiştir. Bu bağlamda halkın su ihtiyacını karşılamak için inşa edilen Osman Paşa Şadırvanı, Osmanlı'da inşa edilen en yüksek sütunlu şadırvanlardan biridir. Erken dönem oryantalist mimari özelliği gösteren yapı, Tanzimat sonrasında ortaya çıkan batılı üsluplar yerine Osmanlı simgeselliğini öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda Tanzimat'a karşı olduğu bilinen Osman Paşa'nın fikirlerinin kullanılan üslupta da kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Altıgen forma sahip şadırvan köşelerdeki sütunlar ile yükselerek soğanvari bir kubbeyle sonlanmaktadır. Baldaken tarzda inşa edilen şadırvan gerek şehir merkezindeki konumu gerekse mimarisiyle ön plana çıkan önemli eserlerdendir.

Şekil 136. Yıkılmadan önce Osman Paşa Şadırvanı (Pala, 2015)

Hazinedârzade ailesine mensup önemli eserler ortaya koyan banilerden biri olan Abdullah Paşa, Samsun ve Trabzon şehrinde birçok görkemli çeşme inşa ettirmiştir. Kent içi mobilyaları olan çeşmeler, üslupsal olarak, görsel zenginliği ve temsiliyeti en güçlü yapılar olarak ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda Abdullah Paşa tarafından inşa edilen çeşmeler kent içi konumları ve dönemin mimari üsluplarına uygun mimarileri ile ön plana çıkan yapılardır. Samsun'daki çeşmeler günümüze ulaşmamakla birlikte Trabzon Abdullah Paşa Çeşmesi günümüzde Zağnos surlarına bitişik olarak bulunmaktadır. Samsun'da inşa edilen çeşmelerden Yalı Mahallesi'nde yer alan çeşmenin görsellerine ulaşılmış olup, Trabzon'da inşa edilen çeşmeyle benzer bir tasarıma sahip oldukları görülmektedir. Birbirine yakın tarihlerde inşa edilen bu iki çeşme, ampir üslup izleri taşımaktadır. Sütunceler, bitkisel motifli süslemeler, eliptik rozetler, yelpaze şeklinde tepelikler gibi ortak öğeler bulundurmaktadırlar. Abdullah Paşa tarafından inşa edilen yapılardan günümüze ulaşan ya da görselleri mevcut olanlar incelendiğinde genellikle ihtiyaca cevap veren, gösterişsiz, konumlarıyla ön plana çıkan yapılar olduğu görülmektedir. Ancak inşa edilen çeşme yapıları mimarileri ile ön plana çıkmaktadır.

Şekil 137. Trabzon Abdullah Paşa Çeşmesi, (Yavru, M. Arşivi, 2020)

Hazinedârzade ailesi inşa ettirdikleri yapılar ile bölgenin gelişmesine önemli katkılar sağlamış olup, günümüzde dahi eserleri ile adlarını yaşatmakta, bölge halkı tarafından tanınırlıklarını korumaktadırlar. Kimi zaman payitahtla karşılaştırılacak görkemde kamusal yapılar ve konaklar inşa edebilme gücü onları görünür kılmada önemli bir rol oynamıştır. Askeri ve idari başarıları ile adlarını duyurmakla birlikte, bu başarıyı mimari ile somutlaştırma yoluna gitmişler ve bölgede kalıcı eserler vermişlerdir.

3.5. Ailenin Merkezi Otoriteyle Kurduğu Temsilîyet İlişkisi

Anadolu Selçuklu Devleti'nden miras alınan vakıf kurumu, Osmanlı Devleti'nde şehirlerin fiziksel, sosyal ve ekonomik gelişiminde en etkin rolü oynamıştır. Başta sultanlar olmak üzere, anneleri, eşleri, çocukları vezir, paşa ve üst düzey yöneticiler kurdukları vakıflar yoluyla halkın ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik pek çok eser inşa etmiştir. Günümüzde Anadolu'nun birçok şehrinde inşa edilen Osmanlı yapılarının çoğu, bölgede etkin rol üstlenen ayan aileler ve yerel yöneticiler tarafından ortaya konmuştur. Bu aileler sahip oldukları topraklar, ev, hamam, bedesten gibi gelir getiren gayrimenkulleri vakfederek bu yapıların yalnızca inşasını değil varlığını sürdürmesini de sağlamıştır.

XIX. yüzyılın Karadeniz bölgesinde en etkin güç konumunda bulunan Hazinedarzâdeler de kurdukları vakıflar yoluyla bu geleneği sürdürmüş, birçok hayır eser ortaya çıkarmıştır. Merkezi otoriteyle kurdukları iyi ilişkiler neticesinde kısa sürede iyi bir konuma gelen aile kurdukları ailevi vakıflar ile mal varlıklarını koruma amacı da taşımışlardır. Osmanlı'da devlet erkanına devlete ait önemli gelir getiren kaynaklar mülk yoluyla verilmek kaydıyla vakıf eserlerin giderlerinin karşılanması sağlanmıştır. Taşrada ise ayan aileler müsaderenin önüne geçebilmek adına mallarının önemli kısmını vakfederek inşa edilen yapıların giderlerini karşılamışlardır.

Hazinedârzade ailesinin kendisini merkezi otoritenin taşradaki temsilcisi olarak görmesi şüphesiz ki mimari faaliyetlerinde de etkili olmuş, bulundukları bu önemli konumu mimari ile de taçlandırmak istemişlerdir. Vakfiyesinde Süleyman Paşa kendisini, “... *Vilayet-i Anadolu'da Trabzon Valisi ve Canık ve Karahisar-ı Şarkî Muhassılı, kendisine büyük vezirlik bahşedilen, kendisine menkıbe atfedilen, Devlet-i 'Aliye'nin emini, yüce saltanatın uğurlu kişisi, adalet kurallarını uygulayan, padişahın yolunu takip eden devletli, merhametli Hazinedarzâde es-Seyyid Süleyman Paşa...*” (Okudan, 2013) şeklinde tanıtmakta, padişah yolunu takip eden, devletin emin ve uğurlu bir kişisi olarak aktarılmaktadır. Bu bağlamda

kendisine verilen bu göreve atfettiği önem, merkezi otoriteye bağlılığını vurgulama isteği ön plana çıkmaktadır. Nitekim Süleyman Paşa'nın vakfiyesinin üslup ve içeriğinden anlaşıldığı üzere sahip olduğu konum itibarıyla kendini yüksek bir mevkide görmesinin temsiliyetine etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Dolayısıyla inşa ettikleri yapılar ile padişah tarafından bölgedeki en yetkin isim olarak görevlendirildiklerini hissettirme amacı taşıdıkları düşünülmektedir. Zira inşa edilen Ünye Süleyman Paşa Sarayı'nın payitahttaki padişah saraylarıyla kıyaslanması da bunun bir işaretidir. Bu bağlamda gerçekleştirilen imar faaliyetleri ile yalnızca kendilerini değil merkezi otoriteyi de temsil etmektedirler. Bu noktada padişah tarafından tehdit olarak algılanmamış olmaları da etkin rol oynamıştır. Nitekim merkezi otoriteye tehdit olarak görülen ayan konaklarının payitaht tarafından yıkıldığına dair örneklerle de rastlanmaktadır.

Hazinedârzade ailesi tarafından inşa edilen yapılar göz önüne alındığında payitaht ile paralellikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Birçok vakıf eser inşa eden aile bireyleri, inşa edilen bu yapılar ile bölge halkının ihtiyacını karşılamıştır. Kanuni döneminden sonra külliyelerin padişah ve ailesi tarafından da vakıf eser olarak sıklıkla inşa edildiği bilinmektedir. Bu bağlamda Hazinedarzâde ailesine mensup bireylerin de Trabzon, Samsun ve Çarşamba'da külliyeler inşa ettirdiği görülmektedir. Bunun yanı sıra camiler, mektepler, medreseler gibi yapılar da vakıf eser olarak inşa edilmiştir. Tanzimat'ın ilanı ile toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel değişiminin yansıması olarak kurumlarda da farklılıklar görülmüş bu durum ailenin vakfi hizmet yelpazesini de etkilemiştir. Tanzimat'la birlikte külliye mimarisinin yerini yeni kamusal binalar almaya başlamıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan kışla ve hastane binalarının Samsun'da inşası da payitahtla paralel vakıf faaliyetlerinde bulunduğu kanıttır. Hazinedarzâde ailesine mensup Mustafa Şevket Bey tarafından inşa edilecek kışla ve hastaneye önemli bağışlar yapılmış bu durum payitahttan takdirle karşılanmıştır.

Aileye ait vakfiyelerden edinilen bir başka bilgi ise kadın vakıf kurucularıdır. Osmanlı devletinde genellikle hükümdar eş ya da valideleri tarafından kurulan vakıflara rastlanmakla birlikte, sultanlar birikimlerini kullanarak birçok hayır eser meydana getirmiş, zor durumda kalanlara, hatta kimi zaman devlet hazinesine dahi yardım etmişlerdir (Akyıldız, 2012).

I. Murad'ın annesi Nilüfer Hatun ile başlayarak son valide sultan Şevkiefsar'a kadar birçok valide sultan ve hükümdar eşi halkın taleplerini de dikkate alarak büyük vakfi eserler inşa ettirmiştir (Şahin ve Kaya, 2016). Osmanlı'da valide sultanların vakfi eserler yaptırma geleneğinin yaygınlaşmasında etkin isimlerden biri III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'dır.

Oğlu tarafından kendisine, padişahlara özgü olan iki minareli cami yaptırma imtiyazı tanınmış, Üsküdar'da inşa ettirdiği Atik Valide Sultan Külliyesi ile sultanların payitahtta külliye inşa ettirmesi geleneğini başlatmıştır. Valide Sultanlar, devlet içinde güçlenmelerinin de etkisiyle vakıf kurumlarının etkinliğini arttırmış ve farklı alanlarda da eserler inşa ettirmiştir. Bu bağlamda Hatice Turhan Sultan'ın, boğazın savunmasının sağlanması amacıyla Seddülbahir ve Kumkale'de kaleler inşa ettirmesi, bu kaleler içinde cami, mektep, hamam, dükkân gibi birçok yapı da yer alması, valide sultanların askeri alanlarda da inşa faaliyetlerinde bulunduğunu göstermektedir. Yine Osmanlı'da en çok hayır eser bırakan valide sultanlardan olan Bezmialem Sultan da özellikle hastane inşasına önem vermiş, döneminin en modern hastanesi olan Vakıf Gureba Hastanesi'ni inşa ettirmiştir. (Akyıldız, 2017). Örnekler bağlamında değerlendirildiğinde devlet içinde güçlerini otoritelerini arttıran sultanların, kurdukları vakıflar yoluyla, görkemli yapılar inşa ettirerek vakfi hizmet gerçekleştirmenin yanı sıra iktidarlarını meşrulaştırma ve halk tarafından görünürlüklerini arttırmayı da amaçladıkları anlaşılmaktadır.

Payitahtta hanedan mensubu kadınlarla sınırlı kalmayan vakıf kurma geleneği taşrada da etkisini göstermiş, Hazine-darzâde ailesine mensup bazı kadınlar da kurdukları vakıflar yoluyla çeşitli bağışlarda bulunmuştur. Osman Paşa'nın cariyelerinden Hasene Hanım ve Osman Paşa'nın kızı Zineti Hanım kurdukları vakıflar yoluyla çeşitli mülklerini hayır işleri için vakfetmiştir. Aileye mensup kadın vakıf kurucuları yalnızca bağış yapmakla kalmamış kimi zaman imar faaliyetleri de gerçekleştirmişlerdir. Abdullah Paşa'nın kızı Ayşe Hanım vakfiyesinde yer alan bilgilere göre Sadibey Mahallesi'ndeki arsasında bir odasında kızların bir odasında erkeklerin okuması şartıyla iki odalı bir mektep inşa ettirmiş, masraflarının karşılanması adına çeşitli mülkler vakfetmiştir. Yine Samsun Şer'iyye Sicilinde yer alan belgelerde, Merd Irmağı üzerinde bulunan köprünün Ayşe Hanım Vakfı tarafından onarıldığı belirtilmektedir. Kendi adlarına kurdukları vakıfların yanı sıra Trabzon Valisi Abdullah Paşa'nın vasiyeti üzerine eşi Hace Hanım tarafından adına bir çeşme yaptırılması örneğinde olduğu gibi eşleri ya da diğer aile bireyleri adına gerçekleştirdikleri imar faaliyetlerine de rastlanmaktadır. Hazine-darzâde ailesine mensup kadınların vakıflar kurması, bu vakıflar yoluyla bağış, imar ve onarım faaliyetlerinde yer almaları, Payitahtta sultan eşleri, kızları ya da kardeşlerinin gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinin taşradaki temsilcisi gibi hareket ettiklerini göstermektedir. Ancak sultan vakıflarıyla karşılaştırıldığında, Hazine-darzâde ailesine mensup kadın vakıf kurucularının genellikle ihtiyaç doğrultusunda estetikten uzak, işlevselliğin ön planda olduğu yapılar inşa ettirdiği ya

da maddi yardımda bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda gerçekleştirilen imar faaliyetleri ile bir kendini göstermekten ziyade hayır işleme amacı taşıdığı düşünülmektedir.

Hazinedarzâde ailesinin bulundukları yöneticilik konumu düşünüldüğünde inşa ettirdikleri yapılar ve altyapı çalışmalarıyla yalnızca kendilerini değil merkezi otoriteyi de temsil ettikleri anlaşılmaktadır. Gerçekleştirdikleri kamusal yapılarla şehirlerin silüetini geliştirmiş, toplumun sosyal ve kültürel gelişiminde önemli rol oynamışlardır. Payitahtta inşa edilen yapı türleriyle paralel yapılar inşa edilmiş, Trabzon Çarşı Cami, Samsun Süleyman Paşa Medresesi, Trabzon Abdullah Paşa Çeşmesi gibi örneklerde görüldüğü üzere payitahtta etkisini gösteren yeni mimari üslup ve ögeler mimaride örnek alınmıştır. Şehirlere su sağlanması, kaldırımlar yapılması, yollar açılması gibi belediyececilik faaliyetleri ile devletin taşradaki idari birimi görevini de üstlenmişlerdir. Bu çalışmalar bağlamında incelendiğinde ailenin merkezi otoriteyle uyumlu, kimi zaman inşa edilen konaklarla güçlerini gösterecek şekilde bir temsil anlayışına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Zira Tanzimat'a karşı oldukları bilinen Osman ve Abdullah Paşaların dahi devlete karşı bir başkaldırıda bulunmaması taşrada idari güçlerini sağlamlaştıracak mimari eserler ortaya koyarken merkezi otoriteye bir tehdit olarak algılanmamaya da özen gösterdikleri dikkat çekmektedir.

3.6. Ailenin Yerel Unsurlarla Kurduğu Temsiliyet İlişkisi

Hazinedarzâde ailesi bölgede etkinliğini koruyabilmek adına merkezi otoriteyle kurulan iyi ilişkilerin yanı sıra bölge halkının gözünde de saygın bir konumda olmanın gerekliliğini yerine getirmiştir. Zira kendilerinden önce yönetimde bulunan Caniklizadelerden Tayyar Paşa, halka karşı adaletsiz ve acımasız davranmasının karşılığını azledilerek almış ve ailenin bölgedeki etkinliği sona ermiştir. Ancak Hazinedarzâde ailesi bölge halkını eşkıyalık ve mütegalibelik hareketlerinden koruyan bir tavır izlemiş, vergi yükleri, adaletsizlikler ve haksız para taleplerine karşı tavır sergilemişlerdir. Öyle ki Süleyman Paşa'nın halk tarafından kurtarıcı olarak görülmesi ve sevilmesi valilik görevine getirilmesinde önemli bir etken olmuştur. Dolayısıyla halk gözünde saygın bir yer kazanmak bölgede kalıcı olmak açısından büyük önem teşkil etmektedir.

Hazinedarzâdeler halka karşı sergiledikleri adaletli ve kuşatıcı tavır, gerçekleştirdikleri vakıf faaliyetleri ile sağlamlaştırmıştır. Bölgede bulunan mütegalibe ağaların aksine yalnızca büyük konaklar inşa ederek zenginliklerini kendileri için

kullanmamış, kendi mallarını vakfederek halk için kamusal mekanlar inşa etmişlerdir. Çoğu zaman bölgenin ihtiyaçları ve halkın istekleri de göz önünde bulundurularak çeşitli yerlerde inşa edilen cami, medrese, mektep gibi kurumlarla bölgenin kültürel ve sosyal anlamda gelişimine önayak olmuşlardır. Birçok öğrencinin eğitim gördüğü bu kurumlarda, çok sayıda insana istihdam sağlayarak bölgenin kalkınmasına da fayda sağlamışlardır. Halkın temel ihtiyaçlarının karşılanması adına önemli altyapı çalışmaları gerçekleştirmiş, içme suyu getirilmesi, çeşmeler, yollar ve kaldırımlarla şehirlerin modernize edilmesine yarar sağlamışlardır.

Hazinedarzâdeler bölgenin ekonomik yönden gelişiminde de rol oynamıştır. Çeşitli alanlarda ekonomik faaliyetler yürüten aile, kalhaneler, yelkenli inşaları, maden çalışmaları gibi birçok alanda bölgenin gelişimini sağlamıştır. Yine Süleyman Paşa vakfına ait Samsun Süleyman Paşa Bedesteni çevresinde yeni dükkanlar açılarak bölgede ticaretin gelişmesinin ve yeni insanlara iş olanağı sağlanmasının önünü açmıştır.

Hazinedarzâde ailesi halka karşı izlediği bu korumacı ve hoşgörülü politika ile bölgede uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. İnşa ettirdikleri yapılar ile kendilerine hayır işi yapmış, halkın refah düzeyini yükseltmiş, iktidar ve iradelerini ortaya koymada mimariyi bir araç olarak görmüşlerdir. Mimarlık ile bölgedeki görünürlüklerini, saygınlıklarını arttırmış, adlarını yaşatan kalıcı eserler ortaya koymuşlardır. Abdullah Paşa örneğinde görüldüğü üzere iş yaptığı kişilere olan borçlarına sadık olmamasıyla bilinmesine karşın inşa ettirdiği çeşme ve su yolları halkın onu cömertliğiyle anmasını sağlamıştır. Dolayısıyla mimarının halk gözünde kötü intibahı ortadan kaldırmak için bir araç olarak kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Halk adına ortaya çıkan bu eserler ile takdir görmeleri şüphesiz ki merkezi otorite nezdinde de hoşgörü kazanmalarıyla sonuçlanmıştır.

Hazinedarzâdeler halka karşı ne kadar hoşgörölüyse mütegalibe ağalara karşı bir o kadar sert bir tavır sergilemiştir. Süleyman Paşa döneminde yerel ailelerle girişilen güç kavgaları payitahta kadar ulaşmış, Osman Paşa döneminde ise bu ailelere ait birçok konak yakılıp yok edilerek ortadan kalkmıştır. Ancak bu aileler ile olan mücadele yalnızca halkı koruma amacı değil bir rekabet ve güç dengesi amacı da taşımaktadır. Bu rekabetin üstün çıkma yollarından biri olarak da inşa ettirdikleri görkemli konaklar ile güçlerini meşrulaştırmayı ve kabul ettirmeyi amaçlamışlardır. Hazinedarzâde ailesinin de gerek satın alma gerekse inşa etme yoluyla farklı bölgelerde çok sayıda konağa sahip olduğu bilinmektedir. Diğer ayan aileler gibi savunma amaçlı yüksek duvarlarla çevrilen bu konaklar aile tarafından çoğu zaman hükümet konağı olarak da kullanılması kamusal bir

özellik kazandırılarak daha güçlü bir temsil gücüne sahip olmalarını sağlamıştır. Nitekim inşa edildikleri bölgelerdeki halkın da aileye ait konaklar çevresinde hızlı bir inşa yarışına girişmesi, bir güven hissi yanında onlara yakın olmak istemesi halk gözünde sahip oldukları konumu anlamak açısından önem arz etmektedir.

4. SONUÇLAR

Mimarlık, çağlar boyu insanların fikirlerini, ideolojilerini, inançlarını ve kültürlerini biçime dönüştürmelerini sağlayan bir araç olarak görülmüştür. Değişen kültürel değerlere, teknolojilere ve yaşam koşullarına bağlı olarak gelişen mimari, kişi ya da devletlerin kendilerini görünür kılma ve iktidarlarını temsil etmesinin en etkin yolu olarak kullanılmıştır. Mısır kralları ölümsüzlüklerini ve iktidarlarını somutlaştırmak için piramitler inşa etmiş, Roma İmparatorluğu halkına zaferlerini hatırlatmak ve düşmanlarına gözdağı vermek için şehirlere ve sınırlara zafer takları inşa ettirmiştir (Çıvgın, 2015; Altunbeğ Turgut, 2019).

Osmanlı İmparatorluğu'nda da mimarlık, egemenliği meşrulaştırmak için güçlü bir araç olarak kullanılmış, fethedilen şehirlerde gerçekleştirilen ilk icraatlardan biri şehrin en büyük Hristiyan yapısının camiye çevrilmesi olmuştur. Çoğu zaman bir güç simgesi olarak mimariye başvurulmuş, Osmanlı'nın güç kaybettiği son dönemde boğazda inşa edilen görkemli yapılar ile batılı devletler üzerinde mimari yoluyla güçlü bir etki bırakmak amaçlanmıştır.

Osmanlı'da önemli bir yere sahip olan vakıf kurumu aracılığıyla padişahlar, hanedan üyeleri ve halktan varlıklı kişiler tarafından adlarını yaşatan, görkemli vakfî eserler inşa ettirilmiştir. Vakıf kurumu yalnızca payitahtla sınırlı kalmamış, taşrada da XVI. yüzyılın sonlarından itibaren güçlerini arttıran ayan aileler tarafından çok sayıda vakıf kurulmuş, şehirlerin gelişimine önemli katkılar sağlanmıştır. Bulundukları bölgede ekonomik, idari ve askerî açıdan egemen hale gelen ayan aileler, merkezdeki görkemli mekân ve yaşam şeklini taşraya taşımış, güçlerinin temsilcisi olacak görkemli yapılar inşa ettirmişlerdir. Kendilerini o bölgenin en etkin ismi olarak görmeleri, bulundukları mevkie yükledikleri anlamı herkes tarafından meşru kılma isteğine dönüşmüştür. Bu isteği somutlaştırmanın en etkin yolu olarak da halkın talepleri ve şehrin eksiklikleri doğrultusunda kimi zaman inşa edilen kamusal yapılar, kimi zaman da görkemli konaklar kullanılmıştır.

Ayan ailelerin en etkin olduğu bölgelerden olan Karadeniz bölgesinde de XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren, elli yıllık bir süreçte bölgenin yönetiminden Hazine-darzâde ailesi sorumlu olmuştur. Merkezi otoriteyle kurdukları iyi ilişkiler ve halkı koruyucu bir tavır sergilemeleri neticesinde idari, ekonomik ve askeri alanda gücünü arttıran aile, bu gücü mimari ile somutlaştırma yoluna başvurmuştur. Hazine-darzâdeler'e mensup birçok birey

kurdukları vakıflar yoluyla halkın talepleri ve bölgenin gereksinimleri doğrultusunda, çağın mimari anlayışına uygun imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Birçok ayan aile gibi mimariyi güçlü bir temsil aracı olarak kullanan aile gerek inşa ettirdikleri vakfi yapılarla gerekse görkemli konaklarıyla bulundukları dönem içinde adlarından söz ettirmeyi başarmışlardır.

Hazinedarzâde ailesinin imar faaliyetleri incelendiğinde ailenin ortaya çıktığı yer olan Ordu, yaşamlarını sürdürdükleri Samsun ve valilik görevini yürüttükleri Trabzon şehirlerinde imar faaliyetleri gerçekleştirdikleri görülmektedir. Aile tarafından inşa edilen cami, medrese, mektep, çeşme gibi kamusal nitelikli yapılar genellikle kentin merkezi noktalarında ya da ticaret merkezleriyle ilişkili konumda inşa edilmiştir. Konumları kadar mimarileriyle de ön plana çıkan bu yapılar payitahtta inşa edilen yapı türleri ve kullanılan mimari üsluplarla da paralellik göstermektedir. Özellikle XVIII. yüzyıldan sonra payitahtta inşa edilen yapılarda Batı etkisi görülmekle birlikte, Trabzon Çarşı Camii'nde barok, Abdullah Paşa Çeşmeleri'nde ampir üsluplar görülmesi ve Samsun Süleyman Paşa Medresesi'nin son dönem Osmanlı medrese mimarisine uygun inşa edilmesi bunu desteklemektedir. Aile tarafından önemli bir maddi yardım yapılan Samsun kışla ve hastane binası, Tanzimat'la payitahtta ortaya çıkan yeni yapı türlerinin de takip edilerek inşa edildiğini göstermektedir. Yine Osman Paşa tarafından inşa edilen Ordu Osman Paşa Şadırvanı, erken oryantalist bir yapı olarak dikkati çekmektedir. Bu bağlamda Tanzimat'la gelen batılı üsluplar yerine Osmanlı simgeselliğini ortaya koyan bir yapı inşası, Osman Paşa'nın siyasi görüşünün zaman zaman inşa edilen yapılarda kullanılan üsluba da yansıdığını göstermektedir. Hazinedarzâde ailesi tarafından inşa ettirilen kamusal nitelikli yapılar, vakfi hizmet amacının yanı sıra toplum içinde görünür olmak için bir araç olarak da kullanılmış, bu yapılar ile kimliklerini, dindarlıklarını ve otoritelerini somutlaştırmışlardır. Yapılara ait kitabelerde aileden övgüyle bahsedilmesi de bu amacın sağlandığını desteklemektedir.

Hazinedarzâde ailesi gerçekleştirdiği vakfi hizmetlerin yanı sıra inşa ettirdikleri ya da satın aldıkları görkemli konaklarla da mimariyi güçlü bir temsil aracı olarak kullanmışlardır. Osmanlı'da Hükümet Konağı binalarının Tanzimat'tan sonra inşa edilmesi nedeniyle, ayan ailelere ait yapıların yönetim binası olarak da kullanılması, büyük konaklar inşa etmeye başlanmasıyla sonuçlanmış, kamusal nitelik de kazanan bu yapılar birer sembol halini almıştır. Hazinedarzâde ailesine ait çok sayıda konaktan Ünye, Bolaman ve Çarşamba'da yer alanlar konum, büyüklük ve mimarileriyle ön plana çıkmışlardır. Aileye ait konak yapılarına bakıldığında deniz ya da nehir kıyısında, kentin hâkim bir noktasında

inşa edildikleri görülmektedir. Konumlarıyla ön plana çıkan bu yapılar, şehre denizden ve karadan gelenler tarafından bir odak noktası olarak algılanmasının yanı sıra denizi ve limanı izleme gibi stratejik bir duruma da sahip olmuştur. Bölgenin yerel mimarisiyle uyumlu olarak taş ve ahşaptan inşa edilen yapılar, genellikle bölgedeki diğer ayan konakları gibi savunma amacıyla yüksek taş duvarlar üzerine inşa edilmiştir. Bu konaklardan en görkemlisi Ünye’de bulunan, hükümet konağı olarak da kullanılan Süleyman Paşa Sarayı’dır. Bölgeye gelen birçok seyyahın da hayranlıkla bahsettiği yapı, ailenin toplum içindeki statüsüne en güçlü vurgu yapan eserlerden biridir. Payitahttaki kasırlar gibi, aileye mensup kişilerin dinlenebileceği bir yazlık saray gibi kullanılan yapı, dönemin mimari üsluplarının da kullanıldığı, iç mimari ve dekorasyonu da ailenin zenginliğini temsil eden önemli yapılardan biridir.

İnsanlar çoğu zaman mimarlık eylemi yanında giyim kuşam, kullanılan eşyalar gibi görsel malzemeleri araç olarak kullanmış, kaliteli kumaştan elbiseler, mücevher ve inşa edilen görkemli yapılarla zenginliklerini ve kimliklerini fark ettirme amacı taşımışlardır (Şenyurt, 2012). Ailenin kendilerini temsil etme yönteminin de yalnızca mimariyle sınırlı kalmadığı, inşa edilen konaklarda kullanılan eşyalar, verilen ziyafetlerle de güçlerini pekiştirdikleri görülmüştür. Bu sayede konaklara gelen seyyahlar ve misafirlerin hayranlığını daha da arttırmışlar, adlarının payitahta kadar ulaşmasını sağlamışlardır.

Banilerin kendilerini ifade etme yöntemleri de güçlü bir temsil aracı olarak görülmüştür. Süleyman Paşa’nın vakfiyesinde kendini devletin emin bir adamı, saltanatın uğurlu kişisi olarak atfetmesi, kendini önemli bir konumda gördüğünün ve bu durumu herkes tarafından görünür kılmak istenmesinin sonucudur. Yine aileye ait mezar taşları ve üzerinde yer alan beyitler göz önüne alındığında gerek mezarların gösterişli yapısı gerekse beyitlerde övgüyle ve saygıyla bahsedilmesi aileye mensup kişilerin öldükten sonra dahi adlarını yaşatma ve güçlerini koruma ve temsil etme isteği olarak düşünülmelidir. Osman Paşa’nın mezar taşında yer alan beyitteki “...Yüce Osmanlı Saltanatının saygıdeğer vekillerinden ve Nakşibendî tarikatının büyük halifelerinden, Trabzon eyâleti Müşîri iken (Allah’a) kavuşma âlemine göç eden, Hazînedâr oğlu merhum Süleyman Paşa Hazretlerinin oğlu Seyyid Osman Paşa’nın temiz nurlu ruhuna Allah Teâlâ’nın rızası için Fâtiha...” şeklindeki ifadelerde de görüldüğü üzere kendisinden saltanatın saygıdeğer vekili olarak bahsedilmekte ve temiz ruhlu olduğu aktarılmaktadır.

Tanzimat’ın getirdiği yeniliklere karşı oldukları seyyahlar tarafından dile getirilen Osman ve Abdullah Paşalar döneminde dahi yönetimde kalmayı başaran aile, devlete karşı

bir ayaklanma girişiminde bulunmamıştır. Bölgede gerçekleştirdikleri kentlere içme suyu sağlanması, araç yolları ve kaldırım inşaları, meydan düzenlemeleri gibi altyapı çalışmalarıyla belediyeçilik faaliyetleri yürütmüşler, inşa edilen külliyelerde, madenlerde, kalhane ve yelkenli inşalarında çok sayıda kişiye istihdam sağlamışlardır. II. Mahmut döneminde merkezi otoriteyi güçlendirmek adına yapılan çalışmaların bir sonucu olarak eyaletlere merkezden valilerin atanmaya başlamasıyla aile, bölgedeki son yerel yönetici aile olmuştur. Sahip olduğu zenginlik ve gücü önemli ölçüde kaybetmelerine karşın Cumhuriyet döneminde de önemli görevler üstlenmiş olup günümüzde Türkiye'nin farklı şehirlerinde ailenin birçok ferdi önemli makamlara yükselmişlerdir. Siyasette etkili oldukları kadar sanat alanında da önemli şahsiyetler yetiştirmişlerdir. Aileye mensup Ünyeli Şair Mazhar ve divan edebiyatının önemli kadın şairlerinden Fitnat Hanım da Hazinedarzâdeler'e mensup dikkat çekici isimlerdir. Hazinedarzâdeler gerek inşa ettikleri konaklar gerekse vakfi yapılarla günümüze kadar ulaşan önemli eserler ortaya çıkarmış, bugün bile inşa edildikleri bölgelerde adlarının anılmasını sağlamışlardır.

5. KAYNAKLAR

- Akdağ, M., 1970. Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri (1730-1839), Tarih Araştırmaları Dergisi, 8, 14, 51-61.
- Aktepe, M., 1953. Tuzcuoğulları İsyanı. Tarih Dergisi, 3,5-6, 21-52.
- Akyıldız, A., 2012. “Vâlîde Sultan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 42, 494-499.
- Akyıldız, A., 2017. Haremin Padişahı Valide Sultan: Haremde Hayat ve Teşkilat, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Albayrak, H., 1988. Trabzon Orta Hisar ve Çevresi, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 72.
- Albayrak, H., 2010. Trabzon’da İki Tarihi Mekân, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Alıkılıç, D., 2001. Tarih Boyunca Trabzon Havalisinde Kütüphaneler, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 17, 305-313.
- Alşan M.H. ve Duran Z., 2017, Trabzon Seyahatnamesi, Heyamola Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Altunbeğ Turgut, C., 2019. Roma Dönemi Şehircilik Anlayışı, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, 17, 26, 273-302.
- Anonim, 1856. Samsun şehir haritası, Samsun Büyükşehir Belediyesi.
- Anonim, 1964-2017. Ünye şehir merkezi halihazır haritası, Ünye Belediyesi Arşivi.
- Anonim, 1997. Gravürlerle Türkiye V, Anadolu 2, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Anonim, 1998. Jules Laurens’in Türkiye yolculuğu, (haz.) Münevver Eminoğlu, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Ateş, B., 2015. XIX. ve XX. Yüzyılda Canik Flandrası'nda Medreseler, Geçmişte Günümüze Samsun Canik ve Değerleri, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 1, 697-712.
- Avcı, Y., 2016, Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Ay, S. Fotoğraf Arşivi.
<https://www.facebook.com/photo?fbid=2672332722819877&set=gm.3032095926822951>, 10 Ekim 2020.

- Aydın, B., 2009. “Sâlname”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 36, 51-54.
- Aydın, M., 1986. Faş Kalesi, Osmanlı Araştırmaları, İnalçık, H.; Göyünç, N.; Lowry, H. W., İstanbul, 68-138.
- Aydın, M., 2016. “Faş”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1, 443-445.
- Aygün, N., 2008. XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Yapı, Karadeniz Araştırmaları, 5, 17, 75-111.
- Babul, E., 2019. Trabzon’ da Üçüncüzade Ömer Paşa Sarayı: Kişi/Yer/Yapı Diyalektiği, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- Bahtiyar Karadeniz, C., Sarı, S. ve Kabacık, M., 2018. Ordu İlinin Kültürel Kaynaklara Dayalı Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi, Sosyal Bilimlerde Güncel Akademik Çalışmalar, 1. Baskı, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara.
- Bal, M. A., 2007. Trabzonlu ünlü simalar ve Trabzon'un ünlü aileleri, Çatı Yayınları, İstanbul.
- Bay, A., 2007. Trabzon Eyaletinde Müttegallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750 -1850), Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Bay, A., 2008. Hazinedarzâdelerin Vakıf Faaliyetleri, Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 5, 5, 113-138.
- Bay A., 2008. Canik Muhassıllığı İçin Yapılan Siyasi Mücadeleler, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 67-85.
- Bay, A., 2016. Taşra Elitleri, Haneleri ve Yaşamları: Canik Çevresinde Ayan Konaklarının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Konak Hayatı, Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk 1, Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 12, 345- 358.
- Bayartan, M., 2008. Osmanlı şehirlerinde vakıflar ve vakıf sisteminin şehre kattığı değerler, Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 10, 1, 157-175.
- Bayraktar, S., 2005. Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Bayraktar, S., 2007. Samsun’da Osmanlı Dönemine Ait Üç Ticari Yapı; Taşhan, Arasta ve Bedesten, Geçmişten Geleceğe Samsun, II, (haz. Cevdet Yılmaz), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, Erol Ofset, Samsun, 429.
- Bayraktar, M. S., 2014. Çarşamba’da Tarihi Yapı Mirasımız, Çarşamba Araştırmaları, 4, 271-310.
- Bayraktar, M. S., 2015. Bafra'da Yakın Zamanlarda Yıkılan Taçlı Çeşme ve Taçlı Çeşme Bağlamında Tarihi Yapılarımıza Bakışımız, Geçmişten Günümüze Samsun, Canik ve Değerleri, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 1, 747-753.

- Bektaş, C., 2018. Türk Evi, 4. Baskı, Yem Yayınevi, İstanbul.
- Beşirli, M., 1993. XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iyye Siciline Göre, H. 1200-1255; M. 1785-1839), Yüksek Lisans tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Beşirli, M., 2002. XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Ayan Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazine Darzâde Süleyman Paşa, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, Trabzon, Bildiriler Kitabı I: 327-343.
- Beşirli, M., 2005. Trabzon Valisi Hazine Darzâde Osman Paşa ve Zamanı, 1827-1842, Karadeniz Tarihi Sempozyumu, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, Bildiriler Kitabı: 397-415.
- Beşirli, M., 2006. 19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri. Geçmişten Geleceğe Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, Samsun, 1,473-499.
- Bezirci, P., 2020. Teknolojinin Tarihle Buluşması: Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümleri.
- Bıjışkyan, P. M., 1998. Pontos Tarihi: Tarihin Horona Durduğu Yer Karadeniz, Hrand D. Andreasyan, 2. Baskı, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul.
- Bilecik, G., 2010. Gözden Kaçan Bir Kültür Mirasımız: Yeni Cami Muvakkithanesi, Sanat Dergisi, 10, 43-53.
- Bölükbaşı, A., 2006. Anılarda Trabzon, Serander Yayınevi, Trabzon.
- Buzpınar, Ş. T.; Küçükaşçı, M. Ş., 1997. "Haremeyn", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 16, 153-157.
- Büktel, Y., 2001, Korunması Gereken Bir Korumacılık Örneği: Bolaman Kademoğlu (Haznedaroğlu) Konağı, Taç Vakfının 25 Yılı Anı Kitabı, Türkiye'de Risk Altındaki Doğal ve Kültürel Miras, Türkiye Anıt Çevre Turizm Vakfı Yayınları, İstanbul, 137-143.
- Canatar, M., 2002. "Kethüdâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 25, 332-334.
- CDABOA, Cevdet Askeriye (C.AS.): 402/16625, 571/24004
- CDABOA, Cevdet Dahiliye (C. DH.): 94/4675
- CDABOA, Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT): 1543/85, 1312/41, 87446
- CDABOA, Evkaf Defterleri (EV.d.): 14579
- CDABOA, Hatt-I Hümayûn Tasnifi (HAT): 478/23392, 1552 /37, 601/29378
- CDABOA, İrade Dahiliye (İ. DH.): 624/43410, 511/34787, 504-34304

CDABOA, İrade Evkaf (İ.EV.): 21/36

CDABOA, İrade Hususi (İ.HUS.): 98/21

CDABOA, İrade Meclis-i Vala (İ. MVL.): 499/22568

CDABOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT.): 13/164

CDABOA, Meclis-i Vala Risayeti Belgeleri (MVL): 600/82

CDABOA, Plan-Proje (P.L.K.p.): 810

CDABOA, Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakı (A.MKT.DV.): 103/96

CDABOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.): 289/29, 263/76, 237/16, 384/87

CDABOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.): 761/62, 273/78, 251/53, 300/59

Chopin, J. M., 1838. Der Phasis, Rusya.

Çadırcı, M., 2013. Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 7, 124.

Çalık, İ., Demirtaş, B., Bayraktar, A. ve Türker, T., 2012. Yığma Taş Minarelerin Analitik ve Deneysel Yöntemlerle Güvenliğinin Belirlenmesi: Trabzon Muhittin Camii Minaresi Örneği, Vakıflar Dergisi, 38, 121-140.

Çam, N., 1991. “Arasta”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 3, 335- 336.

Çetintaş, S., 1937. Trabzon’un Sanat Eserleri Raporu, Trabzon Fetih Yıllığı, Atlas Yayıncılık, Ankara, 1994.

Çıvgın, İ., 2015. Mısır Eski Krallığı (MÖ. 2700-2200) Devrindeki Ticari Ağların Mısır Uygarlığı ile Nübye/Sudan Devletleşmesi Üzerindeki Etkileri, Tarih Araştırmaları Dergisi, 34, 58, 371-424.

Dağdelen, İ., Bacacı, S. ve Doğan, O., 2013. 8947 numaralı Ünye Şer’iyye sicilleri: M.1813 1872, (H. 1228-1289): (Değerlendirme, Transliterasyon ve Dizin), Ünyeliler Derneği, İstanbul.

Danacıoğlu, E., 2001. Geçmişin İzleri Yanı başımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Deniz, Ş., 2017. Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies, XLIX, 267-291.

Doğan, O., 2003. Tarihin Boyunca Ünye, Ünye Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun.

- Doğan, O., 2005. Hazinedarzade Konağı, Tarih ve Düşünce Dergisi, 58, 46-51.
- Doğan, O., 2006. 1760 Numaralı Samsun Şer'îyye Sicili 1267-1275 / 1850-1859 (Değerlendirme, Transliterasyon ve Dizin), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Doğan, O. ve Koyun, Ü., 2006. Ünye: Karadeniz'de bir Boğaziçi, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- Doğdu, Z. Ç. 2002. Kışla Mimarisi, Türkler, 12, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul.
- Dursun, Y., 2009. Şer'îyye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları 1758-1769, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Duymaz, S., 2006. XIX. Yüzyılda Samsun'un Kentsel Gelişimine Dair Birkaç Örnek, Kültür Yayınları, 454-455.
- Ebüzziya, Z., 1993. "Ceride-i Havadis", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 7, 406-407.
- Edhem, H., (haz. Hacıfettahoğlu, İ.) 2001. Trabzon'da Osmanlı Kitâbeleri 90, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon.
- Efendi, M., 2007. Türkiye manzaraları, Alev Sunata Kırım, 1. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Ekinci, İ., 2013. Karadeniz'de Âyanlar ve Denizcilik, Karadeniz Araştırmaları, 37, 15-49.
- Eldem, S. H., 1968. Türk Evi Plan Tipleri (Turkish House Plan Types), 2. Baskı, İ.T.Ü. Yayınları, İstanbul.
- Emecen, F. M., 2020. Karadeniz Kıyı Kentleri Tarihi, 1. Baskı, Turkuvaz Kitap, İstanbul.
- Emiroğlu, K., 2012. Trabzon Vilayeti Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini (1869-1904), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara.
- Engin, M. Sergisi, Osman Paşa Şadırvanı.
<https://twitter.com/hnagy52/status/1206075467750612992?lang=da>, 10 Haziran 2020.
- Ergenç, Ö., 1982. Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler, Osmanlı Araştırmaları, 3, 3.
- Erkalkan, Z., 2019. Samsun İli Bafra İlçesi Sivil Mimarlık Örneklerinin İncelenmesi, Koruma Sorunlarının Belirlenmesi ve Koruma Önerileri, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Erler, M. Y., 2000. 1870 Yılında Doğu Karadeniz'de Çıkan Yangın ve Etkileri, Tarih Araştırmaları Dergisi, 20, 31, 209-218.

- Ertuğrul, A., 2009. Hamam Yapıları ve Literatürü, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 13, 241-266.
- Eyice, S., 1960. İznik’de Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme, Tarih Dergisi, 11, 15, 99-120.
- Eyice, S., 1963. X. Hommaire de Hell ve Ressam Jules Laurens, Belleten, 27, 59, 105-106.
- Eyice, S., 1992. “Bedesten”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 5, 302-311.
- Eyice, S., 1997. “Hamam”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 15, 433-434.
- Eyice, S., 2007. “Nuruosmaniye Külliyesi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 33, 264-266.
- Fidan Argan, A. Ü., 2018. Ordu – Ünye Kentsel Sit Alanı Koruma Sorunları, Önerileri ve Rasim Sırmabıyık Evi Koruma Önerisi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Finlay, G., 1850. Sketch of Trebizond.
- Freely, J., 2002. Türkiye Uygarlıklar Rehberi, Biçen, A., Koca, G., Birkan, T., 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları.
- Fruchterman, M., 1899. Souvenir de Samsoun, vue panoramique, No: 1160.
- Genç, M., 2000. “İltizam”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 22, 154-158.
- Genç, M., 2003. “Mâlikâne”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 27, 516-518.
- Giacomo Gastaldi, G., 1570. II. Vero Disegno, della provincia della Natolia ve c. Caramania, con gli confini della Soria, Romanya ve c. dell'Archipelago, Venedik.
- Goloğlu, M., 2013. Trabzon Tarihi, 2. Baskı, Eser Ofset, Trabzon.
- Gökbilgin, M. T., 1992. Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi, Enderun Yayınları, İstanbul.
- Gönüllü, A. R., 2015. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Alanya’nın İdari Yapısı (1831-2014), Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 7, 515-534.
- Görmüş, Y., 2020. Fotoğraf Arşivi.
- Güler, İ., 2000. XVIII. Yüzyılda Trabzon’un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair Tespitler, Trabzon Tarihi Sempozyumu, Kasım, Trabzon, Bildiriler Kitabı: 321-349.
- Güler, M., 2016. Değişime ve Talana Kurban Edilmiş Bir Gelenek Muvakkithaneler; Bir Miras Trabzon Çarşı Camii Muvakkithânesi, I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu, Kasım, Trabzon, Bildiriler Kitabı II: 999-1013.

- Gün, R., 2008. Samsun-Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziyesindeki Mezar Taşları-II (Celi Sülüs Kitabeli Olanlar), On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiye Fakültesi Yayınları, 26-27, 117-173.
- Günay, H. M., 2012. “Vakıf”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 42, 475-479.
- Günay, R., 2018. Mimar Sinan, 7. Baskı, Yem Yayınevi, İstanbul.
- Güneş, M., 2015. 1764/10 No’lu Samsun Şer’iyye Sicil Defterlerinin (VR.1a-30b) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Güven, A., 1999. Doğu Karadeniz Ayanlığına Kısa Bir Bakış (1808-1826), Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Hacısalihoğlu, M., 2012. “Tuzcuoğulları”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 41, 451-453.
- Halaçoğlu, Y., 2004. “Menzil”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 29, 159-161.
- Hamilton, W. J., 1984. Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, New York.
- Hatipoğlu, R., 2015. 1876–1878 (H.1293–1295) Tarihli Samsun Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon ve Tahlili, Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Hell, X. H., 1855. Voyage en Turquie et en Perse, 2, Paris.
- Horuluoğlu, Ş., 1978. Tarihi Eserleri ile Trabzon, Chan Matbaası, Ankara.
- Horuluoğlu, Ş., 1983. Trabzon ve Çevresinin Tarihi Eserleri, Er Offset Matbaacılık, Ankara.
- İlgin, O. ve Cansız, İ., 2015. Hazinedar-Zade Es-Seyyid Abdullah Paşa ve Kütüphanesi, Geçmişten Günümüze Samsun Canik ve Değerleri, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2, 1267-1283.
- İl Yıllığı Hazırlama Komitesi, 1967. Samsun İl Yıllığı, Samsun Valiliği, Ankara.
- İpek, N. ve Yılmaz, C., 2011. Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü I (Osmanlı Dönemi), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2. Baskı, Erol Ofset, Samsun.
- İpşirli, M., 1992. “Beylerbeyi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 6, 69-74.
- İpşirli, M., 2003. “Medrese”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 28, 327-333.
- İspirli, S. A., 2008. Trabzonlu Kadın Divan Şairlerimiz; Fıtnat, Saniye ve Mahşah Hanım, Karadeniz Araştırmaları, 16, 113-120.

- Johnston, A. K., 1861. William Blackwood and Sons, Edinburgh.
- Kahrıman, Ö., 2003. Trabzon'da Türk Devri Eserleri, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kaleli, D., 2015. 1857-1863 Yıllarına Ait 1764/10 Numaralı Samsun Şer'iyye Sicil Defterinin (Vr.31a-60b) Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Kançal-Ferrari, N., 2004. Bahçesaray'daki Hansaray'ın Yerleşim Düzeni ve Mimarisi, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karadeniz Kültür Envanteri, 2020.
- Karagöz, R., 2009. Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu: Haznedarzâde Süleyman Paşa, 1. Baskı, Etüt Yayınları, Samsun.
- Karagöz, R., 2015. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hazinedarzâdeler, Geçmişten Günümüze Samsun Canık ve Değerleri, Canık Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2, 5, 821-842.
- Karpuz, H., Sümerkan, M. R., 2016. Trabzon'da Dini Eğitimin Mekâna Yansıması Medreseler, I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu, Trabzon, Bildiriler Kitabı, 2, 112, 1059-1065.
- Keskiner, O., 2013. Kadı Sicillerinde Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 27, 1.
- Kılıcı, A., 2005. Erken Osmanlı (1299-1451) Baldaken Türbeleri.
- Kılıcı, A., 2010. "Şadırvan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 38, 219-221.
- Kılıç, O., 1998. 18. yy. İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdari Taksimatı ve Tevcihatı, Uluslararası Trabzon Tarihi Toplantısı, Trabzon, Bildiriler Kitabı, 179.
- Kılıç, O., 2006. Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canık'ın Yönetimi ve Yöneticileri, Geçmişten Geleceğe Samsun, Samsun Büyük Şehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, Samsun, 1, 31-53.
- Kıran, M., 2014. 1757/3 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Kinneir, J. M., 1818. Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, London.
- Koruma Kurulu Arşivi, 1992-2008.

- Kömürcü, C., 2010. Cumhuriyet Döneminde Samsun İlinde İlköğretim (İlkokul) Kurumlarının Tarihsel Gelişimi (1923-1960), Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Köse, O., 2011. XVIII. Yüzyılda Çarşamba (Canık), Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4, 19, 167-175.
- Köse, O., 2014. Samsun'da Camiler, Mescitler ve Kiliseler (1923-1950), Gelenekten Moderniteye Samsun (1923-1950), Canık Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 259-297.
- Kuban, D., 2007. Osmanlı Mimarisi, 1. Baskı, Yem Yayınevi, İstanbul, 563-564.
- Kuban, D., 2010. Ottoman Palaces, Yem Yayınevi, 11, İstanbul.
- Kurucu, M., 2014. Ordu'nun Osmanlı Dönemi Mimari Dokusunun Gelişimi, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Kuş, A., 2014. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında W. J. Hamilton'a Göre Samsun ve Çevresi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18, 1-10.
- Kuş, A., 2016. Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi, Canık Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 15.
- Kütükoğlu, M. S., 1997. "Hatt-ı hümayun", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 16, 485-488.
- Laurens, J., 1847. Pavillon du palais d'Eunieh, école nationale supérieure des Beaux-Arts (ENSBA), Paris.
- Lowry, H. W. ve Emecen, F., 2012. "Trabzon", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 41, 302-304.
- Meeker, M. E., (çev. Vardağlı, T.), 2005. İmparatorluktan Gelen Bir Ulus: Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Meriç, N., 2015. Trabzon Fetvahanesi ve Trabzon Şehir Hayatına Kattığı Değer, I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu, Ekim 2015, Trabzon, Bildiriler Kitabı II: 951-969.
- Mert, Ö., 1991. "Ayan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 4, 195-198.
- Moor, J., 1841. <http://samsun.gov.tr/gecmisten-gunumuze-samsun>, 10 Aralık 2019.
- Okudan, M., 2011. Osmanlı'nın Son Yüzylında Samsun'da Vakıf Kuran Kadınlar, On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 31, 267-277.

- Okudan, M., 2013. Sosyal Statülerine Göre Samsun Canik Sancağında Vakıf Kurucuları, Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 3, 2, 173-192.
- Okudan, M., 2013. Vakfiyelere Göre Osmanlı Döneminde Samsun'da Vakıflar, Doktora Tezi, On dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Okudan, M., 2015. Vakıf Şehir İlişkisi Çerçevesinde Haznedarvadelerin Vakıfları ve Canik'in Şehirleşmesine Katkıları, Geçmişten Günümüze Samsun Canik ve Değerleri Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 1, 65-74.
- Öğün, T., 2006. "Müsâdere", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 32, 67-68.
- Öksüz, M., 1987. XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Âyan, Eşkıya ve Göç Sorunları, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5, 1, 169-186.
- Öksüz, M., 2004. 1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Öksüz, M., 2006. On sekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon: Toplum-Kültür-Ekonomi, Serander Yayınları, Trabzon.
- Örenç, A. F., 2006. "Mutasarrıf", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 31, 377-379.
- Öz, M., 1999. XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 17, 3.
- Öz, M., 2009. "Samsun", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 36, 83-88.
- Özbek, Y., 1994. Son Dönem Osmanlı Medreselerine Bir Örnek: Şıhlı Hamidiye Medresesi, Vakıflar Dergisi, 24, 165-176.
- Özcan, A., 2001. "Kapıcı", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 24, 345-347.
- Özdüzenli, O. G., 2012. "Vakfiye", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 42, 465-467.
- Özen, H., Tuluk, Ö. İ., Engin, H. E., Düzenli, H. İ., Sümerkan, M. R., Tutkun, M., ... ve Keleş, S. 2009. Trabzon kent içi kültür varlıkları envanteri. T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Özger, Y., 2007. Trabzon Valisi Hazinedarzâde Süleyman Paşa'nın Muhallefâtı, Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 2, 93-122.
- Özkaya, Y., 1978. XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hanedanların Ortaya Çıkışı, Belleten, 42, 168, 667-723.
- Özkaya, Y., 1988. 18. Yüzyıl'da Trabzon'un Genel Durumu, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi, Samsun, Bildiriler Kitabı, 133-145.

- Özkaya, Y., 1994. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 273.
- Özkaya, Y. ve Akyıldız, A., 2006. "Muhassıl", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 31, 18-20.
- Öztürk, N., 1995. "Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 11, 521-524.
- Pala, H., 2015. Ordu Tarihinde Olaylar ve İnsanlar, Mutlu Matbaacılık, 1. Baskı, İstanbul.
- Pevsner, N., An Outline of European Architecture, Londra, 1943.
- Photo Terekki, 1929. Samsun (Samsoun) vue Generale.
- Piyale, M., 1988. Trabzon'da Eğitim ve Kültür Hayatı (1839-1923), Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Sahillioğlu, H., 1988. "Ahkâm Defteri", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1, 551.
- Salnâme-i Vilâyet-i Trabzon, 1319/1902, s. 79; 1287/1871, s. 162; 1305/1888, s. 125; 1321/1904, s. 153; 1321/1904, s. 169; 1309/1892, s. 258; 1305/1888, s. 118, 124, 125, 126.
- Samsun Abdullah Paşa İlkokulu Arşivi.
- Samsun Tarihinden Seçmeler; Mehmet Binali.
<https://www.facebook.com/photo?fbid=10219780335326270&set=g.587073314674885>, 5 Kasım 2020.
- Sarı Güven, M., 2015. Samsun'da Kentsel Dönüşüm Sürecine Bir Etki: 1869 Yangını, Geçmişten Günümüze Samsun Canik ve Değerleri, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 1, 343.
- Sarioğlu, E. E., 1996. Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856), Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Sarısakal, B., 2002. Bir Kentin Tarihi Samsun, Samsun Araştırmaları 1, Samsun.
- Sarısakal, B., 2003. Bir Kentin Tarihi Samsun, 2 Baskı, Samsun Valiliği Yayınları, Samsun.
- Sarısakal, B., Fotoğraf Arşivi.
<https://www.facebook.com/bakisarisakal/photos/a.159260900800364/2781395518586876/>, 5 Kasım 2020.
<https://www.facebook.com/bakisarisakal/photos/a.159260900800364/2057146091011826/>, 15 Kasım 2020.
- Saydam, A., 2003. Vakıf Anlayışında Yenilenme İhtiyacı ve XIX. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Vakıfları, Osmanlı Araştırmaları, XXIII, 187-218, İstanbul.

- Saydam, A., 2006. Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851), Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM, 18,18, 285-317.
- Saylan, K., 2007. 1868-1914 döneminde Ordu kazası, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Serbestoglu, İ., 2006. Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu: 1805-1808, Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 1, 89-106.
- Serbestoğlu, İ., 2014. Abdülaziz ve Teftiş: Ali Rıza Efendi'nin Canik Sancağı Teftişi, Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, Ordu ve Siyaset, Aralık, Ankara, Bildiriler Kitabı III: 205-224.
- Serbestoğlu, İ., 2014. Ali Rıza Efendi'nin Teftişi Esnasında Canik ve Amasya Sancaklarında Dini Yapıların İnşa ve Tamir Faaliyetleri, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3, 117-139.
- Seyyar, A., 2010. Trabzon'un Sosyo-Ekonomik Gelişimi (1900–1950), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sırrı, M. S., 2010. Kırım'ın İncisi Hansaray, Yedikıta Dergisi, 24, 14-25.
- Sinclair, T. A., 1990. Eastern Turkey: An Architectural & Archaeological Survey, Volume IV, Pindar press.
- Süreyya, M., 1996. Sicill-i Osmanî, Haz. Nuri Akbayar, I-IV, İstanbul.
- Şahin, B., 2015. 1778/24 No'lu Samsun Şer'iyye Sicilinin (1-50 Vrk Arası) Transkripsiyon ve Tahlili, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Şahin, M. ve Kaya, N. E., 2016. Valide Sultanların Kurduğu Vakıfların Kadına Yönelik Sosyal Hizmetleri, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 6, 12, 36-65.
- Şahiner, A., 2007. 1964/150 No'lu Trabzon Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Tahlili, Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Şenyurt, O., 2012. İstanbul Rum Cemaatinin Osmanlı Mimarisindeki Temsiliyeti, Tarih ve Uygarlık Dizisi 2, Doğu Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul.
- Terzi, İ., 1987. Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri, On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2, 1, 260-266.
- Terzi, İ., 2014. Samsun Yalı Camii ve Kitabesi, On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 5, 1, 263-272.

- Thys-Şenocak, L., 2009. Hadice Turhan Sultan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler, Kitap Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul.
- Tokur, Ö., 2019. Samsun – Bafra'da Bulunan 18.-20. Yüzyıl Çeşmeleri ve Bu Çeşmelerin Koruma Problemleri, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Topal, İ., 2012. Salnamelere Göre Trabzon Vilayetinde Dini ve Sosyal Yapı, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Torun, M. 1954. Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul.
- Tuğlacı, P., 1985. Osmanlı Şehirleri, Milliyet, 264, İstanbul.
- Tuluk, Ö. İ. ve Üstün, F., 2007. Trabzon Bedesteni: Türk Bedesten Mimarisi İçerisindeki Yeri ve Sorunlarına İlişkin Bir Değerlendirme, TTK Belleten, LXXI, 262, 923-937.
- Tuluk, Ö. İ., (ed. Usta, V.), 2016. Of'un Mimarlık Mirasının Kökenleri Üzerine Yorumlar, Başlangıçtan Günümüze Her Yönüyle Of, KTÜ, Trabzon, 429-438.
- Tuluk, Ö. İ. ve Kazaz, E., 2017. Günümüz Cami Mimarisi İçin Ufuk Açıcı Bir Miras: Doğu Karadeniz Kırsal Camileri, Çağımızda Cami Mimarisinde Arayışlar Uluslararası Sempozyumu, 1, 18-20 Kasım 2016, Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, Giresun, Bildiriler Kitabı: 236-245.
- Tuluk, Ö. İ., 2018. Harap Şehrin Kayıp Mekanları: 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Trabzon'un Tarihsel Topografyası, Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi Bildiriler Kitabı, 2, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1.Baskı, 221-250.
- Tunç, Ş., 2010. Seyahatnameler, Şehristan: Seyyahların Hayal Şehri İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 12.
- Uğur, Y., 2010. “Şer’iyye Sicilleri”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 39, 8-11.
- Uraz, M., 1957. Trabzon Kültür Hayatı, Hamsi Dergisi, İstanbul.
- Usta, V., 1999. Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon, 1. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon, 131.
- Uzun, P., 1989. Her Yönüyle İlimiz Trabzon, Uzun Yayınları, İstanbul.
- Üstün Demirkaya, F., 2014. Toplumsal Dinamikler Bağlamında Trabzon Kent Dokusunun Dönüşümü (Komnenos Hanedanlığı'ndan Cumhuriyet'e Kadar), Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- Üstün, F., 2008. Tarihsel Kaynaklara Göre Sinop Şehrinin Fiziksel Gelişimi (Antik Dönemden 19. yy. Sonuna Kadar), Yüksek Lisans Tezi, KTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

- Üstündağ, N., 2018. Ayanlık Kurumunun Gelişimi ve Anadolu ile Balkan Coğrafyasındaki Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme, Current Research in Social Sciences, 4, 1, 29-38.
- Vadala, R., 1934. Samsoun: passé, présent, avenir, çev.: Halil Aytekin, Ali Yağlı ve Rıfat Günday, On dokuz Mayıs Üniversitesi yayınları, Samsun.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.
- Vakıflar Samsun Bölge Müdürlüğü Arşivi, 1975-2016-1990.
- Yanardağ, A., 2016. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Medreselerin Islahı Tartışmasından Eğitim Birliğine, Turkish History Education Journal, 5, 2, 515-548.
- Yavru, M., Fotoğraf Arşivi.
- Yazıcı, N., 2008. Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları, Journal of International Social Research, 1, 5, 943-959.
- Yazıcı, N., 2011. Osmanlı Dönemi Kışla Mimarisi ve Samsun Kışlası, Samsun Sempozyumu, Samsun.
- Yazıcı Metin N., 2019, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi: Devlet Kapısı, Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Yediyıldız, B., 1982. Müessese ve Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi, Vakıflar Dergisi, 15, 21.
- Yediyıldız, B., 2007. "Ordu", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 33, 367-370.
- Yediyıldız, B., 2012. "Vakıf", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 42, 479-486.
- Yıldırım, M. Z., 2016. Jurnal Defterlerinde Trabzon, I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu, 2, Değişim Yayınları, İstanbul.
- Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâl ve Jurnaller (Y.PRK.AZJ.): 29/49
- Yıldız, H. D., 1995. "Emir'ül-ümera", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 11, 158-159.
- Yıldız, H., 2015. Osmanlı Yenileşme Döneminde Canik Sancağı'nda Temel Eğitim, Geçmişten Günümüze Samsun Canik ve Değerleri, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 1, 261-273.
- Yıldız, H., 2019. Osmanlı Medreselerini Islah Çabaları Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 4, 1, 407-445.
- Yılmaz, A. ve Gül, S., 2018. Samsun Şehrinde Tarihî Yapı Mirası ve Şehirselsel Koruma, Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, 5, 13, 49-67.

- Yılmaz, Ö., 2006. Batılı Seyyahlara Göre Trabzon, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, KTÜ, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.
- Yılmaz, C., 2011. Samsun Şehri; Kuruluş Yeri, Nüfus ve Kentsel Gelişim Özellikleri, Samsun Sempozyumu, Samsun, Bildiriler Kitabı, 4.
- Yılmaz, Ö. 2014. Victor Fontanier'nin Trabzon Konsolosluğu (1830-1832), OTAM, 35, 153-195.
- Yılmaz, Ö., 2012. Tanzimat Döneminde Trabzon, Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Yolalcı, M.E., 1987. Samsun Eşrafından Hazinedâr-zâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, 24, Samsun.
- Yolalcı, M. E., 1998. XIX. yüzyılda Canik (Samsun) Sancağının sosyal ekonomik yapısı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 20.
- Yolalcı, M. E., 2014. Hazinedarzâde Abdullah Paşa'nın Terekesi 'ne Göre Samsun'un İktisadi ve İçtimai Yapısı, On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi; 2, 267-270.
- Yücel, E., 1988. Trabzon, Mas Matbaacılık, İstanbul.
- Yüksel, M., 2000. Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler Cilt 1, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 58, 136, Trabzon.
- Yüksel, M., 2000. Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler Cilt 3, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 58, Trabzon.
- Yüngül, N., 1985. Trabzon'daki Haznedarzade Abdullah Paşa Çeşmesi. <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1505/Y%FCng%FCI.pdf?sequence=1>, 17 Kasım 2019.
- Yürük, E., 2014. Trabzon-Giresun-Gümüşhane Eksenindeki Ayan Aileleri ve Faaliyetleri (1750-1800), Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Yürük, E., 2016. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Etkin Bir Ayan Ailesi: Şatırzadeler, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23, 29-42.
- Zorlu, T., 2014. Salnamelere Göre Doğu Karadeniz Bölgesi Muvakkithaneleri, TTK Belleten, LXXVIII, 283, 907-930, Ankara.
- URL-1,<http://unyetariharastirmagrubu.blogspot.com/2017/05/kultur-yolu-projesi-kapsamnda-pasabahce.html>, Erişim Tarihi, 15 Mart 2020.

URL-2,

[https://www.luggat.com/habbaz/1/1#:~:text=\(Hubz.%20dan\)%20Ekmek%C3%A7i,Ekmek%20yapan%20veya%20satan%20kimse](https://www.luggat.com/habbaz/1/1#:~:text=(Hubz.%20dan)%20Ekmek%C3%A7i,Ekmek%20yapan%20veya%20satan%20kimse), Erişim Tarihi: 1 Eylöl 2020.

URL-3, <http://www.unyetv.net/icerik/kose-yazilari/ordulu-saire-fitnat-hanim-i/>, Erişim Tarihi: 1 Mart 2020.

URL-4, http://www.unyekent.com/m/yazarlar.php?yazi_id=22, Erişim Tarihi: 16 Mart 2020.

URL-5, Karakuş, E., ürümeden Restore Edilmeli <http://www.afisgazetesi.com/haber-curumeden-restore-edilmeli-8556.html>, 10 Haziran 2020.

6. EKLER

Ek 1. Hazinedarzâde Ailesi Envanter Tablosu

	YAPININ ADI	İNŞA TARİHİ	YERİ	DURUMU
Hazinedarzâde Süleyman Paşa	Süleyman Paşa Sarayı	1808	Ünye	Yıkılmış
	Saray Hamamı	19.yüzyıl başları	Ünye	Mevcut
	Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medresesi	19.yüzyıl başları	Samsun	Mevcut
	Medrese Camii	19.yüzyıl başları	Samsun	Mevcut
	Pazar Camii	1809-1813	Samsun	Mevcut
	Hazinedarzâde Süleyman Paşa Mektebi	19.yüzyıl başları	Samsun	Yıkılmış
	Süleyman Paşa Bedesteni	Bilinmiyor	Samsun	Mevcut (bir kısmı yıkılmış)
	Hazinedarzâde Süleyman Paşa Medresesi, Camii, Kütüphanesi ve Mektebi	Bilinmiyor	Çarşamba /Çay Mahallesi	Yalnızca Camii Mevcut
	Muvakkithane	Bilinmiyor	Çarşamba /Çay Mahallesi	Yıkılmış
	Hassa Bahçe Medresesi	Bilinmiyor	Çarşamba	Yıkılmış
	Faş Kalesi Onarımı	1813	Faş/Poti	
Hazinedarzâde Osman Paşa	Çarşı Camii	1839	Trabzon	Mevcut
	Hacı Kasım Camii	1821	Trabzon	Mevcut
	Seyyid Osman Paşa Çeşmesi	1842	Trabzon/ Ayasofya Müzesi	Yıkılmış (Kitabesi mevcut)
	Osman Paşa Çeşmesi Sebili	1838	Trabzon Ortahisar Fatih Camii	Yıkılmış (Kitabesi mevcut)
	Fetvahane Kütüphanesi	1837	Trabzon/Ortahisar Camii	Yıkılmış
	Hükümet Konağı Onarımı	1834-1837	Trabzon/Ortahisar	Yıkılmış
	Osman Paşa Şadırvanı	1842	Ordu	Mevcut (Yeniden inşa edildi)
	Osman Paşa Medreseleri	Bilinmiyor	Ordu/Ünye/Çarşamba	Yıkılmış
	Osman Paşa Medresesi	1821	Samsun/Pazar	Yıkılmış
	Osman Paşa Sarayı Mektebi	Bilinmiyor	Samsun	Yıkılmış
	Saray Çeşmesi	Bilinmiyor	Ünye	Mevcut
	Hazinedarzâde Abdullah Paşa Külliyesi	1836	Samsun/ Hançerli	Mevcut (Yalnızca Camii /Yeniden İnşa Edilmiş)

Ek 1'in devamı

Hazinedarzâde Abdullah Paşa	Hazinedarzâde Abdullah Paşa Mektepleri	1832	Samsun (Cami-i Kebir Yakınında)	Yıkılmış
	Abdullah Paşa Çeşmeleri	1848 (Yalı Camii Önünde)	Samsun /Hançerli, Yalı, Pazar, Kıran Köy	Yıkılmış (Kitabesi mevcut)
	Hazinedarzâde Abdullah Paşa Kaldırımları	1832	Samsun/ Hançerli	Yıkılmış
	Hançerli Camii	1836	Samsun	Yıkılmış (Yeniden İnşa Edilmiş)
	Hacı Halil Mescidi	1832	Samsun	Yıkılmış
	Pazar Camii Muvakkithanesi	1844	Samsun	Mevcut (Yeniden inşa edildi)
	Abdullah Paşa Çeşmesi	1844	Trabzon/ Ortahisar	Mevcut
	Hatuniye Kütüphanesi	1844	Trabzon/ Ortahisar	Yıkılmış
	Abdullah Paşa Camii	1850	Samsun/ Çarşamba	Yıkılmış (Yeniden İnşa Edilmiş)
Bilinmiyor	Bolaman Kalesi Hazinedarzâde Konakları	18. ve 19. yüzyıl	Bolaman	Mevcut
Mustafa Şevket Bey	Kışla ve Hastane	1863	Samsun	Yıkılmış
Hamdi Efendi	Taçlı Çeşme	Bilinmiyor	Bafra	Mevcut
Ali Bey	Çeşme	1836	Trabzon	Yıkılmış

Ek 1'in devamı

Ahmet Paşa	Nur-i İbrahim Camii	1846	Samsun/Bafra	Mevcut (Yeniden inşa edildi)
	Ortahisar Kütüphanesi	1842	Trabzon	Yıkılmış
Mahmut Bey	Seyyid Kudbettin Cami	1895	Samsun	Mevcut
	İsa Baba Türbesi Onarımı	1895	Samsun	Mevcut
Ahmet Bey	Mescid Çeşmesi	1840	Bafra	Mevcut
	Taşlı Çeşme	1840-41	Samsun/Bafra	Mevcut

ÖZGEÇMİŞ

Merve YAVRU; 1993 yılında Trabzon’da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Yavuz Selim İlköğretim Okulu’nda, lise öğrenimini ise Kanuni Anadolu Lisesi’nde tamamladı. 2012 yılında girdiği Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi’nden 2016 yılında “mimar” olarak mezun oldu. 2018 yılında KTÜ Mimarlık Bölümü Mimarlık Tarihi Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı. İyi derecede İngilizce bilmektedir.

